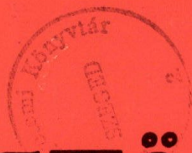
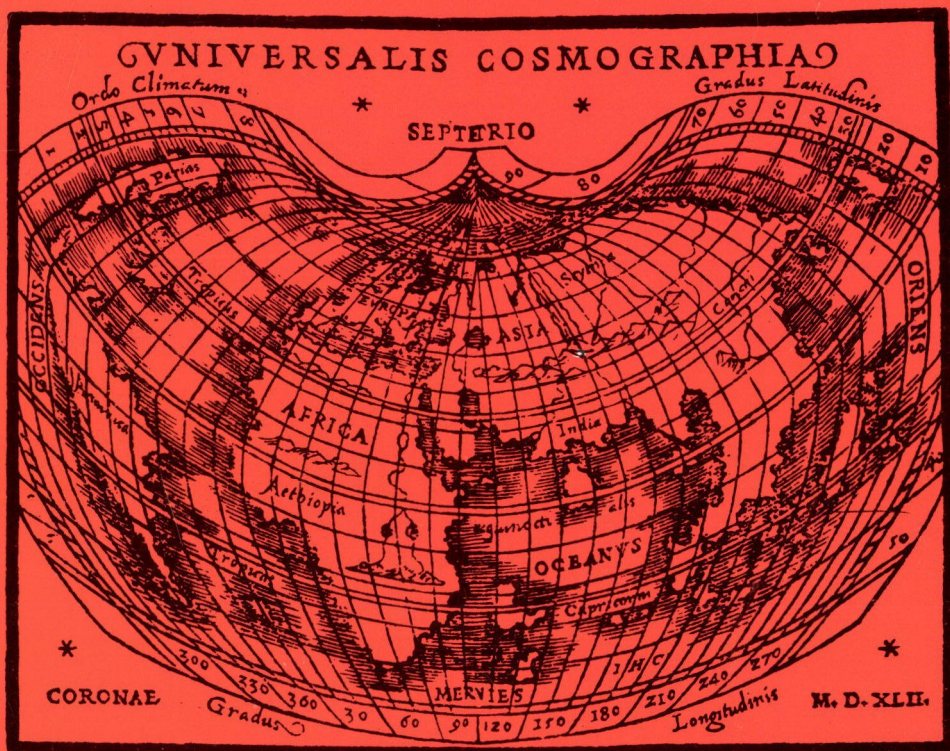

2010 FEB 0 8

57779
AF622

VILÁGTÖRTÉNET

2009 ősztél

Egyetemes történeti folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Bíró László

TARTALOM

Borhi László: A nyugati nagyhatalmak és Kelet-Közép-Európa 1945 után	3
Kecskés D. Gusztáv: Franciaország és Kelet-Közép-Európa kapcsolata De Gaulle elnöksége idején (1958–1969)	22
Fejérdy András: A Szentszék új keleti politikája a II. Vatikáni Zsinat idején	36
Peterecz Zoltán: Magyarország elfeledett amerikai barátja: Jeremiah Smith, Jr.	57

SZEMLE

Randolph L. Braham – Julia Bock (compl. and ed.): The Holocaust in Hungary. A Selected and Annotated Bibliography 2000–2007 (Ism.: Kovács Tamás)	78
Sashalmi Endre (szerk.): „Kelet-Európa és a „Balkán”, 1000–1800. Intellektuális történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? (Ism.: Gyóni Gábor)	79
Bodnár Erzsébet: A keleti kérdés és a Balkán az orosz külpolitikában a 19. század első felében (Ism.: Bodor Mária)	80
Lorenz M. Lüthi: The Sino-Soviet Split. Cold War in the Communist World (Ism.: Vámos Péter)	84

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
 (J. Honterus, Rudimenta Cosmographie. Brassó, 1542. OSZK. RMK. II. 28.)

A folyóirat megjelenését az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottság támogatja.

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Hírlap és Lapellátási Irodánál
(Budapest V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint
átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 800,-Ft, példányonkénti eladási ára: 400,-Ft.

Index-száma: 25886

ISSN 0083-6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó MTA Kutatásszervezési Intézet
Kiadásért felelős: Tolnai Márton

A kiadvány a STÚDIUM Kiadó (4400 Nyíregyháza, Szent-Györgyi u. 17., Tel.: (42)
447-168) közreműködésével készült.

Ügyvezető: Dr. Egri Imre

Műszaki szerkesztő: Szabó Ildikó

Nyomda: MODY-PRINT Nyíregyháza 1999. F. v.: Módy Elek

A NYUGATI NAGYHATALMAK ÉS KELET-KÖZÉP-EURÓPA 1945 UTÁN

Az első világháborút követően a kelet-közép-európai térséget a nagyhatalmak biztonságpolitikai szempontjai alapján rendezték újra, és emiatt a nemzeti önrendelkezés elve csak részben valósulhatott meg. Bár számítani lehetett a legyőzöttek revansizmusára, remélni lehetett, hogy a győztesek számára kedvező területi rendezés lehetővé teszi majd az előbbieket feltartóztatását. Kelet-Közép-Európa jelentősége Franciaország és Nagy-Britannia szempontjából biztonságpolitikai volt, Olaszország számára biztonság- és hatalmi politikai jelentőséggel bírt, Németország pedig egyértelműen hatalmi politikai szempontokból kívánta megszervezni. Az első világháború győztesei mindegyikük a térség stabilitásában voltak érdekelve, mert csak így látták volna biztosítottának, hogy a térség ne válhasson egy újabb kontinentális konfliktus forrásává, és hogy ellen tudjon állni a bolsevizmus terjeszkedésének, illetve a német hatalmi expanzióknak. Brit részről kezdetben nagy szimpátiával viseltettek az utódállamok törekvései iránt. Különösen Csehszlovákia nyerte el London szimpátiáját, elsősorban néhány befolyásos szakértő – Robert William Seton-Watson, Reginald Leeper, Henry Wickham-Steed és Lewis Namier – jóvoltából, akik cseh- és szlovákbarátságukat mély magyarellenességgel párosították. Csehszlovákia azonban rövid idő alatt elvesztette londoni népszerűségét, mivel nem töltötte be azt a stabilizáló szerepet, amelyet elvártak tőle. Nem honorálták Prága bigott politikáját a nemzeti kisebbségekkel szemben, valamint azt az indokolatlan agresszivitást, amelyet a beneši politika a katonailag és gazdaságilag jelentősen meggyengített déli szomszédja irányában mutatott. Gazdaságilag Nagy-Britannia mutatott bizonyos érdeklődést a térség iránt, de ez is inkább csak politikai célokat szolgált, nevezetesen a térség politikai-gazdasági egységének a helyreállítását. Az 1930-as évek végén az elvárások inkább negatív értelemben nyertek megfogalmazást: Csehszlovákiától a német igények kielégítését várták, Magyarországtól pedig függetlenségének fenntartását, illetve azt, hogy ne vegyen részt a térségnek a németek által történő szétverésében. A második világháború alatt a kis tengelyállamok kevés brit szimpátiát élveztek, csak a feltétel nélküli megadás formulája alapján tárgyaltak velük.

Franciaországot nem a szimpátia vezérelte a térség 1918–1920-as újrászervezésében, hanem kizárólag a saját biztonsága. Ennek érdekében a győztes utódállamok törekvéseit támogatta, annak reményében, hogy keleti bástyát képeznek majd Németország körül. Akárcsak London, Párizs is hamarosan észrevette, hogy a kis utódállamok nacionalista gazdasági és külpolitikája kedvezőtlenebb állapotot teremtett, mint ha az Osztrák–Magyar Monarchia fennmaradt volna. Nem segítette elő a térség stabilizálását a két hatalom egymás közötti rivalizálása sem. London gyanakvóan szemlélte Párizs hegemónikus törekvéseit, és igyekezett ellensúlyozni a francia befolyást. Franciaország pedig nem tűrte el, hogy a britek bárminemű befolyásra tegyenek szert a francia szövetségi rendszerbe tartozó országokban. Franciaország a politikai behatolást nem tudta kiegészíteni gazdasági hadállások kiépítésével. Amikor Kelet-Közép-Európában gazdasági vákuum keletkezett, a német gazdasági terjeszkedést nem tudta ellensúlyozni. Nem sikerült harmonizálni a térségre vonatkozó francia és olasz politikát sem. Róma Párizs ellen politizált, bár felismerte a regionális szerveződés jelentőségét a német hatalmi törekvésekkel szemben.

Végső soron a nyugati hatalmakat nem fűzte különleges gazdasági érdekből származó vagy etnikai, kulturális affinitásból fakadó kapcsolat Közép-Európához. Előbb a német terjeszkedést akarták a térség irányba terelni, majd a létfontosságú érdekek megőrzéséhez szükséges megegyezés érdekében átengedték a régiót a Szovjetunióknak.

Az új európai rend felé

A második világháború befejezése idején a brit stratégia arra koncentrált, hogy megtartsa a Közel-Keletet, valamint hogy fennmaradjon Nagy-Britannia nagyhatalmi státusa. 1944-ben a Foreign Office angol–szovjet együttműködéssel akarta feltartóztatni Németországot. Nagy-Britannia nem attól tartott, hogy a Szovjetunió lesz az uralkodó hatalom Kelet-Európában, hanem attól, hogy a Szovjetunió tovább terjeszkedik nyugati, illetve déli irányban. A háború utáni tervek kidolgozó bizottság (Post Hostilities Committee) a Nemzetközösség biztonságában és a közel-keleti olaj védelmében határozta meg a brit stratégiai érdeket. Feltételezték, hogy Magyarországon „uralkodó” (predominant) szovjet befolyás fog érvényesülni. 1945-ben a Foreign Office újraértékelte a brit stratégiát, és az új megközelítést a Labour-kormány magáévá tette. Ez a koncepció visszautasította Churchill befolyási övezeteken alapuló rendezését, mivel az egyenlő volt a kis országok cinikus cserbenhagyásával és Nagy-Britannia nagyhatalmi szerepének a feladásával, amelyet egész Európában érvényesíteni kellett, nemcsak ott, ahol különleges érdekei voltak. Ennek ellenére, az új kurzus szellemi atyja, Sir Orme Sargent úgy vélte, hogy Magyarország és Románia az a két ország, ahol megengedhető a döntő szovjet befolyás még akkor is, ha az együtt jár a kommunista rendszer bevezetésével. Ennek a két országnak nem volt hatása a brit pozícióra a Földközi-tenger keleti medencéjében (Kent). Végső soron azonban az „új” koncepció sem hozott változást a brit közép-európai politikában. A gyakorlatban London nem akart, és nem is volt képes szembeszegülni a közép-európai szovjet terjeszkedésnek.

Franciaországban két koncepciót alakítottak ki Kelet-Közép-Európával kapcsolatban. Alapvetően szovjet biztonsági zónaként kezelték a térséget. A „realista” koncepció szerint le kellett számolni a térségben mindenféle francia politikai vagy gazdasági hegemónia gondolatával, és a Szovjetunióval való szövetség keretein belül kell fellépni. A térség államai összekötő kapcsot jelenthettek a Szovjetunió és Franciaország között. Ezzel szemben a másik verzió meg akarta védeni a csehszlovák és az osztrák kérdéssel összefüggő alapvető francia érdekeket. Eszerint a francia diplomáciának határozottságot kellett mutatnia, és felülkerekednie a térség államainak egymás közötti vitáin, hogy fontos szerepet tölthessen be a térségben. 1945-ben a „realista” koncepció kerekedett felül. A Quai d’Orsay-n világossá vált, hogy a szovjet befolyás lesz az uralkodó, és Közép-Európa többé nem kaphat szerepet a Németországgal szembeni biztonsági rendszerben. Megtörtént a leszámolás a közép-európai nagyhatalmi ambíciókkal (Kecskés).

Olaszország még drasztikusabban leszámolt a térséggel: a jugoszlávokkal szembeni területvesztés, a görög szigetek, Albánia és a gyarmatok elvesztése egyértelműen véget vetett a Földközi-tenger keleti medencéjében és a Balkánon érvényesülő hegemónia megszerzésére irányuló törekvéseknek. Olaszország elfordult a térségtől, és Nyugat-Európához csatlakozott (Horváth). A kettéosztás felé haladó Németország elvesztette szuverenitását, és minimális kereskedelmi kapcsolatok kiépítésén túlmenően nem volt, nem is lehetett közép-európai politikája. Rövid távon nem jelenthetett

biztonságpolitikai kockázatot, ezért Ausztria kivételével Kelet-Közép-Európa elvesztette azt a biztonságpolitikai jelentőségét, amire Németország feltartóztatása miatt az első világháború után szert tett.

A kontinens kettészakadása

A második világháborút követően az Egyesült Államok fokozatosan kezébe vette a nyugati világban a vezető szerepet. Először Görögország védelmét vette át a gazdasági válságba süllyedt Nagy-Britanniától, majd a teljes Közép- és Közel-Keletet. Kelet-Közép-Európa tekintetében Washington igyekezett olyan megoldást találni, amely figyelembe veszi Moszkva biztonsági igényeit. Egyrészt támogatott olyan területi korrekciókat a térség állami között, amelyek a kis országok közötti feszültség feloldását segíthették elő, másrészt támogatta a demokratikus átalakulást, Magyarország esetében különösen a földreformot. Ezzel együtt az amerikai külpolitika szerette volna helyreállítani a kontinens gazdasági egységét, amelyet az újjáépítés szempontjából tartott fontosnak. Washingtoni elképzelések szerint legalábbis Magyarország és Csehszlovákia gazdasági értelemben a Nyugat része maradt volna. De az amerikai külpolitikának nem állt rendelkezésére olyan diplomáciai eszköz, amellyel a Szovjetunió törekvéseit befolyásolni tudta volna. A vonalat Ausztriában húzták meg, annak stratégiai fontossága miatt. Ausztria egészének szovjet kézre kerülése ugyanis veszélybe sodorhatta volna Németország déli megszállási zónáját, valamint a szövetségesek olaszországi pozícióit. A vasfüggöny mögötti államhatárokat a Szovjetunió alakította ki. Hiába támogatott volna az amerikai és a brit politika kisebb határmódosítást Magyarországra, a szovjetek döntöttek, és a régió nem volt kellően fontos ahhoz, hogy emiatt a Nyugat konfrontálódjék Moszkvával. Jellemző epizód volt, hogy a szovjet csapatok magyarországi és romániai állomásoztatására egy brit javaslat alapján lehetett megtalálni a jogi formulát. (Fülöp)

Nyugat-Európa az elkövetkező közel fél évszázad során nem kérdőjelezte meg a Szovjetunió kizárólagosságát Kelet-Európában, és nem volt célja a kommunista rendszerek felszámolása. A kelet–nyugati kapcsolatok fokozatosan normalizálódtak. A kontinens, úgy tűnt, hosszú időre kettészakad: egy gazdaságilag és politikailag egyre szorosabban integrálódó Nyugat-Európára, valamint egy elmaradott nagyhatalom szorításában vergődő, egyre inkább lemaradó Kelet-Közép-Európára. Olyannyira, hogy a kontinens szovjet uralmon kívüli részében a közbeszédben Európa fogalmába nem értették bele a vasfüggöny mögötti területeket.

Alapvető eltérés mutatkozott Nyugat-Európa, illetve az Egyesült Államok kelet-európai politikája között. Washington sokáig nem fogadta el fait accompliként Kelet-Európa tartós szovjet megszállását, a nyugat-európai hatalmak viszont szinte az első pillanattól igen. Amikor például Washington tiltakozni akart Nagy Ferenc lemondása ellen, és az ENSZ fóruma elé akarta tární, Nagy-Britannia nem támogatta, és hiábavalónak, gátlástalannak ítélte az amerikai politikát. 1952-ig az Egyesült Államok akár a háború kockázatát is vállalva igyekezett destabilizálni a vasfüggöny mögötti kommunista rendszereket. Ez a politika azonban fokozatosan háttérbe szorult, mivel a Szovjetunió kifejlesztette és célba is tudta juttatni a hidrogénbombát, ami a civilizáció pusztulásával járhatott volna. Tekintve, hogy a várakozások szerint a kelet-európai szovjet övezet érdekében Moszkva minden lépésre kész volt, Kelet-Európa a szovjet nukleáris elrettentés fogja volt. Ennek ellenére a hivatalos amerikai politika szerint Kelet-Európa szovjet megszállása „Európa szívéig” terjesztette ki a Szovjetunió ha-

talmát, ami veszélyeztette Nyugat-Európa, ezen keresztül pedig az Egyesült Államok biztonságát. Emiatt a Szovjetunió visszavonulása saját határai mögé az Egyesült Államok biztonságpolitikai célja volt. E cél megvalósítása érdekében többféle irányvonalat is kidolgoztak Washingtonban, egyebek között a térség „finlandizálásra” vonatkozó tárgyalásokat is a Szovjetunióval. Nyugat-Európa nem akadályozta meg Washington ilyen irányú próbálkozásait, de maga nem vett részt benne, mintegy a Szovjetunió és az Egyesült Államok külön mérkőzéseként kezelte a kelet-európai status quo megváltoztatását (Borhi).

Németország kettészakadása nem volt eltervezve, de szinte elkerülhetetlen volt. A szovjetek eleinte a kettéosztás mellett foglaltak állást, az Egyesült Államok az egység fenntartása mellett. Párizs igyekezett olyan megoldást találni, amely felügyeletet garantált volna számára Németország ipari térségei felett. 1945-ben a Szovjetunió már az egységes Németország mellett foglalt állást, és az összes megszállási zónából jóvátételt követelt. Byrnes amerikai külügyminiszter a „realista” együttműködés alapján átengedte a keleti zónát a szovjet jóvátételi követelések kielégítésére, és a nagyhatalmak megállapodtak Németország négyhatalmi igazgatásában. Hamarosan azonban az amerikaiak arra a következtetésre jutottak, hogy biztonságosabb megoldás a nyugati megszállási zónákat konszolidálni, a szovjetet pedig magára hagyni. Sztálin két vasat tartott a tűzben: fokozatosan bolsevizálta saját övezetét, de nyitva tartotta a kaput akár a nyugati demokratikus modell alapján történő újraegyesítésre is. A nyugatiak viszont attól tartottak, hogy az egységes, de semleges Németország előbb-utóbb a szovjet politikai eszközévé válna, ezért 1947 és 1949 között fokozatosan létrehozták a nyugat-német államot.

Egy ponton a szovjet zónával kapcsolatos amerikai, illetve nyugat-európai érdekek élesen szembekerültek. Ez pedig a kereskedelem volt. 1948-tól az amerikai vezetés szelektív gazdasági embargót vezetett be a „kommunista tömb” országai ellen. Részben a kommunista rendszerek gazdasági gyengítésére, végső soron pedig konszolidálódásuk megakadályozására. Másrészt pedig a szovjet katonai potenciál gyengítése céljából. Washington igyekezett rávenni nyugat-európai szövetségeseit, hogy vegyenek részt ebben, és szankciókat helyezett kilátásba az amerikai, illetve a COCOM-előírások megszegői számára. Az amerikai vezetés könnyű helyzetben volt, hiszen csak néhány stratégiai jelentőségű nyersanyagot hozott be a Szovjetunióból, amit nem könnyen, de más forrásból pótolni lehetett. Bár a népi demokráciák komoly fizetési nehézségekkel küzdöttek és gyenge minőségű termékeket állítottak elő, melyek jelentős része eladhatatlan volt, Nyugat-Európa nagyobb mértékben függött a kelet-nyugati kereskedelemtől, elsősorban a mezőgazdasági termékek és nyersanyagok importja, valamint az ipari cikkek kelet-európai piaca miatt. Az import érdekében a nyugat-európaiak még hivatalosan embargó alatt álló termékeket is szállítottak. Franciaország például ritka fémeket és gördülőcsapágyat adott el Magyarországnak olyan gabonáért cserében, melynek végcélja az NSZK volt. A kelet-nyugati kereskedelem engedélyezése miatt olyan súlyos nézeteltérés keletkezett a NATO-országok között, hogy az amerikaiak attól tartottak, megbomolhat a szövetségi rendszer kohéziója. Ezért Eisenhower elnök 1953 után a gazdasági kontroll „fokozatos és visszafogott” enyhítéséről döntött. Bár a nyugat-európai országok ezt követően a lehetőségekhez képest fejlesztették keleti kereskedelmi kapcsolataikat, az amerikaiak a Nixon-adminisztrációig nemigen változtattak restriktív politikájukon annak ellenére, hogy tudatában voltak annak, az amerikai tőke komoly hátrányba került a nyugat-európaival szemben egy gyorsan fejlődő piacon.

A kelet-európai események rámutattak a szovjet politika hajthatatlanságára a hidegháborús szembenállás idején. Egyetlen nyugati követelés sem valósulhatott meg a Szovjetunió által zárt zónaként, világháborús hadizsákmányként kezelt régióban. Csak egyetlen adat a szovjet szerep érzékeltetésére: Moszkva nagyon óvatos becslés szerint akkora összeget szivattyúzott ki megszállási zónájából, mint amennyit az Egyesült Államok a Marshall-segély keretein belül Nyugat-Európának adott. Szovjet szempontból pedig úgy értékelték, hogy a Nyugat, elsősorban az Egyesült Államok, meg akarja fosztani a Szovjetuniót háborús győzelmének gyümölcsétől és jogos védelmi övezetétől. Bár Kelet-Európa szerepét a háború utáni világpolitikában nem szabad alábecsülni, a kelet–nyugati konfliktus fő forrása más kérdések körül kristályosodott ki. Ezek közül is Németország volt a legfontosabb.

Németország és az Ostpolitik

Bár a felszínen a Szovjetunió, illetve a nyugati hatalmak nem sok mindenben értettek egyet Németország jövőjét illetően, egy dologban azonban igen: Németország nem válhat egy újabb európai konfliktus forrásává. Továbbá mind a Kelet, mind a Nyugat rossz szándékot fedezett föl a másik elképzeléseiben, tehát vigyázni akart arra, nehogy Németország egésze az ellenfél kezére kerüljön. 1948-ra a nyugati hatalmak eldöntötték, hogy a Szovjetunió feltartóztatásának egyetlen módja, ha Németország nyugati zónáit szuverenitásának korlátozásával végleges állammá alakítják, és konszolidálják, ami egyben garanciát jelentett a német nagyhatalmi ambíciók esetleges újjáéledésével szemben is. A nyugatnémet állam létrehozása elsősorban a nyugat-európai biztonságot felelősséget vállaló Egyesült Államok külpolitikájának következménye volt. Az amerikai stratégiai gondolkodás szerint ugyanis Európa középső része, azaz Németország nem kerülhetett egyetlen hatalom kizárólagos befolyása alá, mivel akkor megbomlott volna a globális erőegyensúly. Sztálin egy darabig még reménykedett Németországnak a semlegesség alapján történő egységesítésében, amely vélhetően előbb-utóbb szovjet befolyás alá került volna.

Az NSZK-nak – Kiss J. László szavaival – „készen kapott külpolitikája volt”, vagyis egyszerre kellett jó európainak és az atlanti orientáció meggyőző képviselőjének lennie, ami szakítást jelentett a német külpolitika addigi hagyományaival, és az önkéntes integráció programját írta elő (Kiss). A Német Szövetségi Köztársaság első kancellárja, Konrad Adenauer már 1945-ben felismerte, hogy belátható ideig a kontinens két részre szakadt. Úgy vélte, csak egyetlen út létezik „Németország azon részei számára, amelyeket nem foglalt el Oroszország”. Ezeket a részeket, amelyek „Nyugat-Európa integráns részét képezik”, először „megfelelő politikai egységgé kell szervezni”, majd a nyugat-európai demokráciákhoz kell csatolni tartós intézményes szálakkal. Adenauer számára a semlegesség nem volt választási lehetőség, Németországot túlságosan erősnek tartotta erre a szerepre, és attól tartott, hogy szovjet befolyás alá kerülve hídfőként szolgálna a kommunista hatalomátvétel számára egész Nyugat-Európában. Elgondolása szerint az orosz veszélyt csak a nyers erő tartóztathatja föl, amelyet az Egyesült Államokkal közösen kell megteremteni. Célja a biztonság megvalósítása és a német szuverenitás helyreállítása volt. Adenauer tartott attól, hogy a nagyhatalmak Németország kárára megegyeznek egymással, ezért a Német Szövetségi Köztársaságot „szabad és független” tényezőként akarta látni otthon és külföldön egyaránt. A nyugati integráció részben ezt a célt szolgálta. A szuverenitás pedig a szupranacionális jövő kiindulópontja volt számára (Ahonen).

Adenauer a hagyományos hatalmi politika kategóriáiban gondolkodott, és Európát „harmadik erőként” szerette volna látni, amely a világpolitika jelentős tényezője a két szuperhatalom mellett. Hasonló gondolatokat fogalmazott meg Németország kapcsán. A színpalak mögött nosztalgiával gondolt arra a hatalmi státusra, amelyet Németország a császárság korában élvezett, illetve Németország nemzeti erejének „szomorú és sajnálatos” hanyatlása miatt kesergett. Az újraegyesítés számára kisebb jelentőséggel bírt, és végső soron akkor tartotta elképzelhetőnek, ha a Szovjetunió feladja a hidegháborús szembenállást, amely az NDK és Kelet-Európa felszabadulását hozná magával. Már 1945-ben arról írt, hogy az orosz megszállás alatt lévő részek meghatározatlan időre elvesztek, és a nyugati zónákból államot kell formálni. 1955-ig nemcsak nem szorgalmazta az egyesülést, hanem kifejezetten károsnak tartotta az NSZK belső és külső szabadsága szempontjából, a megosztott Németországot tartotta megfelelőnek a közép-európai biztonság szempontjából. Az egységesítés elutasítását nemcsak biztonsági okok motiválták, hanem személyes és politikai indokok is. Egyrészt kifejezett averziót érzett Poroszország iránt, másrészt attól tartott, hogy Németország egyesítése esetén a szociáldemokraták többséget kapnának. Nem bízott a német népben, amelyet féltett Poroszország befolyásától. Csak úgy lehet megmenteni a németeket saját maguktól, ha a „demokrácia és Európa” jelszavával a nyugat-európai integráció intézményes keretei közé kerülnek (Ahonen). Ez az elképzelés találkozott az amerikai, illetve a nyugat-európai elképzelésekkel, amelyek arra vonatkoztak, hogy a demokratizálódás útjára lépett Németországot a kibontakozó nyugati katonai, politikai és gazdasági integráció kereteibe kell lehorgonyozni.

Ezen az úton az 1954-es párizsi szerződés indította el a nyugatnémet államot, amely egyben lehetővé tette, hogy az NSZK újra önálló külpolitikát folytasson. Ennek első fontos kelet-európai vonatkozása az 1955-ös NSZK–szovjet szerződés volt. Władysław Gomułka lengyelországi hatalomra jutása Bonn számára azt jelezte, hogy a kelet-európai szatellitállamokban lehetőség nyílik bizonyos fokú függetlenségre, amely elvezethet a szovjet tömb dezintegrációjához és az egyesüléshez. Mindkettőt a kapcsolatok normalizálásával lehetett előmozdítani. A szociáldemokraták, akik azért bírálták a kereszténydemokratákat, mert nem szorgalmazták az egyesítést, a diplomáciai kezdeményezés fontosságát hangsúlyozták, és gazdasági, politikai kapcsolatokat akartak létesíteni a szovjet tömbbel. A gazdasági kapcsolatokkal a kereskedelem liberalizálását akarták elérni. A külügyminisztérium meg akarta szüntetni a Hallsteindoktrína alkalmazását a kelet-európai országokra, tekintve, hogy az NDK-t szovjet nyomásra ismerték el. A kapcsolatok fokozatos normalizálását javasolta formális kereskedelmi kapcsolatok létesítésével, ami a teljes diplomáciai kapcsolatokhoz vezethet. Az NSZK-t mágnesként képzelte el, amely a szabadság irányába csábítja Kelet-Európát. Adenauer kereskedelmi kapcsolatok létesítését szorgalmazta, amelyet a kapcsolatok lépésről lépésre történő javulása követett volna. De személy szerint nemigen mutatott érdeklődést a térség iránt. Talán ez is magyarázza, hogy bár történt nyitás Kelet felé, nem vezetett eredményre. Az Ostpolitik előzményei rámutatnak, hogy a nyugatnémet politika számára a kelet-közép-európai partner Csehszlovákia és Lengyelország volt.

Lengyelország és az NSZK között titkos érintkezés kezdődött az 1956-os lengyel eseményeket követően, amely arra mutatott, hogy Varsó érdeklődést tanúsít a diplomáciai kapcsolatok felvételére, de 1957-ben Bonn meghátrált a közelgő választások, illetve amiatt, hogy Jugoszlávia elismerte az NSZK-t. 1959-ben az NSZK megemlékezési szerződést készített elő Csehszlovákiával és Lengyelországgal, melyek-

kel a szociáldemokraták is diplomáciai kapcsolatokat akartak létesíteni. De az SPD, és az FDP is másodlagos kérdésnek tekintette a kelet-európaiakkal való hivatalos kapcsolatok létesítését, a nemzetközi enyhülésnek alárendelve. Bonn csak nehezen szánta rá magát konkrét lépések megtételére. Adenauer attól tartott, hogy az Ostpolitik meggyengítheti az NSZK nyugati kapcsolatait, elszigeteltséghez vezethet, és az NSZK „az ellentétes érdekek játékszerévé” válhat. Felmerült az a veszély is, hogy az NDK jogállása felértékelődik. Heinrich von Brentano külügyminiszter úgy vélte, hogy hivatalos kapcsolatok létesítése a kelet-európai országokkal óhatatlanul felveti az NDK státuszának a kérdését. „Kapcsolatok létesítése a szatellitállamokkal ürügyet szolgáltatna más országoknak, hogy elismerjék” Kelet-Németországot, és ezzel aláássák az NSZK központi mítoszát, mely szerint a német nép egyetlen legitim képviselője. Vagyis az a veszély, hogy a keleti politika indíthatja el az NDK elismerésének hullámát, megakadályozta, hogy Bonn normalizálja a kapcsolatait a szatellitországokkal. De két kelet-európai ország tekintetében a közelmúlt is súlyos tehertételt jelentett. Lengyelország esetében a határkérdés, Csehszlovákia esetében pedig a müncheni egyezmény jogi következményei, vagy az „elveszett területeken” élő németek önrendelkezése. Ezeket a problémákat különösen a két országból a második világháború után kitelepített, mintegy tíz-tizenöt milliós, jól szervezett érdekképviseleti szervezetekkel rendelkező, a német belpolitikába intézményesen és személyes kapcsolatokon keresztül is beépülő német közösség tartotta a bonni külpolitika napirendjén.

Varsó és Prága is azt várta, hogy az NSZK legalább impliciten ismerje el véglegesnek az Odera–Neisse-határt. Ugyanakkor a nyugatnémet politikusok nyíltan ennek az ellenkezője mellett kötelezték el magukat. A közbeszédben meghonosodott ortodoxia az Odera–Neisse-vonal elutasításához vezetett, a határ végső rendezését a békeszerződésre halasztotta, addig pedig ragaszkodott az 1937-es határok jogi érvényességéhez. Nem szolgálta a szovjet csatlósok formális elismerése az NSZK érdekeit, mivel egy ilyen lépés csökkenthette a bonni álláspont hitelességét, és alááshatta a bonni kormány tárgyalási pozícióját a Kelettel szemben. Felmerült, hogy a magyar forradalom tapasztalatai miatt óvatosan kell bánni a kelet-európai országokkal, nehogy kikényszerítsenek egy újabb katonai akciót a Szovjetunió részéről, különösen Lengyelországban, amely általános háborúhoz vezetne. Brentano szavaival: „El kellett kerülni azt a benyomást, hogy beavatkozunk Kelet-Európa ügyeibe.” Ezen túlmenően a kancellár és külügyminisztere nem látta értelmét a kelet-európai kapcsolatok kiépítésének, tekintve, hogy a térség országainak külpolitikája a Szovjetunió akaratának a függvénye. A politikai megfontolások fontosabbak voltak, mint az üzletiek, a túl aktív üzletembereket a bonni politika visszahívta Kelet-Európából. Az ötvenes évek végére a kitelepített németek szervezetei által szorgalmazott ügyek – mint például a német–lengyel határ végleges státuszának az elutasítása, vagy a német önrendelkezés – egyre inkább háttérbe szorultak. Brentano úgy vélte, hogy a keleti területek „örökre elvesztek” Németország számára, és a kormány nem támogatná a német önrendelkezést abban a szélsőséges formában, ahogy a kitelepítettek kívánják, vagyis például a Szudéta-vidék újraannektálásának eszközeként. Adenauer titkos fejtegetéseiben nem rejtegette véka alá, hogy hajlandó levenni az újraegyesítés kérdését a nemzetközi politika napirendjéről, mert attól tartott, hogy a győztes hatalmak elfogadhatatlan árat szabnának érte. Bár az 1958-as berlini válság után az egyesítés problémáját a színpalak mögött egyre inkább csak humanitárius kérdésnek tekintették, melynek célja az NDK-beli életkörülmények javítása volt, a nyilvánosság előtt még mindig látszólagos nemzeti konszenzus érvényesült a revizionista keleti politikáról. Ennek pedig a politikai ára az

volt, hogy nem lehetett nyitni Kelet-Európa felé. 1959-ben a kitelepítettek ellenállása miatt nem lehetett megvalósítani egy fontos kezdeményezést: megneemtámadási szerződések megkötését Lengyelországgal és Csehszlovákiával.

Az 1960-as évek elején a szövetségi kormány külső nyomásra egyre nagyobb érdeklődést mutatott a konkrét kelet-európai kezdeményezések iránt. Egyrészt megszűnt Bonn „kölcsonkapott vétője”, vagyis a Nyugat már nem tekintette a magáénak az NSZK konfliktusát a Szovjetunióval. Tehát az elszigetelődés veszélye miatt a nyugat-német külpolitikának alkalmazkodnia kellett az új helyzethez (Kiss). A nyugati szövetségesek ugyanis egyre inkább a nemzetközi enyhülés akadályaként szemlélték Bonn hajthatatlannak látszó álláspontját az újraegyesítés ügyében; az NDK és az Odera–Neisse-határvonal elismerését, valamint azt javasolták, hogy Nyugat-Németország létesítsen diplomáciai kapcsolatokat a szocialista országokkal. Egyre nagyobb volt a belső nyomás is a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése érdekében. Brentano utódja, Gerhard Schröder aktívan szorgalmazta a keleti politikát.

Schröder felismerte, hogy a szuperhatalmak egyre inkább kész tényként kezelik Németország megosztottságát, ugyanakkor az Ostpolitik útján elő lehet mozdítani az újraegyesítés hosszú távú célját. Kelet-európai jelenlétével az NSZK meggyőzheti a kelet-európai államokat, hogy az újraegyesítés az ő érdekeiket szolgálja. Cáfolhatja azt a képet, hogy az NSZK militarista, revansista hatalom; gazdasági erejével kótolót adhat azokból az előnyökből, amelyek az újraegyesítés nyomán várhatók. A policentrizmus támogatásával kialakulhat bizonyos fokú függetlenség, amely nyitottságot eredményezhet a nyugati célok iránt, ideértve az egyesítés elfogadását is. A kelet-európai nyitás abban nyilvánult meg, hogy Bonn támogatta a formális kereskedelmi kapcsolatok megkötését, és fontos döntéshozók egyre inkább elhatárolták magukat az olyan elvektől – mint a Hallstein-doktrína vagy az Odera–Neisse-határ ideiglenes jellege –, amelyek gátolták a nyitást. Ezt a felismerést azonban alig követték tettek. Kereskedelmi szerződések születtek ugyan, de a politikusok nyilvánosan ragaszkodtak külpolitikai dogmáikhoz.

Ennek számos oka volt, melyek közül a legfontosabb a kitelepítettek ellenállása lehetett. Szervezeteik olyan feltételekhez kötötték a diplomáciai kapcsolatok normalizálását, melyekről tudták, hogy nem elfogadhatóak a kelet-európai kormányok számára. A német–csehszlovák tárgyalások során a szudétánémetek problémája és a müncheni egyezmény jogi státusa akadályozta a megegyezést. A németek ragaszkodtak hozzá, hogy Nyugat-Berlin kerüljön bele a kereskedelmi szerződésbe, Prága pedig ragaszkodott hozzá, hogy az NSZK ne kérdőjelezze meg Csehszlovákia területi integritását azáltal, hogy a müncheni egyezményt ab initio semmissnek nyilvánítják. Csehszlovákia hajlandó lett volna Berlin kérdésében engedni egy fenti értelmű egyoldalú nyugatnémet nyilatkozat fejében, de Bonn elutasította az ajánlatot. A német evangélikus egyház 1965-ben nyilatkozatot tett közzé, mely szerint a legmegfelelőbb német hozzájárulás a megbékéléshez az lenne, ha az NSZK elutasítaná a kitelepített lobbival által képviselt revizionista követeléseket.

Az 1966-ban hatalomra került nagykoalíció megpróbálta egy „békés európai rend” kereteibe illeszteni keleti politikáját. A népek megbékélése jegyében igyekezett javítani a kapcsolatokat anélkül, hogy azt a benyomást keltené, meg akarja osztani a kelet-európai országokat. Kurt Georg Kiesinger kancellár olyan fokozatos evolúciós folyamatot képzelt el, melynek eredményeként a Szovjetunió és szövetségesei felismerik, hogy a békés változás, különösen a németkérdésben, az ő javukat is szolgálja. Kifejezte megértését azzal kapcsolatban, hogy a lengyelek biztonságos határok mögött

akarnak élni, és kinyilvánította: a müncheni egyezmény „már nem érvényes”. Ugyanakkor kifejtette, hogy a keleti határokat csak a békerendezés állapíthatja meg véglegesen, és a kormány minden kitelepített német érdekeit képviseli, így a szudétanémeteké is, akik állampolgársági helyzetét, illetve egyéb alapvető problémáit rendezni kell, mielőtt a müncheni egyezmény elveszíti érvényességét.

Az NSZK először Romániával kötött egyezményt, majd 1967-ben kereskedelmi szerződést írt alá Csehszlovákiával és 1968-ban diplomáciai kapcsolatokat létesített Jugoszláviával. További siker azonban nem koronázta az erőfeszítéseket. Románia elsőként történt elismerése rossz lépésnek bizonyult, hiszen megerősítette a Szovjetunió félelmét, hogy az NSZK ellentétet akar szítani a Varsói Szerződés soraiban.

Az 1969-es SDP–FDP koalíció meg akarta újítani Bonn keleti politikáját, és hajlandóságot mutatott arra, hogy olyan egyezményeket kössenek, amelyek tiszteletben tartják minden kelet-európai ország területi integritását. Az 1970-es szovjet, illetve lengyel egyezmények elismerték az 1945 utáni status quót. Ugyanakkor a lengyel szerződés hivatalos értelmezése szerint Bonn leszögezte, hogy nem képviseli az egységes Németországot. A kitelepített németek szervezetei azt várták a CDU-tól, hogy a szövetségi parlamentben világosan elhatárolja magát a keleti szerződésektől, de a CDU/CSU koalíciónak nem volt más választása, mint elfogadni azokat. Tette ezt azzal a fenntartással, hogy a szerződés nem prejudikálja az újraegyesített Németország végleges határait a jövőbeli békeszerződésekben. Bár a CDU/CSU tartózkodott a szavazástól, Franz Josef Strauss, Bajorország tartományi miniszterelnöke érvényesnek nyilvánította a szerződéseket. Ugyanakkor Helmut Kohl kancellár 1984-ben arról beszélt, hogy az NSZK elismeri Lengyelország jelenlegi határait, de ez nem kötelezi az újraegyesített Németországot. Kohl azonban tisztában volt vele, hogy területi revízió Németország javára nem lehetséges, de nem is kívánatos. Mivel azonban a kitelepítettek szervezetei legalább a lehetőségét fenn akarták tartani, hogy az egyesített Németország visszakap bizonyos elveszett német területeket, Kohl nem foglalt egyértelműen állást az Odera–Neisse-határ mellett. Még az 1989-ben Varsóban elfogadott közös nyilatkozat is nyitva hagyta a kérdést. Kohl csak 1990-ben változtatott irányt, amennyiben elfogadta a lengyel határ megváltoztathatatlanságát. A két német parlament pedig azonos szövegű nyilatkozatban ismerte el véglegesen a lengyel határt. Végül az Odera–Neisse-vonal részét képezte a kettő plusz négyes, illetve a német–lengyel kétoldalú szerződésnek. A szudétanémet kitelepítettek szervezeténeknek a CSU-n és a bajor tartományi kormányon keresztül végrehajtott beavatkozásai késleltették a német–csehszlovák tárgyalások menetét, amelyek 1997-re megbékélési nyilatkozathoz vezettek Németország és Csehország között.

Franciaország és a keleti politika

Franciaország csak vonakodva vett részt a hidegháborúban. A nagyhatalmak konfliktusa megfosztotta Franciaországot a Kelet és Nyugat közötti híd szerepétől, és arra kényszerítette, hogy az Egyesült Államok által létrehozott szövetségi rendszerben alávesse hatalmi érdekeit a tömbérdeknek. Párizs diplomáciai mozgásterére leszűkül, és csak a hatvanas évekre sikerült megtalálnia azt a szerepet, amely a hön áhított nagyhatalmi státust biztosíthatta számára. De Gaulle önálló kül- és biztonságpolitikája újrafogalmazta a francia szerepet a nyugati szövetségi rendszeren belül, és a tömbrendszer meghaladásának igényével sikerült összeegyeztetnie a francia nemzeti érdeket a nemzetközi rendszer által szabott korlátokkal (Bozo). 1958-ban De Gaulle előterjesztett

egy világ-triumvirátusra vonatkozó elképzelést, amely az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország részvételével működött volna. Terve végső soron arra irányult, hogy Franciaország beleszólást kapjon a Nyugat nukleáris politikájának meghatározásába. De Gaulle diplomáciai eszköznek tekintette javaslatát: „Meg kellett találnom a módját, hogy elhagyjam a NATO-t, hogy visszaszerezsem a szabadságot, amelyet a negyedik köztársaság feladott. Ezért kénytelen voltam a Holdat kérni” (Lundestad). Kimondva, kimondatlanul azonban a francia függetlenséghez nem lett volna elegendő a force de frappe, azaz az önálló nukleáris ütőerő. Párizs annak biztos tudatában járta, járhatta külpolitikai külön útját, hogy aranyalapként számíthatott az Egyesült Államok stratégiai ütőerejére, amely az Elbától nyugatra kétséget kizáróan garantálta az USA nyugati szövetségeseinek biztonságát. De Gaulle maga az Egyesült Államokat olyan „tartaléknak” vagy „fegyverarzenálnak” tekintette, amelyet szükség esetén az európaiak felhasználhatnak.

A háború utáni francia politika másik pillére az európai integráció volt. Az európai integrációs folyamatban kulminálódó francia–német együttműködéshez azonban paradox módon hozzájárult az a nagyhatalom is, amelyik hagyományosan távol tartotta magát a kontinens ügyeitől: Nagy-Britannia. 1956-ban a francia kormány még a britekkel akart együtt haladni, nehogy magára maradjon a németekkel szemben. A szuezi válság azonban lökést adott Párizsnak ahhoz, hogy határozottan Európa felé forduljon. Amikor Anthony Eden brit miniszterelnök felhívta francia kollégáját, Guy Mollet-t, hogy Egyiptom francia–brit invázióját le kell állítani, az utóbbi megdöbben. Mollet éppen Adenauerrel tárgyalt, aki nyomban megragadta az alkalmat, hogy előmozdítsa az európai integráció ügyét: „Itt az alkalom, hogy felépítsük Európát” (Lundestad). Ennek megfelelően aztán De Gaulle 1963-ban megvétózta az általa amerikai „trójai falónak” tartott Anglia tagságát a Közös Piacban, majd megkötötte az Elysée-szerződést az NSZK-val, melynek célja az volt, hogy a két ország közös politikát dolgozzon ki a külügyek, a védelem, az oktatás és az ifjúsági ügyek terén.

Párizs legfontosabb keleti partnere már nem Varsó vagy Prága volt, mint 1938 előtt, hanem Moszkva. Nem véletlenül, hiszen De Gaulle koncepciója szerint „a kis államok keveset számítottak”. A Szovjetunióval kiépített különleges kapcsolat Franciaország nemzetközi ambícióit szolgálta. Kelet-Közép-Európa jelentőségét veszítette a háborút követő francia politikában. A szovjet tömb elzárkózása miatt a diplomáciai, politikai, gazdasági, kulturális és humanitárius kapcsolatok a minimumra csökkentek, bár a kölcsönös előnyök alapján bizonyos kereskedelmi kapcsolatok fennmaradtak. Kelet-Európa szovjetizálása ellen a francia politikának nem volt különösebb kifogása, hiszen a számára amúgy is jelentéktelen térség szovjet ellenőrzése nem veszélyeztette a francia érdekeket. Akárcsak a német vagy a brit politikában Kelet-Európa homogén, arctalan tömbnek tűnt föl (les pays de l'Est). Ezzel magyarázható, hogy a francia külpolitika számára az 1956-os forradalom inkább probléma volt, és nem kihasználható lehetőség. Az 1956-ot követő magyar–francia kapcsolatokat sem a Kádár-rendszer megtorlásai terhelték meg, hanem az a tény, hogy Magyarország dömpingáron adott el rádiókat Algériának, melyeken a helyi lakosság a Magyar Rádió által sugárzott felforgató, franciaellenes adásokat hallgathatta.

A hatvanas évek elején jelentős változások történtek a francia külpolitikában. Az önálló nukleáris ütőerő kiépítése lehetővé tette, hogy De Gaulle szembeforduljon az Egyesült Államokkal (ez azonban nem jelentett szakítást). Az 1963-as francia–német szerződés pedig intézményesítette a két ország megbékélésen alapuló viszonyát, bár Ludwig Erhard kancellár 1963 végén a franciaorientált védelmi politika helyett az

amerikait választotta. Ezzel párhuzamosan Párizs hozzálátott „Európa az európaiaké” víziójának megvalósításához. Ennek keretein belül közeledett Moszkvához. Deklarált célja a tömbpolitika és a „jaltai rendszer” meghaladása volt, bár eddigi ismereteink alapján nem világos, hogy a De Gaulle-i rendszerben a kelet-európai országoknak milyen státusuk lett volna. Az világos, hogy nem volt cél a kommunista rendszerek felszámolása, de a Szovjetunió privilegizált kelet-európai helyzetének felszámolása sem. Franciaország igyekezett bővíteni kelet-európai kapcsolatait gazdasági, politikai és kulturális téren egyaránt. Két ország kapott megkülönböztetett figyelmet: Lengyelország és Románia. Ebben vélhetően szerepet játszottak a történelmi tényezők, vagyis a két világháború közötti korszak öröksége, Lengyelország földrajzi elhelyezkedése Németország és a Szovjetunió között, és – mint ez De Gaulle 1966-os varsói látogatásán hangsúlyt is kapott – a Németországgal kapcsolatos közös történelmi tapasztalatok. Szerepet játszott még a két ország frankofón beállítottsága, ami a románok esetében még nyelvi rokonsággal is párosult, valamint Bukarest különutas vagy annak tetsző külpolitikája – francia jobboldali körökben Nicolae Ceaușescu a „Kelet De Gaulle-jaként” tartották számon. Párizs lengyelbarát külpolitikáját befolyásolhatta még a mintegy négyszázezer fős franciaországi lengyel emigráció.

Egy-egy szatellitország megítélésében nem játszott szerepet a belpolitikai helyzet, de a politikai berendezkedés sem (Kecskés). Erre már csak azért sem volt lehetőség, mivel 1966-ban De Gaulle látványos látogatást tett Moszkvában (bár hangot adott a szovjet politikai vetetéssel való nézeteltéréseinek), és ezt követően nagy gyakorisággal történtek kormányfői látogatások. Különösebb materiális – gazdasági vagy biztonságpolitikai – érdeke a franciáknak sehol sem volt Kelet-Európában. Ezt tükrözi, hogy a gyakori miniszteri vagy még magasabb szintű látogatásoknak csak ritkán volt kézzelfogható eredménye. Párizs érdeklődése szimbolikus volt, az önálló, blokkoktól független politizálás látszatát keltette, illetve a tömbpolitikától való eltávolodás De Gaulle-i politikájának üzenetét hordozta. De Gaulle keleti politikájában némi törést jelentett a csehszlovákiai szovjet intervenció (1968), bár a francia–csehszlovák kapcsolatok gyorsan normalizálódtak, és felértékelődött a francia külpolitikában a szovjet tömbből 1948-ban kivált Jugoszlávia (Kecskés). Ezt követően tehát a keleti tömb országai közül a Szovjetuniót Lengyelország, Románia, illetve Jugoszlávia követte fontossági sorrendben. A hetvenes években, akárcsak a korábbi évtized során, Románia önállóan ható külpolitikáját méltányolták Párizsban, ahol egyébként egy sor világpolitikai kérdésben Moszkva álláspontját támogatták. Francia részről Ceaușescu román pártvezér párizsi látogatásakor azt hangoztatták, hogy a két ország számos nemzetközi kérdésben hasonló álláspontot foglal el. Jacques Chirac miniszterelnök 1975-ös bukaresti látogatása Románia függetlenségi törekvéseit volt hivatott támogatni. Magyarországon ebben az időszakban a tömbön belül is hátulra került a francia külpolitika fontossági sorrendjében, melyet az akkori magyar külpolitika a két világháború közötti korszak hagyatékának tulajdonított. Ugyanakkor Kádár 1978-as és Lázár György 1979-es párizsi vizitje arra utalt, hogy a magyar belpolitikai változások miatt a magyar szerep lassan felértékelődik a francia külpolitikában. Ez egyben arra is rámutatott, hogy egy addig elhanyagolt szempont, a belpolitikai helyzet, illetve stabilitás szerepe felértékelődött. Moszkva után az első számú partner mégis Varsó maradt, amit az is jelzett, hogy ide vezetett Giscard d’Estaing elnök első kelet-közép-európai útja. Franciaország ugyanakkor nem kívánta megváltoztatni a fennálló helyzetet: egy 1977-ben kiadott lengyel–francia közös közlemény a szuverenitás és az egymás belügyeibe való be nem

avatkozás tiszteletben tartásáról beszélt. Sőt, az enyhülés politikájának olyan eredményei voltak, amelyeket Franciaország feltétlenül meg akart őrizni.

A hetvenes években Németország az Ostpolitik keretein belül folytatott egyre aktívabb kelet-európai politikája aggodalmat okozott Párizsban. A német keleti politikával szembeni fenntartások miatt Franciaország közeledett az Egyesült Államokhoz, Pompidou és Nixon egyetértett, hogy bár Nyugat-Németországot kulturális és gazdasági szálak kötik a Nyugathoz, potenciálisan a keleti irányba vonzódik (Lundestad). Mindez nem ösztönözte a franciákat arra, hogy nagyobb erőforrásokat vessenek be Kelet-Európában a német befolyás ellensúlyozására. Erre utal, hogy 1974-ben megszüntették a kelet-európai térségbe irányuló francia rádióadásokat. Ez önmagában is a térség csekély fontosságát jelzi a francia külpolitikában. A kelet-európai aktivitás célja valószínűleg a francia külpolitikái függetlenség demonstrálása volt. A hetvenes évek végétől gazdasági szempontok is szerepet játszottak a francia politikában. A gazdasági kapcsolatokat az határozta meg, milyen nyersanyagokkal rendelkezik az adott kelet-közép-európai ország, illetve az, hogy piaca mennyire képes fogadni a francia exportot. Ezzel együtt a magyar–francia kereskedelmi forgalom csak az egyhatodát tette ki a magyar–németnek, de a kiemelt fontosságú Lengyelország is csak a 28. volt a francia behozatal, és 20. a kivitel terén, míg 1981-ig Franciaország Lengyelország második legfontosabb külkereskedelmi partnere volt (Kecskés).

A nyolcvanas évek elején változás következett be a francia külpolitikában: François Mitterrand elnök változtatott elődjei Amerika-ellenes politikáján, és az európai rakételepítés, valamint az afganisztáni kérdés kapcsán az Egyesült Államok mögött sorakozott föl. Mitterrand 1982-ben megállapodott Helmut Schmidttel a francia–német biztonságpolitikai együttműködés felújításában, 1983-ban megújították az Elysée-szerződést és felállították a gyors reagálású haderőt (Force d'Action Rapide), amely megerősítette, hogy Franciaország hajlandó megvédeni Németországot az Elbánál. Ugyanakkor az enyhülés örökségét sem kívánták maradéktalanul hátrahagyni. Többek között attól tartottak ugyanis, hogy a visszatérés a hidegháborúhoz destabilizálhatja Kelet-Európát. A francia politika számára a détenté azt jelentette, hogy enyhülhet a Kelet-Európa fölött érvényesülő szovjet ellenőrzés, és esetleg a térség „finlandizálására” is sor kerülhet. Olyan forgatókönyv is elképzelhetőnek látszott, hogy Kelet-Európa visszatér a „Kominform előtti időkhöz”, a „nemzeti kommunista” modellhez, amely lehetővé teszi a sajátos történelmi tapasztalatok és helyzetek alapján való fejlődést (Bozo). Vagyis a stabilitás figyelembevételével Franciaország lehetségesnek és kívánatosnak tartotta a kelet-európai rendszerek evolúcióját, de a rendszer-váltást és a Szovjetunió teljes kiszorulását nem. Mitterrand még az 1981-es varsói puccs után is hitt abban, hogy a Szovjetunió kelet-európai dominanciája fokozatosan megkérdőjeleződhet. Az általa előírt recept szerint tehát bölcsességet kellett mutatni, de nem távolmaradást vagy közönyt (Bozo).

Gorbacsov hatalomra kerülése után Mitterrand felújította a Moszkva és Párizs között korábban fennálló szorosabb, „történelmi jellegű” kapcsolatokat, melynek célja a szovjet–amerikai enyhülés előmozdítása volt francia égisz alatt. Ugyanakkor nézeteltérés alakult ki az elnök, illetve Jacques Chirac miniszterelnök között Gorbacsov megítélésében. Chirac, illetve a Quai d'Orsay kevésbé bízott Gorbacsovban, mint Mitterrand, a külügyminisztérium pedig már az enyhülés szót sem szívesen használta. Emellett a szovjet–amerikai közeledés miatt Franciaország mozgásterére leszűkült, de más európai országok is egyre inkább Moszkva partnereivé váltak. Párizs többé már nem volt a kelet–nyugati párbeszéd privilegizált partnere. Franciaország attól tartott,

hogy az új détente eredményeként szovjet–amerikai megegyezés jöhet létre Európa feje fölött, vagy pedig Moszkvának sikerül leválasztania az Egyesült Államokat Európáról. Emellett Párizs gyanakvással figyelte a szovjet leszerelési javaslatokat is, hiszen attól tartott, hogy Európa atomfegyver-mentesítését célozzák, márpedig a francia biztonság a nukleáris ütőerőn nyugodott. Emiatt az új szovjet külpolitika Párizs számára nem esélyként jelentkezett a hidegháborús patthelyzet meghaladására, hanem biztonságpolitikai kihívást jelentett (Bozo).

Lassan átalakult Franciaország kelet-közép-európai politikája is. Románia részben a Ceaușescu diktatúrája miatti belső bizonytalanság következtében, részben mert a francia fél úgy ítélte meg, hogy a gazdasági együttműködés nem vált be, háttérbe szorult. A nyolcvanas évek elején pedig a belpolitikai válság miatt Lengyelország is. Felértékelődött viszont Magyarország, mégpedig Kádár személye, illetve amiatt, hogy „mérsékelt hatalmi csoportok” kormányozták. Ennek jeleként Mitterrand az összes szocialista ország közül elsőként Magyarországra látogatott el, ezt követően pedig Kádár utazott Párizsba (Kecskés). Hamarosan azonban ismét lehültek a kapcsolatok, vélhetően azért, mert a magyar államtól francia üzleti körök nem kaptak megrendeléseket. A kapcsolatépítés tehát esetleges volt, nem épült hosszú távú stratégiára. 1987-et követően azonban a francia diplomáciának szembe kellett néznie azzal a ténnyel, hogy kiszorul egész Kelet-Európából, mégpedig a történelmi rivális, Németország javára. 1988-ra világossá vált, hogy Németország átvette Franciaország helyét, és a Szovjetunió első számú nyugat-európai partnerévé lépett elő. Párizst különösen az aggasztotta, hogy a genscheri külpolitika megértőnek bizonyult a szovjet leszerelési törekvések iránt (Bozo).

Megismétlődni látszott tehát a két világháború közötti minta, amikor Franciaország a harmincas évek végén elvesztette privilegizált szerepét a nyugat-európai országok közül a szovjet külpolitika számára, sőt az európai politikát Moszkva beleegyezésével Németország diktálta. A két történelmi szituáció azonban nem volt azonos, sőt a harmincas évek végének nagypolitikai trendje pontosan ötven év elmúltával vett végleges fordulatot az ellenkező irányba. Hiszen a Szovjetunió 1939-ben tette meg az első lépéseket Kelet-Európa ellenőrzése felé, amely 1945 után érte el a végkifejtését. A nyolcvanas évek végének szovjet külpolitikája viszont fél évszázad után megindult Kelet-Európa elengedésének irányába. Míg Németország 1939-ben Franciaország széttűzéséhez akart szabad kezet kapni Moszkvától, addig a nyolcvanas évek végén a két ország viszonyából teljes mértékben hiányzott az ellenségeskedés eleme. Míg a harmincas évekig a térség a francia biztonság (rogyadozó) pillérének számított, addig az évszázad vége felé ez az elem – talán Lengyelország kivételével – hiányzott a francia gondolkodásból. Bár Bonn és Párizs versengett a kelet-európai pozíciókért – Bonn nagyobb erőbefektetéssel, mint Párizs –, Franciaország ezt nem akarta mindenképpen ellensúlyozni, hiszen a német térnyerés nem a francia biztonság kárára történt.

Ez nem jelentette, hogy a németek keleti politikája nem okozott aggodalmat Párizsban. Attól lehetett tartani ugyanis, hogy a Genscher-féle Ostpolitik miatt az NSZK kevésbé lesz érdekelt a nyugati szövetségi rendszer stratégiai és politikai kohéziójának, illetve Franciaország nukleáris státusának fenntartásában. Kohl azonban elébe ment a francia aggodalmaknak és erőteljesebb együttműködést javasolt a franciáknak. Mitterrand, aki felismerte, hogy csak abban az esetben lehet elkerülni, hogy Németország kijátssza a Keletet a Nyugat ellen, ha nagyhatalmi szerepet kínálnak neki, mégpedig az európai konstrukción belül, fogadókészséget mutatott a kancellár

javaslatára. Franciaország válasza az „új détente-re” a német–francia viszony intenzívebbé tétele volt, ami a nyolcvanas évek végére új, minden addiginál intenzívebb szakaszba érkezett (Bozo). Németországot Kelet-Európában is ellensúlyozni szerették volna, de a viszony elmérgesedése helyett végül a két ország kelet-európai politikájuk összeegyeztetésében állapodott meg. Mitterrand már az első elnöki periódusa végén merészebb kelet-európai politikát javasolt, hogy ne kelljen átengedni a kezdeményezést az aktívabban fellépő németeknek.

Franciaország 1988-ban késznek mutatkozott, hogy újra elfoglalja a térségben azt a helyet, amely történelmileg már korábban kialakult ezekkel az országokkal, és a kulturális, gazdasági kapcsolatok mellett a politikai párbeszéd fejlesztésére törekedjék. A párizsi magyar nagykövetség decemberben készült elemzése szerint a francia kormányzat kész eltávolítani, sőt a későbbiekben leválasztani a kelet-európai országokat a Szovjetunióról a francia befolyás erősítése révén. A rendszerváltás előestéjén Kelet-Európa szerepe a francia külpolitikában egyértelműen felértékelődött, sőt prioritássá vált (Kecskés). Érdekes módon azonban Németország is támogatta, hogy Párizs jelentősebb szerepet töltsön be Kelet-Európában. Erre még Genscher külügyminiszter hívta föl francia kollégája, Roland Dumas figyelmét. Bonn, illetve Párizs hajlandónak mutatkozott összehangolni keleti politikáját, melynek eredményeként 1988-ban meg egyeztek, hogy koordinálják a magas szintű kelet-európai látogatásokat. Egyértelműen új szempontok alapján jelölték ki a térségen belüli prioritásokat. A történelmi megfontolások végképp háttérbe szorultak. Ehelyett a „kiemelés legfontosabb mércéje a gazdasági-társadalmi változások az adott országban megfigyelhető mélysége” volt (Kecskés). Ezek alapján az első csoportba Lengyelország és Magyarország került.

Ugyanakkor a francia vezetés, amelyet váratlanul értek az 1989-es rendszerváltó események, nagy hangsúlyt fektetett a stabilitás kritériumára. Franciaország tartott a regionális káosztól. Ezért Mitterrand, akárcsak a harmincas évek francia diplomáciája, egy konföderációs tervvel állt elő, amelyet azonban az érintettek, akárcsak fél évszázaddal korábban, most sem nem támogattak. A stabilitásra való törekedés volt az a szempont, amely áthidalta a második világháború előtti, illetve utáni korszakot. Párizs aggodalommal figyelte, hogy az átalakulás kicsúszik az irányítás alól, és mérsékelt tempójú reformfolyamatot kívánt. Tartottak ugyanis a Szovjetunió reakciójától, illetve a regionális ellentétek újjáéledésétől. Lengyelországban kiszámíthatóbbnak látszott az átalakulás, mint Magyarországon, emiatt Varsó Budapest elé került az első csoporton belül. Emellett gazdasági szempontok is szerepet játszottak: úgy ítélték meg, hogy Magyarország az NSZK gazdasági érdekszférájába került. Lengyelország esetében történelmi, érzelmi szempontok egyaránt mutatkoztak.

A francia kelet-közép-európai politika szempontjai a következők voltak. Először is Németország ellensúlyozása, de a németnél jóval kisebb erőbefektetéssel, és végső soron annak tudatában, hogy Franciaország csak a másodhegedős szerepét játsza az NSZK mögött. Végül nem sikerült a két hatalom kelet-európai politikáját összehangolni, és munkamegosztásra sem került sor. Franciaország attól félt ugyanis, hogy Bonn az ígéretes országokat, mint Magyarország, magának tartja meg, míg Párizsra hagyja az elmaradottakat, mint Románia. Másodsor Jalta túllépése, óvatos, evolúciós folyamat eredményeként, a Szovjetunió provokálása nélkül. Ahogy Mitterrand megfogalmazta az egyébként hasonlóan óvatos Bush elnöknek: nem szabad túl gyorsan haladni Kelet-Európában, nehogy destabilizáljuk Gorbacsovot. Harmadszor a szociáldemokrácia meghonosítása, melyben nyilvánvalóan számítottak a hatal-

mon levőkre. Végül az új francia keleti politikának gazdasági vetülete is volt, mégpedig az, hogy piacot teremtsen a francia ipar számára.

Ákárcsak az 1870 óta eltelt korszak minden fordulópontjánál, az 1980-as évek végén is Franciaország külpolitikáját a Németországhoz fűződő viszony határozta meg. Még kísértettek a múlt árnyai. Párizs kifejezetten tartott a német egyesüléstől, akárcsak a londoni vezetés. A brit és a francia vezetők igyekeztek közös platformot találni. Thatcher, aki németellenes érzelmeket vallott, valamilyenféle konföderációt képzelt el a két Németország között. Mitterrand kifejtette, amikor veszély leselkedett, Franciaország és Anglia mindig különleges kapcsolatokat létesített. „Ennek most ismét elérkezett az ideje.” Az elnök Kelet-Berlinbe is ellátogatott, hogy lassítsa az egyesülési folyamatot, mondván, hogy „az NDK-nak és Franciaországnak még sok közös teendője van”. Franciaország még a korábbinál is jobban igyekezett Németországot az unióhoz kötni, ami elvezetett Maastrichthoz (Lundestad). Bár Bonn szeretne volna összehangolni keleti politikáját Párizssal, Mitterrand erre nem volt hajlandó. Franciaország elutasította a nukleáris politikával kapcsolatos konzultáció intenzívebbé tételére vonatkozó német kívánságot is. Németország pedig lelassította az európai gazdasági és monetáris unióhoz vezető folyamatot. Mitterrand számára az európai integráció mélyítése vált az első számú prioritássá, mint a hidegháború közelgő lezárására adandó legmegfelelőbb válasz (Bozo). Ez azzal magyarázható, hogy az 1989-es annus mirabilis során Franciaország status quo hatalom volt, amely tartott a kelet-európai fejlemények francia szempontból negatívnak vélt következményeitől. Vagyis attól, hogy megbomlik a Nyugat kohéziója, miközben a Szovjetunió távlati céljai nem változnak. Franciaország képtelen volt alkalmazkodni a gyorsan kibontakozó kelet-európai fejleményekhez, de a nyugati integráció felgyorsításának igénye azzal is magyarázható, hogy Párizs így akarta megteremteni a keleti változásokhoz a megfelelő feltételeket.

A rendszerváltást követően továbbra is a stabilitás fenntartása volt a francia politika célja, ami a délszláv háború miatt még inkább felértékelődött. Emiatt a francia politika szorgalmazta a nyugati integráció kiterjesztését azokra a volt keleti tömbhöz tartozó országokra, amelyek arra a leginkább érettek voltak.

Nagy-Britannia és Kelet-Európa

Nagy-Britannia hagyományos kelet-európai politikája fontosabbnak tartotta a térség stabilitását, mint az önrendelkezését. A pozitív érdekek hiányának tulajdonítható, hogy szinte semmi ellenállást nem tanúsított, amikor a terület Németország, majd a Szovjetunió hegemoniája alá került. És ezzel magyarázható az óvatos és csupán gazdasági érdeklődést mutató brit politika a második világháború és a rendszerváltás között. London ugyan biztonsági kihívást látott abban, hogy a Szovjetunió megszállva tartotta Kelet-Közép-Európát, de abban is, hogy a térségben kirobbanó forradalmi megmozdulások veszélybe sodorhatják a kontinens biztonságát. Ezért abban bíztak, hogy a helyi kommunista rezsimek reformokat vezetnek be az elégedetlenség féken tartására (Hughes). Akárcsak Franciaország vagy Németország, Nagy-Britannia is a status quo fenntartásában és a kommunista rendszerek lassú, evolúciós jellegű átalakulásában volt érdekelt. Úgy vélték, a szovjetek és a kliensállamok közötti konfliktusok veszélyeztetik a kontinentális stabilitást. Attól is tartani lehetett, hogy a kommunista rendszerek összeomlása miatt felélednek a regionális konfliktusok, esetleg Németország ismét kiterjeszti hegemoniáját.

A brit vezetés számára a kelet-közép-európai térség homogén tömb volt. Nagy-Britannia Kelet-Közép-Európa megszállását, illetve a Varsói Szerződést fenyegetésként fogta fel. A csehszlovákiai puccs, illetve a berlini válságig a kelet-európai hatalomátvétel kevés aggodalmat okozott a Whitehall számára. Ezt követően Nagy-Britannia csatlakozott az Egyesült Államokhoz, és támogatta a kommunista rendszerek destabilizálására irányuló törekvéseket Albániában, a balti államokban és Ukrajnában. Ezeknek a kísérleteknek a kudarca, illetve a koreai háború a kelet-európai politika újragondolását váltotta ki. Eszerint az amerikaiak gátlástalansága és nem a szovjetek agresszivitása veszélyeztette a békét. Kelet-Európa a Szovjetunió létfontosságú biztonságát érdekeit képezte, és a szovjet hatalom elleni felkelések nemcsak kudarcra vannak ítélve nyugati beavatkozás nélkül, hanem a kelet-nyugati feszültség veszélyes eskalációjához is vezethetnek. Érdekes módon a brit elemzés több ponton egyezett az amerikaiak helyzetértékelésével, és emiatt az Egyesült Államok is felhagyott a kelet-európai rezsimek erőszakos destabilizálására tett kísérletekkel (Hughes). Vagyis az ötvenes évek elejétől a brit (és az amerikai) politika alapvetően ismét defenzív lett.

Lengyelország példája arra utalt, hogy lehetséges a kommunista rendszerek és alattvalóik közötti feszültség oldása, és ebben a Nyugat is segíthet, amennyiben a gazdasági és egyéb reformokat esetlegesen bevezető kelet-európai országokkal szorosabb kereskedelmi, kulturális és tudományos kapcsolatokat alakít ki. Ez az álláspont, amely a hatvanas évek elején alakult ki, még mindig veszélyesnek tartotta a kontinentális béke szempontjából a kommunistaellenes felkeléseket (egyúttal reménytelennek is). Úgy vélték, hogy az enyhülés, illetve a belső liberalizálás egymást segítő folyamatok, melyek hosszú távon elősegítik a kommunista dogma erózióját, illetve a kelet-nyugati feszültség csökkenését. A szovjet ellenőrzés gyengülését a csatlósok fölött az evolúció, és nem a forradalom hozza meg. A Foreign Office-ban uralkodó, bár nem egyedüli vélemény szerint a Szovjetunió hajlandó beleegyezni a lassú változásokba Kelet-Európában. Harold Wilson miniszterelnök és kormánya támogatta a Kelet-Európa ellen 1948-tól bevezetett stratégiai embargó enyhítését. Akárcsak a két világháború között, Angliának csak gazdasági érdekei fűződtek a térséggel való kapcsolatok erősítéséhez, a kelet-nyugati viszony kül-, illetve biztonságpolitikai szempontjait nem tartotta fontosnak. Emiatt De Gaulle-lal ellentétben Wilson egyetlen kelet-európai országba sem látogatott el miniszterelnöksége idején (Hughes).

Az enyhülési folyamat mellett elkötelezettség, valamint a kontinentális stabilitás megerősítésének célja jellemezte a brit politika választát az 1968-as szovjet beavatkozásra Csehszlovákiában, holott az intervenció csapást mért arra az elképzelésre, miszerint a Szovjetunió hajlandó elfogadni a kommunista rendszerek evolúciós demokratizálódását annak érdekében, hogy kelet-európai uralmát fenntarthassa. A britek szinte ösztönösen elleneztek a forradalmakat, az 1956-os magyar válság kapcsán a Foreign Office illetékese szerette volna lehűteni a budapesti „forrófejűeket”. 1968-ban is tartottak a csehszlovákiai reformfolyamat végkimenetelétől. A Foreign Office arra jutott, hogy a Nyugat nem sokat tehet a kelet-európai reformerek érdekében, és Angliának nem szabad semmi olyat tennie, amely ronthat a csehszlovák-szovjet viszonyon. A Nyugat nem tartotta valószínűnek, hogy Moszkva megszállja Csehszlovákiát, és kizárt mindenfajta megtorlást arra az esetre, ha mégis megtenné.

Végző soron London szavakban elítélte a beavatkozást, de igyekezett elkerülni minden olyan lépést, amely hátrányosan érinthetné London diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatait a kelet-európai országokkal. Ezt a következtetést pedig azért vonhatták le, mert brit elemzések szerint az invázió nem takart szovjet fenyegetést a NA-

TO-tagállamok részére. Bár Michael Stewart külügyminiszter szerint a beavatkozásban részt vevő államokkal nem lehet úgy folytatni a viszonyt, mintha mi sem történt volna, a Wilson-kormány minden olyan szankciót elvetett, amely a nyugat-európai kereskedelmi konkurencia malmára hajthatta volna a vizet. Bár a szovjet–angol kapcsolatok megromlottak, ez csak részben volt a Duna-hadművelet következménye, és más okoknak volt tulajdonítható (Hughes). Hasonlóan visszafogott volt a brit kormányzat az 1981-es lengyel válság során, és az 1982-ben bevezetett szankciók nem mentek messzire. London Washingtonnal szemben támogatta a Nyugat-Európába vezető szovjet gázvezeték megépítését. Nem csak a kereskedelmi érdek vezette a briteket. Nem tűntek el azok a hagyományos brit külpolitikai megfontolások sem, amelyek a francia és német befolyás ellensúlyozására törekedtek a kelet-közép-európai térségben (Magyarics).

A nyolcvanas években bizonyos változás állt be Nagy-Britannia politikájában. Ebben – akárcsak Franciaország esetében – szerepet játszott a régió gazdasági jelentőségének felértékelődése a súlyos problémákkal küszködő brit gazdaság számára, de szerepet kapott a hagyományos brit egyensúly-politika a németekkel szemben. Ezen a ponton Magyarország lett London legjelentősebb regionális partnere. Budapest alkalmat kínált a kommunista államok differenciált kezelésére. Nagy-Britannia hagyományos regionális partnerei, Lengyelország és Csehszlovákia erre a szerepre alkalmatlanok voltak. A brit stratégia az volt, hogy intenzívebb gazdasági kapcsolatokat építsenek ki a keleti államokkal, számon kérjék az emberi jogok betartását, és a segílyeket összekapcsolják a belső reformokkal. Ugyanakkor 1985 után – akárcsak a francia külpolitika – a britek ügyelni kívántak arra, hogy ne okozzanak problémákat Gorbacsovnak (Magyarics). Amikor azonban a hegemon hatalom megroppanásának következtében lezajlott a rendszerváltás, a brit politika arra koncentrált, hogy a régió ne süllyedjen az etnikai vagy egyéb konfliktusok mocsarába, és a biztonságpolitikai vákuum betöltése céljából támogatta a NATO keleti terjeszkedését annak ellenére, hogy Nagy-Britanniának továbbra sincsenek „közvetlen biztonsági érdekei a térségben”. Ez hatalmas változást jelentett az 1920-at követő időszakhoz képest, amikor Nagy-Britannia (és Franciaország) számon kérte ugyan a regionális stabilitást, de garanciát nem vállalt érte. Ezzel együtt a brit politika továbbra is szorgalmazta a regionális együttműködési formákat. A korábbihoz képest nőtt Nagy-Britannia gazdasági jelenléte: az 1990-es évek végén a szigetország például Magyarország ötödik legjelentősebb partnere volt az EU-n belül.

*

Az európai nagyhatalmak kelet-közép-európai politikája 1945 után nagyrészt szakítást jelentett a korábbi, két világháború közötti korszakkal, és ebben jelentős szerepe volt a második világháborút követő éra politikai-gazdasági változásainak. Ugyanakkor néhány alapvető elem túlélte az idők viharait, és máig meghatározó a térségünket érintő nagyhatalmi politika szempontjából. A párizsi békeszerződéseket követő időszakban jellemező volt, hogy a kelet-közép-európai államoknak választaniuk kellett a nagyhatalmi patrónusok között. Példaként említhető Franciaország és Nagy-Britannia versengése Magyarorszáért 1920-ban, vagy még inkább az a tény, hogy Prága részben azért vesztette el nagy-britanniai presztízsét, mert London túlságosan franciabarátnak ítélte meg a csehszlovák vezetést. Varsó közeledése Németországhoz 1935 után elidegenítette Franciaországot. Bár az 1960-as évek enyhülési politikája egymással rivalizáló

kelet-európai politikákat szült, ez – a két világháború közötti korszakkal ellentétben – nem vezetett különösebb konfliktushoz az érintett nagyhatalmak között, és nem fogalmazódott meg olyan követelmény sem az egyes államok számára, hogy azok válasszanak nagyhatalmi partnereik közül. Olyannyira, hogy a nyolcvanas évek végén az NSZK és Franciaország között szóba került, hogy hangolják össze kelet-európai politikáikat, bár ez a szándék a francia kételyek miatt nem realizálódott.

Új fejlemény volt 1945 után, hogy Nagy-Britannia és Franciaország időről időre gazdasági alapon közeledett a térséghez. Míg 1945 előtt a gazdasági szempontot alávették a politikainak, addig a nyolcvanas években a gazdaság önmagában is fontos tényezőként jelent meg Párizs és London politikájában, amennyiben a térséget piacként kezdték tekinteni az áru-, illetve tőkeexport számára.

Egyes elemek nem változtak a nagyhatalmi politizálásban. Mindvégig kulcszó a stabilitás. Akárcsak az 1920–1930-as években a térség stabilitása első számú szempont, hiszen a térség instabilitása biztonsági kockázatokat rejt. Nem véletlen, hogy a nyugati hatalmak igyekeztek formákat találni ennek biztosítására. Akárcsak a második világháború előtt, azt követően is a regionális integráció látszott a megoldásnak. Az érintettek, illetve Németország, majd a Szovjetunió, ilyen-olyan indokkal elutasították ezeket a próbálkozásokat. A két világháború közötti korszak dilemmája volt, hogy a gazdasági integráció felől haladjanak a politikai felé, avagy fordítva. A gordiuszi csomót átvágva, jelenleg az Európai Unión belül a kettő párhuzamosan zajlik. Napjainkban már önmagában is stabilizáló tényező, hogy Nyugat-Európa már nem kezeli külön térségként Kelet-Közép-Európát, egész Európa egygé vált. Ugyanakkor a regionális együttműködési formákat továbbra is szorgalmazzák, de immár nagyhatalmi kontroll igénye nélkül.

A jelenkorra kiható változások sorában talán a legfontosabb, hogy Kelet-Közép-Európa biztonságát a nagyhatalmak szavatolják. A térség többé már nem leírható része a kontinensnek. A két világháború között a régiótól elvárták, hogy biztosítsa a nyugati hatalmak hátszögét. De amikor a helyzet úgy kívánta, a nyugati biztonság érdekében feladták Kelet-Európát, sőt úgy vélték, hogy a kezelhetetlen terület jobb kezekben van olyan nagyhatalmak kontrollja alatt, amelyek amúgy talán Nyugat-Európa felé terjeszkednének. Mára térségünk a kontinens biztonságának, egységének integráns része, országai viszonyterék a hidegháború során elvesztett önálló arculatukat.

Felhasznált irodalom

- Adamthwaite, Anthony*: Grandeur and Misery: France's bid for Power in Europe, 1914–1940. London, Arnold, 1990.
- Ahonen, Pertti*: After the Expulsion: Western Germany and Eastern Europe, 1945–1990. Oxford, Oxford University Press, 2003.
- Ádám Magda*: A kisantant és Európa 1920–1929. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.
- Ádám Magda*: The Versailles System and Central Europe. Ashgate, Variorum, 2004.
- Barker, Elisabeth*: British Policy in South Eastern Europe in the Second World War. London, MacMillan, 1976.
- Bátányi, Gábor*: Britain and Central Europe 1918–1933. Oxford, Clarendon Press, 1999.
- Borhi, László*: Hungary in the Cold War, 1945–1956. Between the United States and the Soviet Union. Budapest–New York, CEU Press, 2004.
- Bozo, Frédéric*: Two Strategies for Europe: De Gaulle, The United States and the Atlantic Alliance. Lanham, Rowman and Littlefield, 2000.
- Bullock, Alan*: Hitler and Stalin – Parallel Lives. London, Fontana, 1998.

- Burleigh, Michael*: The Third Reich: A New History. London. Pan Books, 1991.
- Documents Diplomatiques Français sur l'histoire du Bassin des Carpates. Volume 2. Rédacteur en Chef: Magda Ádám. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995.
- Fülöp Mihály*: A befejezetlen béke. A Külügyminiszterek Tanácsa és a magyar békeszerződés, 1947. Budapest, Héttorony Kiadó, é. n.
- Horváth Jenő*: Olaszország Kelet-Közép-Európa-politikája 1918-tól napjainkig. NKFP-tanulmány. <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=CMNALJ>.
- Hughes, Geraint*: British Policy towards Eastern Europe and the Impact of the 'Prague Spring', 1964–1968. In: Cold War History. Volume 4, Number 2, January 2004.
- Jenkins, Roy*: Churchill: A Biography. New York, Farrar, Straus and Giroux, 2001.
- Kecskés Gusztáv*: Franciaország Közép-Kelet-Európa-politikája 1918-tól napjainkig. NKFP-tanulmány. <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=LZEOHF>.
- Kent, John*: British Imperial Strategy and the Origins of the Cold War, 1944–1949. Leicester, Leicester University Press, 1993.
- Kiss J. László*: Németország és Kelet-Közép-Európa. NKFP-tanulmány
- Lundestad, Geir*: The United States and Western Europe since 1945. Oxford, Oxford University Press, 1993.
- Magyarics Tamás*: Nagy-Britannia Közép-Európa-politikája 1918-tól napjainkig. NKFP-tanulmány. <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=RHIXRV>.
- Soutou, Georges-Henri*: L'Alliance incertaine. Les rapports politico-stratégiques franco-allemands depuis 1954. Paris, Fayard, 1997.
- Walt, Stephen*: The Origins of Alliances. Ithaca, Cornell University Press, 1987.
- Weinberg Gerhard*: A World at Arms: a Global History of World War II. Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

FRANCIAORSZÁG ÉS KELET-KÖZÉP-EURÓPA KAPCSOLATA DE GAULLE ELNÖKSÉGE IDEJÉN (1958–1969)

„Grandeur”? De Gaulle elnök külpolitikája

„Szükséges, hogy Franciaország védelme valóban francia legyen... Egy olyan országnak, mint Franciaország, ha háborúznia kell, szükséges, hogy az a háború az ő háborúja legyen. Hogy erőfeszítései az ő erőfeszítései legyenek” – jelentette ki Charles de Gaulle 1959. november 3-án a Hadtudományi Akadémián (IHEDN) tartott beszédében.¹ E néhány sor jól illusztrálja az 1958 májusában újra hatalomra került tábornok egyik legfőbb külpolitikai törekvését, Franciaország nemzeti függetlenségének biztosítását, valamint az önálló védelmi politika kitüntetett szerepét e cél megvalósításában.² „Franciaország valójában csak elsőrendű szerepben önmaga... Röviden, szerintem Franciaország nem lehet nagyság [grandeur – K. D. G.] nélkül”, írta *Háborús emlékiratainak* elején,³ hangsúlyozva az általa döntő fontosságúnak tartott másik célt: országa „nagyságának” helyreállítását, vagyis nemzetközi pozícióinak megerősítését. A nemzeti függetlenség és nagyság gondolatához társult – azokkal szoros összefüggésben – a szuperhatalmak, a „Két Nagy” hegemoniájának leleplezése, továbbá az igény, hogy Franciaország erőteljesen jelen legyen az egész világon.⁴

Az V. Köztársaság elnöki rendszerében a De Gaulle szoros irányítása alatt álló francia kül- és biztonságpolitika lépései e célok megvalósulását szolgálták. Az önálló francia atomműtőerő kifejlesztésének 1954-ben elhatározott programját az elnök kezdetől fogva erőteljesen támogatta. A jelentős anyagi eszközöket igénylő fejlesztés eredményeként 1960 februárjában felrobbantották az első francia atombombát, 1968 augusztusában pedig az első hidrogénbombát. 1965. novemberben fellőtték az első francia mesterséges holdat. 1967-től vízre bocsátottak több, rakéták indítására alkalmas atom-tengeralattjárót. E sikerek nyomán, melyeket önállóan, az amerikaiak segítségével ért el Franciaország, a világ harmadik számú nukleáris hatalma lett, jelentősen megnövelve nemcsak védelmi képességeit, de külpolitikai súlyát is.⁵ De Gaulle ugyancsak Párizs nemzetközi mozgásterének bővítését tartotta szem előtt a hatalomra kerülésekor még függőben lévő gyarmati kérdések, mindenekelőtt az egyre több emberi és anyagi áldozatot követelő, Franciaországot saját szövetségeseitől és a harmadik világ országaitól egyaránt elszigetelő algériai dráma lezárása során. Az 1962. március 18-án Evianban megkötött megállapodások ratifikálása nyomán Algéria független állam lett, Franciaország pedig megszabadult egy évek óta nyomasztó tehertételtől. A fekete-afrikai gyarmatok függetlenségének biztosítása már vérontás nélkül, népszavazás útján ment végbe.⁶ A tábornok önállósági törekvései az Egyesült Államoktól való függetlenedés politikájában is megnyilvánultak.

A Washingtonnal szembeni autonómia vágya motiválta az amerikaitól független nukleáris elrettentő erő kifejlesztését és rendszerbe állítását. Ugyancsak ez az igény érhető tetten az Egyesült Államok vezetése alatt álló Észak-atlanti Szövetség katonai integrációjából való fokozatos kivonulás esetében. Ennek jele volt, hogy 1959 márciusában De Gaulle visszahívta a földközi-tengeri francia flottát a közös NATO parancsnokság alól, majd 1963 júniusában az atlanti-óceáni és La Manche csatornai francia tengeri erőt is. 1964 áprilisában visszarendelték a szövetséges tengeri vezérekben szolgáló francia tisztet. 1965 májusában De Gaulle tábornok értesítette

szövetségeit, hogy Franciaország legkésőbb 1969-ben kivonul a NATO katonai integrációjából. A folyamat betetőzéseként 1966. február 21-én az elnök sajtóértekezleten bejelentette, hogy az összes francia katonai egységet kivonják a NATO integrált parancsnokságának kötelékéből. Továbbá elrendelte, hogy ki kell üríteni minden francia földön lévő külföldi támaszpontot.⁷ Az amerikaiaktól való elhatárolódás technológiai, gazdasági és pénzügyi téren is megnyilvánult. A SECAM színes televíziós rendszer választása, az urándúsítás sajátos módszerének alkalmazása vagy az 1966-ban induló számítógép-fejlesztési program mutatta, hogy a technika világában szintén külön utakat keresnek. A franciaországi amerikai tőkebefektetések korlátozása, a Bretton Woods-i pénzügyi rendszer megkérdőjelezése és a Közös Piacba irányuló amerikai mezőgazdasági export csökkentésére irányuló törekvés a gazdasági tekintetben meglévő szembenállást példázta.⁸ Nemzetközi politikai vonatkozásban pedig szinte minden kérdésben az amerikaitól eltérő álláspontot fogalmazott meg és igyekezett érvényre juttatni De Gaulle. Így 1962-ben ellenezte a multilaterális atomütemterő, majd a NATO-beli nukleáris egyeztetés megeremtésére irányuló amerikai tervet. A kubai rakétaválság nyomán fogant „hajlékony válasz” (flexible response) nukleáris elrettenést csökkentő teóriáját szintén visszautasította. 1961-ben és 1963-ban is megvetozte Nagy-Britannia Washington által támogatott csatlakozását a Közös Piachoz. 1964 januárjában Franciaország – a többi nyugati országot évekkal megelőzve – hivatalosan elismerte a Kínai Népköztársaságot. De Gaulle számos esetben igen élesen elítélte az amerikaiak vietnami háborúját. 1964-es latin-amerikai tárgyaló körútja során vendéglátóit az Egyesült Államokkal szembeni függőség megszüntetésére biztatta.⁹ A tábornok Amerika-ellenessége az európai integrációval kapcsolatos politikájában is megnyilvánult.

De Gaulle ugyanis nemcsak politikailag és katonailag erős és cselekvőképes, de minden egyéb nemzetközi tényezőtől, mindenekelőtt az Egyesült Államoktól független európai egységet képzelt el. A nemzeti, illetve állami önállóság védelmében ellene volt annak, hogy az európai integráció nemzetek feletti intézményei, így a „technokrata, hazátlan és felelőtlen Areioszpagosznak” nevezett Bizottság a kormányközi szervek rovására megerősödjön. Az európai egység kiindulópontjává a Párizs–Bonn-tengelyt kívánta tenni, mely törekvésében szintén jelen van az Egyesült Államokkal szembeni szövetségeskeresés mozzanata. Az 1963. január 22-én megkötött Élysée-szerződés mérföldkőnek számít az NSZK és Franciaország közti kapcsolatokban a két nép közötti megbékélést illetően, valamint a szoros, hosszú távú partneri együttműködés intézményesítése tekintetében (gyakori, rendszeres állam- illetve kormányfői, valamint miniszteri találkozók stb.).¹⁰

Fontos azonban leszögezni: De Gaulle-nak a világpolitika fennálló rendjét megkérdőjelező álláspontja nem jelentette azt, hogy a francia kormányzat nem tartotta volna be a bipoláris nemzetközi rendszer íratlan játékszabályait. A De Gaulle-i Franciaország Egyesült Államok melletti elkötelezettségének szilárdságát mutatta, hogy a hidegháborús korszak legválságosabb pillanataiban – így az 1958–1961-es második berlini válság és az 1962 októberében zajló kubai rakétaválság idején – nyíltan és teljes szilárdsággal kiállt amerikai szövetségesre és a nyugati világ érdekei mellett. A NATO integrált katonai szervezetéből való kilépés sem jelentett szakítást a nyugati blokkal, hiszen Franciaország továbbra is a szövetség teljes jogú tagja maradt. Sőt a tábornok továbbra is igényelte a szoros együttműködés fenntartását legfőbb NATO-beli szövetségesivel. Ezt bizonyítják a Charles Ailleret tábornok, francia vezérkari

főnök és az amerikai Lyman Louis Lemnitzer tábornok, a NATO európai haderőinek főparancsnoka által 1967 augusztusában aláírt, máig titkos egyezmények.¹¹

Az önálló francia atomműterő megteremtése, az algériai háború lezárása, az Egyesült Államoktól való katonai, politikai és gazdasági függetlenedés, az európai integráció erősítése és a francia–német közeledés egyaránt Franciaország önállóságát, külpolitikai cselekvőképességének növelését, az általa „jaltainak” nevezett blokkpolitika meghaladását volt hivatva biztosítani. De Gaulle-nak a Szovjetunió és általában a szovjet blokk irányában 1964–1965-től tett közeledő lépései, melyekkel az alábbiakban részletesen foglalkozunk, szerves részét képezik e külpolitikai lépéssorozatnak. A nyitás időzítése nem tekinthető véletlennek. Az elnök 1958–1959-től 1961–1962-ig főként az angolszász hatalmakkal való kapcsolat megerősítésén fáradozott, háromoldalú egyeztetési rendszert javasolva a nukleáris stratégia kidolgozására és a világ különböző pontjain felmerülő válságjelenségek kezelésére.¹² Az amerikai és brit vonakodás láttán kezdett De Gaulle nagyobb figyelmet szentelni az európai integráció elmélyítésének és a francia–német viszony megerősítésének. Majd miután a Közös Piacban a szupranacionalitást és a hangsúlyozott atlanti elkötelezettséget védelmező hollandok és belgák ellenállásába ütközött, a Német Szövetségi Köztársasággal ígéretesen megindult kapcsolatépítés pedig a német vezetésben felülkerekedő Amerika-párti erők ellenállása miatt átmenetileg megfeneklett, kezdett a tábornok nagyobb jelentőséget tulajdonítani a szovjet blokk országainak.¹³ Ezt az új orientációt erősítette a kubai rakétaválság megoldásának francia olvasata is, mely szerint ezentúl fennáll a veszély, hogy az elrettentés egyensúlyában élő „Két Nagy” az európai országok kárára egyezségre jut. A francia vezetés így értelmezte a nukleáris kísérletek részleges betiltását előíró, 1963 augusztusában, Moszkvában megkötött egyezményt is. De Gaulle tehát közeledni kívánt a Szovjetunióhoz, hogy megakadályozzon egy újabb „Jaltát”, vagyis a két szuperhatalom közötti „újabb” osztozkodást.¹⁴ Márpedig a szovjet–francia viszonyok Kelet-Közép-Európa francia percepciójában 1944 óta döntő jelentősége volt.

A De Gaulle-i Franciaország Kelet-Közép-Európa irányában folytatott politikáját az alábbiakban három szakaszban tekintjük át: az 1958 és 1963 közti időszakot a közeledés és a kapcsolatfelvétel jellemzi, 1964–1966-ban a kapcsolatépítés nagy lendületet vesz, míg 1966–1969-ben eléri tetőpontját, és bekövetkezik a hanyatlás.

Közeledés és kapcsolatfelvétel, 1958–1963

A szovjet blokk kormányai Charles de Gaulle újabb hatalomra kerülését nagyrészt ellenséges gyanakvással fogadták. A tábornok rögtön propagandatámadások keresztútjába került. A *Pravda* úgy vélekedett, hogy Franciaországban katonai diktatúra létrehozása zajlik. Nyikita Szergejevics Hruscsov, a Szovjet Kommunista Párt első titkára egy interjújában De Gaulle-t Hindenburggal azonosítja, aki mintegy „megágyaz a fasizmusnak”. A szovjet vezetők kritikája tovább élesedett a francia–német közeledés és De Gaulle-nak a második berlini válság idején az NSZK melletti határozott kiállása láttán. A szovjet befolyás alatt álló kelet-közép-európai országokban, így Magyarországon is hasonló sajtókirohanásokat intéztek Franciaország új vezetője ellen. Felróták neki, hogy nem ismeri el a Német Demokratikus Köztársaságot. De Gaulle ugyanis az NDK-t a szovjetek által mesterségesen létrehozott államnak tartotta, amelynek hosszú távú fennmaradásában kételkedett. A francia hadseregnek az algériai felkelők ellen 1954 óta viselt háborúja is számos támadó cikknek lett témája.¹⁵

1959 tavaszától azonban francia kezdeményezésre a közeledés megindulásának lehetünk tanúi. 1959. március 25-én tartott sajtóértekezletén De Gaulle kijelentette, hogy Franciaországnak lehetnek közös érdekei a Szovjetunióval. Arról is beszélt, hogy ha egyszer létrejön a német egység, akkor sem szabad megváltoztatni Németország mostani határait. Ez az állásfoglalás az Odera–Neisse határ elismerését jelentette francia részről, és nagyon pozitív reakciókat váltott ki a lengyel hivatalos körökben. A *Trybuna Ludu* szerkesztőségi cikkében Lengyelország határainak első nyugati megerősítéseként méltatta a tábornok szavait. Mintegy viszonzásképpen, a lengyel vezetés hivatalos lapja utalt rá, mennyire örülnek, hogy e „nyilatkozat éppen egy olyan állam vezetőjétől származik, amelyhez Lengyelországot a hagyományos barátság szálai fűzik”. Ettől kezdve a többi kelet-közép-európai országban is – különösen Magyarországon – árnyaltabb cikkek kezdtek megjelenni Franciaországról. A francia közeledés újabb jeleként 1959 októberében De Gaulle párizsi látogatásra hívta meg Hruscovot, melyre alapos előkészületek után 1960. március 23. és április 3. között került sor. Bár az őszinte légkörűnek mondott tárgyalások során nem született megállapodás semmilyen lényeges nemzetközi kérdésben, maga a látogatás ténye, a másik fél jobb megértése volt a fontos. Az újra hatalomra került De Gaulle számára ez jelentette az első közvetlen kapcsolatfelvételt a szovjet blokkal, így Kelet-Közép-Európával is. Lendületet adott a kulturális kapcsolatok fejlesztésének Lengyelországgal és Magyarországgal, mely államokkal megkezdődött a politikai tárgyalások előkészítése is.¹⁶

Franciaország és a kelet-közép-európai országok közeledését az algériai háború lezárulása is elősegítette: az itteni hivatalos körök nagy meglepedéssel vették tudomásul De Gaulle bejelentéseit az algériaiak önrendelkezéséről, majd a tűzszünetről és a függetlenség megadásáról. A francia fél együttműködési készségét tovább növelte, hogy a kubai rakétaválság – amint fentebb láttuk – felerősítette De Gaulle-ban a „Két Nagy” által meghatározott blokkpolitika megszüntetésének igényét. Ennek megvalósítására új esélyt látott a szovjet–kínai konfliktus kibontakozása nyomán. A francia vezető ugyanis arra számított, hogy ez tápot fog adni a Moszkvával szembeni függetlenségi törekvéseknek Kelet-Közép-Európában.¹⁷ Láthatta is ennek első jeleit Romániában. De Gaulle ezeket a tendenciákat erősíteni kívánta, remélve, hogy térségünk országai eljutnak majd a teljes szuverenitáshoz.¹⁸ A szovjet csatlósállamok önállósági törekvéseinek támogatása már a IV. Köztársaság idején is megfigyelhető volt, most azonban e politika látványosabb lett, és nagyobb nyomatókat kapott.

Bár a szovjet blokk sajtója kritizálta, hogy De Gaulle elutasította Hruscovnak a nukleáris kísérletek befagyasztására vonatkozó javaslatát, továbbá hogy 1962 szeptemberében nagy sikerű látogatást tett az NSZK-ban, és hogy olyan határozottan kiállt az amerikaiak mellett a kubai rakétaválság idején, mindez azonban nem vetette vissza lényegesen a kapcsolatok épülését. Ezt jelezte, hogy 1963. decemberben a magyar–francia diplomáciai kapcsolatokat nagyköveti szintre emelték.¹⁹ A röviddel ennek bejelentését megelőzően a Quai d’Orsay-re látogató magyar tanácsos is kifejezte, hogy kormánya a kultúra, a tudomány, a mezőgazdaság és az ipar területén egyaránt szívesen látná a kapcsolatok fejlesztését Párizssal, amire a francia illetékesek nyitottsággal reagáltak.²⁰

A kapcsolatépítés felgyorsulása, 1964–1966

A Franciaország és Kelet-Közép-Európa közti kapcsolatok további épülését számos tényező segítette. De Gaulle, illetve az általa irányított francia diplomácia részéről

egyre erősödött a politikai akarat a szovjet blokk országai felé való intenzív és tudatos közeledésre. Térségünk kommunista országainak nyitottságát növelte Franciaország nyugati blokkon belüli önállóságának gyakori hangoztatása. Párizs e politika gyakorlati tanújelét is adta, amikor 1964. januárban hivatalosan elismerte a Kínai Népköztársaságot. A szovjet kormányzat e gesztust – Kínával való viszálya ellenére – realista és nagyon pozitív döntésnek nevezte. De Gaulle-nak az amerikai befolyás megszüntetésére vonatkozó igényéről és az Egyesült Államok kritizálásáról szóló gyakori állásfoglalásain felbátorodva, a szovjetek igyekeztek is Franciaországot mind Washingtontól, mind Bonntól eltávolítani. A szovjet tábor fogadókészségét az is fokozta, hogy a francia külügy nem csupán a csatlósállamokkal, hanem magával a Szovjetunióval is fejleszteni kívánta kapcsolatait. Ezt jelezte Konsztantyin Rudnyev szovjet miniszterelnök-helyettes 1964. januári párizsi látogatása, melynek során tudományos és műszaki kérdésekről tárgyalt; továbbá Valéry Giscard d'Estaing francia gazdasági és pénzügyminiszter meghívása Moszkva részéről az új kereskedelmi szerződés megvitatására. 1964 februárjában Nyikolaj Podgornij vezetésével szovjet parlamenti küldöttség érkezett Párizsba. A tárgyalások során közös pontként emlegették a különböző társadalmi rendszerű országok közti békés egymás mellett élés fontosságát. 1965 áprilisában Andrej Gromiko szovjet külügyminiszter utazott a francia fővárosba. A németkérdésben továbbra is meglévő ellentétek dacára, Franciaország felé való politikai közeledésének jeleként 1965 márciusában Moszkva, később annak kelet-közép-európai szövetségesei is a SECAM francia színes televíziós rendszert honosították meg.²¹

Az egyre magasabb szintű és mind gyakoribbá váló tárgyalások eredményeként Párizs számos egyezményt köt a kelet-közép-európai országokkal is. Először általában kulturális, tudományos és műszaki kérdésekben állapodnak meg, majd kereskedelmi és gazdasági területen haladnak előre, míg végül a politikai témák is sorra kerülnek. Ez utóbbiak közül a leggyakrabban a németkérdés vetődött fel. Az egyes csatlósállamok delegációi – a szovjetek által is képviselt álláspontnak megfelelően – arra igyekeztek rávenni a francia kormányzatot, hogy ismerje el az NDK-t. A De Gaulle-i vezetés azonban ezt továbbra is kategorikusan visszautasította. Ennek megfelelően zajlottak Václav David csehszlovák külügyminiszter 1964. novemberi párizsi megbeszélései, melyeket röviddel korábban kulturális és csereegyezmény aláírása előzött meg. Ivan Bacsev bolgár külügyminiszter franciaországi vizitje során szintén a kulturális kapcsolatok fejlesztése és a németkérdés került terítékre. A magyar diplomácia vezetője, Péter János 1965 januárjában tárgyalt a francia fővárosban. A szovjet blokk többi államához hasonlóan a magyar vezetés is támogatta a gaullista külpolitikai nyilatkozatokat. Kádár János, a Magyar Szocialista Munkáspárt első titkára, a minisztertanács elnöke az 1963. márciusban, a *Le Monde*-ban megjelent interjújában arról beszélt, hogy Magyarország „nagyra értékeli De Gaulle tábornok függetlenségi politikáját”.²² Péter János 1964. novemberi parlamenti beszédéből az illetékes francia diplomaták azt vélték kiolvasni, hogy a magyar kormány bizonyos prioritást ad a Franciaországgal való kapcsolatnak.²³ A magyar külügyminiszter párizsi útja során tudatta vendéglátóival, mennyire érdeklik őt De Gaulle koncepciói a „független Európáról”, az „európai Európáról” és a „kibővített Európáról”.²⁴ Mindeközben számos francia miniszter és magas beosztású tisztviselő kereste fel Kelet-Közép-Európát.²⁵

Térségünkön belül két reláció volt, amelynek a francia külügy ekkor különösen nagy figyelmet szentelt: Románia és Lengyelország. Ami Romániát illeti, Ion Gheorghe Maurer miniszterelnök volt az első a kelet-közép-európai államok kormányfői közül, aki – 1964 júliusában – hivatalos látogatáson Párizsban járt. Az igen szívé-

lyesnek jellemzett tárgyalási légkört a francia illetékesek a két nép közös kulturális gyökereivel és a két ország között Románia létrejötte óta meglévő kötődésekkel magyarázták. A Bukarest iránti francia érdeklődés megélnkülésében ugyanakkor a román vezetés új, függetlenebb külpolitikai vonalvezetésének is szerepe lehetett.²⁶ A látogatás kevés kézzelfogható eredményénél – így egy tudományos és műszaki együttműködési vállalat aláírásánál és a kulturális együttműködést előkészítő tárgyalások bejelentésénél – jóval fontosabb volt, hogy ettől kezdve hosszú ideig Románia kiemelt helyet foglalt el Franciaország Kelet-Közép-Európa-politikájában. Az 1964. novemberben francia földön vendégeskedő újabb román delegáció a kereskedelmi egyezményről tárgyalt, melyet 1965 elején Valéry Giscard d'Estaing írt alá Bukarestben.²⁷

A francia külügy Lengyelországot szintén privilegizált partnerként kezelte térségünkön belül. 1964. februárban került sor kulturális megállapodás aláírására a lengyelekkel. 1965 júniusában jelentős, hosszú távra szóló kereskedelmi egyezményt kötöttek a két ország képviselői, amelyet ipari kooperációs megállapodással is kiegészítettek. A kétoldalú kapcsolatok kiemelkedő eseménye volt József Cyrankiewicz lengyel miniszterelnök 1965. szeptemberi párizsi útja. A megbeszélések során lengyel részről nagy jelentőséget tulajdonítottak annak, hogy Franciaország elismeri és támogatja Lengyelország új nyugati határait. De Gaulle pedig azt hangsúlyozta, hogy a politikai rendszerek különbözősége nem akadályozhatja meg a két fél megállapodását; és erőteljesen kifejezte együttműködési készségét.²⁸ A De Gaulle-i diplomácia tudatos erőfeszítéseinek eredményeként 1965 végére Franciaország normalizálta a régió szovjetizálása és a hidegháború beállta miatt megromlott kapcsolatait Kelet-Közép-Európával.²⁹

Tetőpont és visszaesés, 1966–1969

1968 őszi Franciaország és Kelet-Közép-Európa viszonyában az előző időszakban megfigyelt tendenciák folytatódtak. Változatlanul erőteljesen hatottak a kapcsolatok épülését elősegítő tényezők. A francia politikai akarat továbbra is töretlennek mutatkozott a térségünk országai felé való közeledésben. Párizs ekkor is mindent megtesz a folytatódó kontaktusok jó légkörének megteremtése érdekében. A francia tárgyalók továbbra sem vitatják régióknak országainak kommunista társadalmi-politikai berendezkedését. A Varsói Szerződés kormányai meglelégedéssel nyugtázzák, hogy a francia külpolitikai önállóság és az amerikaiakkal szemben való fellépés újabb konkrét formát öltött: a szovjet blokk sajtója lelkesen üdvözölte De Gaulle 1966. februári bejelentését Franciaország kilépéséről a NATO integrált katonai szervezetéből.³⁰ A francia vezetés pedig e periódusban sem feledkezik meg a Szovjetunióval való kapcsolatok ápolásáról.

Ennek megfelelően a francia külügyminiszter 1966 januárjában jelezte a párizsi szovjet nagykövetnek, hogy De Gaulle elnök az év júniusában kész Moszkvába látogatni. A tábornok június 20-án tíznapos vizitre valóban a Szovjetunióba érkezett, ahol mindenütt győzelmes fogadtatásban volt része. Az 1964-ben Hruscsov helyére került Leonid Brezsnyevvel folytatott tárgyalások azonban igen nehéznek bizonyultak. De Gaulle ugyanis ellentétben a Nyugaton őt kritizálók feltételezéseivel – és a szovjetek várározásaival – határozottan kiállt a német egység mellett, és nem kívánta siettetni az Európából való amerikai kivonulást sem, még ha hosszú távon ezt látta volna szívesen. Elérkeztünk tehát a francia–szovjet közeledés határához. Mindazonáltal a szovjetek és nyomukban kelet-közép-európai szövetségeseik egészében pozitívan

értékelték a látogatást. A francia és a szovjet küldöttség műszaki, tudományos és gazdasági megállapodást írt alá. Egyezményt kötöttek a világűr békés célú felhasználásának tanulmányozásában való együttműködésről. Sőt közös politikai nyilatkozatot is tettek, amelyben leszögezték: „Franciaország és a Szovjetunió számára is elsődleges cél, hogy a kapcsolatokat minden európai ország között normalizálódjanak, majd folyamatosan fejlődjenek...” A magas szintű francia–szovjet kapcsolattartás további folyamatosságát jelzi, hogy 1966 decemberében a francia kormány több befolyásos tagja, így Michel Debré gazdasági és pénzügyminiszter a Szovjetunióba utazott. Ugyancsak 1966. decemberben Alekszej Koszigin szovjet miniszterelnök egy hetet Franciaországban töltött, ahol többször is fogadta őt De Gaulle. Sőt 1967 első felében Koszigin néhány héten belül kétszer is megfordul Párizsban. Georges Pompidou francia miniszterelnök pedig 1967. júliusban hivatalos látogatáson járt Moszkvában.³¹

A francia diplomácia a kelet-közép-európai országok irányában is folytatta a kapcsolatépítés előző időszakban megfigyelt politikáját, amit a gyakori, kölcsönös látogatások és – a főleg kereskedelmi és kulturális területen megkötött – további kétoldalú megállapodások is jeleztek. A francia külügy egyedül Albániával tett kivételt, vélhetően azért, hogy ne irritálja a Tiranával közben ellenséges viszonyba került Moszkvát. Az általában szívélyes légkörben zajló találkozókon továbbra is fontos tárgyalási témát jelentett a németkérdés.

A Franciaország és Magyarország közötti kapcsolatok kibontakozását mutatja, hogy 1966 februárjában francia műszaki és ipari dokumentációs központ megnyitására írtak alá megállapodást. 1966. júliusban Maurice Couve de Murville Budapestre látogatott. A francia külügyminiszter visszaemlékezésének tanúsága szerint igen jó benyomásokat szerzett a kádári Magyarországról. Úgy érezte, hogy a szovjet blokk országai közül itt a legjobbak a gazdasági és politikai feltételek, amit Kádár érdemének tulajdonított. Beszámolójából úgy tudjuk, Kádár az enyhülésről beszélt, és arról, szükségesnek látja, hogy az összes európai ország egymás közti kapcsolatai normalizálódjanak. Az együttműködés gyakorlati megvalósítására irányuló közös törekvésről tanúskodik a kereskedelmi forgalom növelését célul kitűző számos magas szintű találkozó. 1968 márciusában Fock Jenő magyar kormányfő öt minisztere társaságában utazott Párizsba. A tárgyalásokon De Gaulle elnök arról beszélt, hogy a kulturális és tudományos kapcsolatokon túl a gazdasági és műszaki kooperációt is fokozni kívánja. A baráti légkörben lezajlott találkozó eredményeként De Gaulle magyarországi látogatásra szóló meghívást fogadott el. A külügyminiszterek között tartandó rendszeres konzultációkban is megállapodtak.³² Fock Jenő, a többi Párizsba látogató kelet-közép-európai politikustársához hasonlóan, nem hagyta említés nélkül a németkérdést.³³

Hasonló jelenségeknek lehetünk tanúi a francia–bolgár és a francia–csehszlovák viszonylatban is. 1966. februárban jelentették be, hogy Franciaország fellendíti kereskedelmi kapcsolatait Bulgáriával. Áprilisban a francia külügyminiszter Szófiába látogatott; míg októberben Todor Zsivkov, Bulgária első számú vezetője Párizsban De Gaulle vendége volt. A tárgyalások vélhetően különösen szívélyes légkörben zajlottak. 1967 novemberében Maurice Schumann kutatásügyi miniszter az atomenergia békés hasznosításáról szóló együttműködési egyezményt írt alá Szófiában. 1968 júniusában pedig francia tudományos és műszaki dokumentációs központot avattak fel a bolgár fővárosban.³⁴ Csehszlovákiával kisebb lemaradással, de lényegében azonos lépésekben ment végbe a kapcsolatok bővítése: 1967 októberében Jozef Lenárt csehszlovák miniszterelnök nagy létszámú küldöttség élén Párizsba látogatott. Ott-tartózkodása során kulturális megállapodásokat írtak alá egy prágai francia doku-

mentációs központ létesítéséről, valamint a tudományos és műszaki együttműködésről. Az 1968 júniusában Párizsban tárgyaló csehszlovák küldöttek pedig az atomenergia békés célú hasznosítására vonatkozó szerződés megvalósításának módjáról jutottak egyezsége Francia kollégáikkal. Csehszlovákia tehát 1968 nyarára Franciaországhoz fűződő kapcsolatainak intenzitásában elérte térségünk többi országának szintjét.³⁵

A francia külpolitikának az előző időszak tárgyalásánál jelzett kelet-közép-európai prioritásai – vagyis a Lengyelországhoz és Romániához fűződő viszony – De Gaulle elnök jelzésértékű látogatásaival még nagyobb nyomatékot kaptak. Az elnöki vizitet megelőzően 1966 májusában Couve de Murville külügyminiszter ment Varsóba, ami újabb kulturális és tudományos együttműködési megállapodás megkötésére adott alkalmat. A németkérdésnek ezúttal is nagy figyelmet szenteltek. Adam Rapacki lengyel külügyminiszter nagy hangsúllyal szólt a francia–lengyel szolidaritás fontosságáról. A lengyel diplomácia vezetője 1967 januárjában viszonzta a látogatást. Párizsban újra csak a német veszélyt emlegette, és sürgette, hogy hozzanak létre európai kollektív biztonsági rendszert. Aprólékos előkészületek után 1967 szeptemberében került sor De Gaulle lengyelországi látogatására. A francia elnök ennek alkalmával főként azt kívánta a lengyel vezetők tudtára adni, hogy Franciaország semmilyen más országtól nem függ, és jó kapcsolatra törekszik minden szóba jöhető partnerével. Igyekezett továbbá Władisław Gomułkát, a Lengyel Egyesült Munkáspárt első titkárát és vezetőtársait rávenni, hogy javítsák kapcsolataikat a Német Szövetségi Köztársasággal. A lengyel tárgyaló delegáció mandanivalójának középontjában újra csak a német veszély hangsúlyozása állt. A Szovjetunióval való szövetség alapvető fontosságát is ezzel magyarázták. A közös nevezőt végül az jelentette, hogy mindkét fél hangsúlyozta a francia–lengyel viszony különleges jelentőségét, éppen a Németországgal összefüggő közös történelmi tapasztalatok kapcsán is. Bár nem születtek látványos eredmények, a közös pontok kölcsönös keresése és a kiváló légkör miatt mégis mindkét fél elégedett volt a tárgyalásokkal. A magas szintű párbeszéd sem állt le: 1968 májusában Varsóban az ipari kooperáció kiszélesítéséről folytattak eszmecserét.³⁶

1966-ban a francia külügyminiszter Bukarestet is felkereste. Nicolae Ceaușescu, a Román Kommunista Párt első titkára és a többi román vezető részéről különlegesen meleg fogadtatást kapott, ami igen mély benyomást tett rá: „Ceaușescu a természet erejével, Maurer miniszterelnök bár kissé körülményesebben, de ugyanakkora határozottsággal állították, tiszteletben tartva ugyan szövetségi és baráti elkötelezettségeiket, hogy a függetlenséget akarják, és reménykednek a blokkok szétesésében” – írta memoárjában Couve de Murville. De Gaulle 1968. májusi romániai látogatására éppen a híres párizsi diákmegmozdulások megindulása idején került sor. A Franciaországból jövő aggasztó hírek ellenére a tábornok rendíthetetlenül végigcsinálta szinte az egész előre meghatározott programot. A francia elnök nagy jelentőséget tulajdonított az eseménynek. A pozitív közös történelmi emlékek, a latin nyelvcsalád közössége, a két ország külpolitikai vonalvezetésének látszólagos hasonlósága – vagyis a blokkon belüli önállósági törekvések – mindkét részről fokozták a várakozásokat. De Gaulle értékelte a román vezetés függetlenségre utaló lépéseit, így a diplomáciai kapcsolatok 1967-es felvételét az NSZK-val és semleges álláspontját a szovjet–kínai konfliktusban. E tények, valamint Ceaușescu Romániának Franciaországhoz való közeledését hangsúlyozó nyilatkozatai nyomán kezdték a román vezetőt egyes francia, főként jobboldali körökben „a Kelet De Gaulle-jaként” számon tartani. A francia küldöttséget mindenütt meleg fogadtatásban részesítették. A tárgyalások alkalmával a francia elnök ismét szokásos témáit fejtegette: annak az óhajának adott hangot, hogy Európa szaba-

duljon fel a szuperhatalmak gyámkodása alól; kritizálta az Egyesült Államokat és a Szovjetuniót; a Kelet-Közép-Európa-hoz, és ezen belül első helyen Romániához való közeledése céljaként a blokkpolitika meghaladását jelölte meg. Ezúttal is tartózkodott a kommunista rendszer bírálattól, és hangsúlyozta, hogy a Szovjetunióval is jó kapcsolatban kíván maradni. Kifejezésre juttatta továbbá, hogy helyesli vendéglátója függetlenségi politikáját. Ceaușescu leginkább arról beszélt, hogy Románia külpolitikája mennyire eltér a Varsói Szerződés többi államának irányvonalától. Az egészében igen csekély gyakorlati haszonnal záruló államfői vizit egyetlen említethető eredménye végül a bukaresti francia könyvtár megnyitására szóló bejelentés volt.³⁷

Mint ismeretes, 1968. augusztus 21-én a Csehszlovákiában állomásozó szovjet csapatok keletnémet, lengyel, bolgár és magyar egységek bevonásával elfojtották a „prágai tavaszt”. A francia vezetés, akárcsak a többi nyugati kormányzat, tisztában volt azzal, hogy mennyire csekély reagálási lehetősége van egy ilyen szovjet érdekszférán belüli eseményre. Michel Debré francia külügyminiszter a Nemzetgyűlés Külügyi Bizottságában „incident de parcours”-ról (zökkenőről) beszélt. A Köztársasági Elnökség közleménye a történetek kapcsán a következőket tudatta: „Franciaország tudomásul veszi, ugyanakkor sajnálja, hogy a prágai események – túl azon, hogy egy baráti nemzet jogait sértik és sorsába gázolnak – ellenére vannak az európai enyhülésnek is.” De Gaulle-t egyértelműen felháborították a történetek. Szeptember 9-i sajtóértekezletén különösen amiatt tartotta elítélendőnek a csehszlovákiai beavatkozást, „mert abszurd az enyhülés perspektívájából nézve”.³⁸

A De Gaulle által annyiszor kárhoztatott blokkpolitika hatóerejét oly látványosan demonstráló intervenció jelentős fordulatot hozott Franciaország Kelet-Közép-Európa-politikájában. Az elnök által kezdeményezett és az 1950-es évek vége óta növekvő ütemben folytatott kapcsolatépítés térségünk irányában ekkor hirtelen leállt. De Gaulle 1969. áprilisi lemondásáig Franciaország és régióink államainak politikai jellegű kapcsolatai igen korlátozottak voltak. Az egyetlen említésre méltó mozzanat a francia diplomácia reagálása a Varsói Szerződés országainak 1969. márciusi felhívására, amelyben európai biztonsági konferencia összehívását javasolták. De Gaulle nem zárkózott el a kezdeményezés elől, de fontosnak tartotta, hogy az egyes országok közötti kétoldalú egyeztetések során készítsenek elő egy ilyen tanácskozást. Attól tartott ugyanis, hogy ha a két blokk közvetlenül tárgyal egymással, a szuperhatalmak dominanciája érvényesülne.³⁹ Márpedig a francia külügy értelmezése szerint „nem a blokkok közötti”, hanem „a nemzetek közötti” enyhülésre van szükség.⁴⁰

A csehszlovákiai események miatt Kelet-Közép-Európában paralizálódott francia diplomácia figyelme ekkor egyrészt újra a Szovjetunió, másrészt Jugoszlávia felé fordult. A francia közvélemény és politikai osztály rendkívül heves reakciója ellenére a francia–szovjet kormányközi kapcsolatok – ahogyan ezt az 1956-os magyar forradalom leverése után is megfigyelhettük – rendkívül gyorsan „normalizálódtak”. 1969 januárjában Vlagyimir Kirilin szovjet miniszterelnök-helyettes párizsi látogatásakor De Gaulle immár úgy nyilatkozott, hogy „Európánk és világunk mostani helyzetében bátorító, hogy a Szovjetunió és Franciaország szorosra fűzik egymással békés kapcsolataikat”. Ami Jugoszláviát illeti, Josip Broz Tito, a Jugoszláv Kommunista Szövetsége elnöke és az ország köztársasági elnöke már hosszú idő óta közeledni igyekezett a külpolitikai önállóságát hangsúlyozó és a szuperhatalmak blokkpolitikáját leleplező De Gaulle-i Franciaországhoz: be kívánta ugyanis vonni az el nem kötelezetek mozgalmába. A tábornok azonban nem vállalta az együttműködést Titóval. Felrótta neki, hogy 1946-ban kivégeztette Mihailović ezredest, a királyhoz hű ellenállási

mozgalom egykori vezetőjét. Mindazonáltal 1966 szeptemberében Couve de Murville francia külügyminiszter Belgrádba látogatott. Az igazi áttörés a francia–jugoszláv kapcsolatokban a Csehszlovákia elleni invázió után kezdődött. Ekkor ugyanis Jugoszlávia Kelet-Közép-Európán belül jelentősen felértékelődött a francia külpolitika számára. Várható volt, hogy a Szovjetunió Csehszlovákia elleni agresszív fellépése nyomán Ceaușescu Romániája is visszafogja majd függetlenségi ambícióit. Úgy tűnt, Jugoszlávia maradt az egyetlen térségbeli partner, amellyel folytatódhat a kapcsolatépítés. Ezzel az új helyzettel függött össze, hogy az 1969 januárjában Párizsba látogató Mika Špiljak jugoszláv kormányfőt – „a bizalom és a szívéllyesség légkörében” – többször is fogadta De Gaulle, és tárgyalhatott a kormány fontosabb minisztereivel is. A találkozó során elhatározták, hogy rendszeres és magas szintű konzultációkat fognak tartani a két ország külpolitikájának összehangolására. Ez volt az első eset, hogy az el nem kötelezett mozgalomhoz tartozó Jugoszlávia ilyen megállapodást kötött egy nyugati hatalommal.⁴¹

*

Charles de Gaulle külpolitikájának előterében, amint fentebb láttuk, Franciaország világhatalmi szerepének, nagyságának, rangjának helyreállítása állt, mely magában foglalta az önálló, független és erőteljes nemzetközi fellépés igényét is. Ennek megvalósítása során az önálló atomtűzterő megerősítésének, az európai integráció elmélyítésének, az NSZK-val való kapcsolatok megerősítésének és a Szovjetunióval való párbeszéd megélénkítésének adott prioritást. Kelet-Közép-Európa e tényezőkhöz képest mindvégig alárendelt jelentőséggel bírt, bár 1964-től néhány évig a francia diplomácia a korábbiaknál jóval intenzívebben kezdett foglalkozni a térséggel. E próbálkozások azonban nem vezettek egyik érintett állammal sem a kétoldalú kapcsolatok valóban tartós és mélyreható megerősödéséhez. Kelet-Közép-Európa továbbra sem tartozott a francia diplomácia legfontosabb relációi közé. E megállapítást jól illusztrálja, hogy az 1968-as csehszlovákiai események hatására Párizsban a régióbeli államokkal intenzíven fejlődő kétoldalú kapcsolatai azonnal lendületüket veszítették. A „prágai tavasz” elfojtásában – Romániát leszámítva – egyöntetűen részt vevő kelet-közép-európai csatlósállamok Szovjetunió mögötti felsorakozása De Gaulle blokkok megszüntetését célul kitűző programjának a kudarcát jelentette. A De Gaulle-i külpolitika ambiciózus céljainak kelet-közép-európai megvalósítása során azonban már ezt megelőzően is gyakran a bipoláris világrend korlátaiba ütközött. A térség kormányai ugyanis minden nyitottságuk és fogadókészségük ellenére lépten-nyomon jelezték francia tárgyalópartnereiknek, hogy elkötelezett szövetségesei a Szovjetuniónak. A gaullista diplomácia több relációjához hasonlóan Kelet-Közép-Európában is a nagyratörő tervek, de a viszonylag szerény eredmények sajátos kettőssége jellemezte Franciaország külpolitikai mérlegét.

A régiókn irányában folytatott francia politika De Gaulle révén megjelent új vonása az aktivitás. Az 1947 óta megfigyelhető, körülhatárolható koncepciókat nélkülöző passzív reagálást energikus kezdeményező-készség váltotta fel. A tábornok új vonalvezetése azonban nem Kelet-Közép-Európa időben változó és országoként is eltérő realitásait vette alapul, hanem az elnök sajátos külpolitikai eszméiből, háborús visszaemlékezéseinek tanúsága szerint már a második világháború végére kialakult elképzeléseiből indult ki.⁴² Ezzel magyarázható, hogy a De Gaulle-i vezetésnek a régió kormányaival létrehozott kontaktusai szinte teljesen azonos foratókönyv alapján

mentek végbe. A francia fél mindig ugyanazt az üzenetet közvetítette: hangsúlyozták Franciaország függetlenségét, a blokkpolitika meghaladásának szükségességét, kifejezték, hogy készek az illető állammal való kapcsolataikat minden téren fejleszteni, bátorítottak a Szovjetuniótól való függetlenedésre, de nem bujtogattak Moszkvával szemben, és nem kritizálták a kommunista rendszert. A mind gyakoribbá váló és egyre magasabb szinten folyó tárgyalások fontos eleme volt az érzelmi fűtöttség, sőt túlfűtöttség, a megbeszélések „légköre”, melyhez képest rendre elmaradtak a gyakorlati eredmények.

A régió belüli prioritások meghatározásánál is az érzelmi szempont dominált. De Gaulle ugyanis meg kívánta újítani Franciaország két világháború közti erőteljes kelet-közép-európai jelenlétének hagyományát.⁴³ Az érzelmi közösség hangsúlyozására az egykori szövetségesek közül különösen alkalmasnak tűnt a több évszázados múltra visszatekintő kölcsönös szimpátia okán Lengyelország, illetve a közös latin gyökereket idéző, erősen frankofil országként számon tartott Románia, melynek Szovjetuniótól függetlenedő külpolitikai vonalvezetése csak erősítette kiválasztottságát. A még szóba jöhető Csehszlovákia konzervatív, szovjethű csatlósállam hírében állt.

Ami a kelet-közép-európai államok Franciaországhoz való viszonyulását illeti: továbbra is döntően a szovjet politikával teljes összhangban cselekszenek.⁴⁴ A Párizssal való kapcsolatépítés is nagyrészt azonos ütemben megy végbe. Tárgyalásaik során a francia partnerhez eljuttatandó üzeneteik is többnyire megegyeznek. A kétoldalú kapcsolatok bővítésére vonatkozó készség általános hangoztatásán túl igyekeznek leválasztani Franciaországot az amerikai és a nyugatnémet szövetségről, és rávenni De Gaulle-t, hogy ismerje el a Német Demokratikus Köztársaságot. „Franciaország jelenlegi külpolitikáját az össz imperialista ellenes harcunk és az egész szocialista tábor szempontjából kell vizsgálnunk. A szocialista országok számára az összes nyugat-európai országok közül jelenleg Franciaország a legjelentősebb, mert külpolitikájával kiélezi az imperialista hatalmak ellentéteit, és számos területen érintkezési felületet biztosít számunkra. Ha nem lenne USA, NSZK és Anglia, akkor lehet, hogy De Gaulle lenne a fő ellenség. Mivel azonban fő ellenségünk az amerikai imperializmus, és annak az európai szálláscsinálója, az NSZK, ezért a NATO, az Egyesült Államok és az imperializmus elleni harcunkban fel kell használnunk a jelenlegi francia önálló külpolitikai vonalvezetés adta lehetőségeket”, fogalmazta meg kissé nyersen a magyar külügyminisztérium hozzáállását egy 1966-ban készült feljegyzés.⁴⁵ E törekvésektől eltér a külpolitikai önállóságát hangsúlyozó Ceaușescu vezette Románia. A Szovjetuniótól való függőség azonban Bukarest esetében is határt szabott a Párizshoz való közeledésnek. A Franciaországgal való külkereskedelmi forgalom kiszélesítésére és a magas szintű francia ipari technológiák átvételére viszont térségünk szinte minden országa igényt tartott.⁴⁶

Noha a De Gaulle vezette francia külpolitika egyik legfőbb célkitűzését, a szuperhatalmak által dominált szembenálló hatalmi blokkok felszámolását nem érthette el, számos területen jelentős eredményeket mutathatott fel: Párizs a dekolonizáció sikeres lezárása után a harmadik világ országaival egyre bővülő kapcsolatokra tett szert. Franciaország jelenléte, tekintélye és befolyása világszerte megerősödött. Külpolitikai mozgástera – különösen nukleáris fegyvereinek kifejlesztése nyomán – számottevően megnövekedett. Kelet-Közép-Európa azonban a látványosan megindult kapcsolatépítés dacára sem tartozott az igazi sikerek közé. Az 1968-as csehszlovákiai beavatkozás után megfigyelt gyors francia visszahúzódnak nem tette lehetővé, hogy a korábbi

évek gazdasági, kulturális és tudományos kezdeményezéseinek eredményei beérjenek, és Párizs tartós jelenlétét megalapozzák a térségben.

Franciaország kelet-közép-európai befolyásának maradáóságát az is aláásta, hogy a nyugati hatalmak, így az amerikaiak, különösen pedig a nyugatnémetek a korábbinál intenzívebben kezdtek érdeklődni térségünk iránt. Párizs e két legfontosabb nyugati partnere ugyanis egyre nagyobb jelentőséget tulajdonított az enyhülésnek a kelet–nyugati kapcsolatokban. Washington előrehaladást remélt ettől a vietnami válság megoldásában és a stratégiai fegyverek ellenőrzése terén; Bonn pedig – a szociáldemokrata párti Willy Brandt külügyminiszter hatására – az NDK-val való párbeszéd alapjait próbálta annak révén lerakni. Csakhogy az Egyesült Államok és az NSZK megközelítésében az enyhülés nem a blokkpolitika meghaladásának, az érdekszférák megszüntetésének politikája volt, mint De Gaulle esetében, hanem – ahogyan ez az 1967 decemberében a NATO-ban elfogadott ún. Harmel-jelentésben leírtakból is következik – a blokkok közti dialógus programja. A francia diplomácia csak passzív szemlélője lehetett a nyugatnémet „Ostpolitik”-nak, vagyis az NSZK nyitásának és tudatos kapcsolattépítésének a szovjet blokkal. De Gaulle azonban nemcsak attól félt, hogy elveszíti a kelet-közép-európai országok és Nyugat-Németország közötti kiváltságos közvetítő helyzetét, hanem attól is tartott, hogy a német sietségnek negatív következményei lesznek. Bizalmasai körében annak a véleményének is hangot adott, hogy a „prágai tavasz” leverése részben az NSZK túlzottan lendületes kelet-közép-európai, különösen csehszlovákiai „előretörésének” tudható be.⁴⁷

Jegyzetek

* E tanulmány a *Franciaország Kelet-Közép-Európa-politikája 1918-tól napjainkig* címmel az OM NKFP 5/020/2001. számú projekt keretében készült (Grotius. A Budapesti Corvinus Egyetem Nemzetközi Tanulmányok Intézetének tudományos folyóirata. <http://www.grotius.hu/publ/displ.asp?id=LZEOHF>).

¹ *Doise, Jean-Vaïsse, Maurice*: *Diplomatie et outil militaire 1871–1991*. Paris, Imprimerie Nationale – Seuil, 1992. 602. IHEDN: Institut des hautes études de Défense nationale [Nemzetvédelmi Tanulmányok Főiskolája].

² Szakirodalom kifejezetten De Gaulle elnök külpolitikájáról: *Cerny, C. Philip*: *The politics of Grandeur. Ideological aspects of de Gaulle's foreign policy*. Cambridge, Cambridge University Press, 1980; *Feuilletoy, Paul*: *La France du général de Gaulle 1958–1969. De l'acte de foi à l'ingratitude*. Paris, L'Harmattan, 2001; *Gordon, Philip H.*: *A Certain Idea of France: French Security Policy and the Gaullist Legacy*. Princeton, Princeton University Press, 1993; *Kulski, Władysław Wszebor*: *De Gaulle and the World. The French Foreign Policy of the French Fifth Republic*. Syracuse, Syracuse University Press, 1966; *Reynaud, Paul*: *La politique étrangère du Gaullisme*. Paris, R. Julliard, 1964; *Serfaty, Simon*: *France, de Gaulle and Europe. The policy of the Fourth and Fifth Republics toward the continent*. Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1968; *Vaïsse, Maurice*: *La Grandeur. Politique étrangère du général de Gaulle, 1958–1969*. Paris, Fayard, 1998. De Gaulle „keleti” politikájáról: *Schreiber, Thomas*: *Les actions de la France à l'Est ou Les absences de Marianne*. Paris–Montréal, L'Harmattan, 2000; *Garadnai Zoltán*: *Kelet-Közép-Európa helye és Magyarország szerepe De Gaulle tábornok Európa-politikájában (1958–1969)*. A francia „détente–entente–coopération” politika lehetőségei, külső és belső korlátai. PhD értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Doktori Program. A magyar–francia diplomáciai kapcsolatok 1958–1969-es időszakáról megjelent publikációk: *Garadnai Zoltán*: *A magyar–francia diplomáciai kapcsolatok története, 1945–1966*. In: *Külpolitika*, 7. évf. 2001. 1–2. sz. 114–152.; *Garadnai Zoltán*: *Péter János külügyminiszter franciaországi útja (A De Gaulle-i Európa-politika magyarországi értelmezései)*. In: *Levélártári Közlemények*, 74. évf. 2003. 1–2. sz. 135–158.; *Garadnai Zoltán*: *A „békés egymás mellett élés” értelmezése*. In: *Közel-Múlt. Húsz történet a 20. századból*. Szerk. Majtényi György és Ring Orsolya. Budapest, 2002; *Morelle, Chantal*: *La Pologne et la Hongrie dans la diplomatie française (1958–1969)*. In: *Cahiers de la Fondation Charles de Gaulle*, 1999. 6. sz.; *Morelle, Chantal*: *A francia–magyar kapcsolatok De Gaulle elnöksége idején*. In: *Magyar Szemle*, 1999. 3–4. sz. 63–77.

- ³ *De Gaulle, Charles*: Mémoires de guerre. Tome I. L'appel, 1940–1942. Paris, Plon, 1954. Idézi *Monnet, Sylvie*: La politique extérieure de la France depuis 1870. Paris, Armand Colin, 2000. 151.
- ⁴ *Doise – Vaïsse*: i. m. 602.; *Monnet*: i. m. 151.; *Frédéric Bozo*: La politique étrangère de la France depuis 1945. Paris, La Découverte, 1997. 31.
- ⁵ *Doise – Vaïsse*: i. m. 595–622.; *Monnet*: i. m. 167–168.
- ⁶ *Monnet*: i. m. 152–154., 179.; *Bozo*: i. m. 33.
- ⁷ *Doise – Vaïsse*: i. m. 602–607.; *Monnet*: i. m. 170–173.
- ⁸ *Monnet*: i. m. 160–161.
- ⁹ Uo. 157., 160., 163–164.; *Bozo*: i. m. 42–43., 50.
- ¹⁰ *Bozo*: i. m. 38–39.; *Monnet*: i. m. 158–159.
- ¹¹ *Monnet*: i. m. 173–174.; *Bozo*: i. m. 34–35., 51.
- ¹² *Bozo*: i. m. 34–37.
- ¹³ Uo. 41–45.
- ¹⁴ Uo. 46.
- ¹⁵ *Schreiber*: i. m. 76–80. Vö. *Wolton, Thierry*: La France sous influence, Paris-Moscou: trente ans de relations secrètes. Paris, Grasset, 1997; *Maxime Mourin*: Les relations franco-soviétiques 1917–1967. Paris, Payot, 1967. Az V. Köztársaság Közép-Kelet-Európa-politikájáról magyarul: *Fülöp Mihály*: Franciaország és Közép-Kelet-Európa. In: Külpolitika, 8. évf. 1981. 5. sz. 71–87.
- ¹⁶ Uo. 80–84. Vö. Voyage de Nikita Khrouchtchev en France (23 mars–3 avril 1960). Notes et études documentaires, La documentation Française, 15 mai 1960. (Hruscov 1960-as Párizsba érkezésének fontos előkészülete volt, hogy a francia hatóságok katonai repülőgépeken Korzikára szállítottak több száz, kelet-európai országokból származó és Franciaországban politikai menedékjogot kapott emigránst, nehogy megzavarják a látogatás rendjét. Az „internáltak” rendőri őrizet alatt luxuszállókban voltak elhelyezve.)
- ¹⁷ A szovjet–kínai konfliktusnak a kelet-közép-európai csatlósállamokra gyakorolt hatását rendszeresen vizsgálta a francia külügy. Lásd például: Archives du Ministère des Affaires étrangères (a továbbiakban: AMAE, Párizs): Europe 1961–1965, URSS, carton 1938, (1965. április 9.). A francia Külügyminisztérium Kelet-Európai Aligazgatóságának feljegyzése, Évolution de la situation en Europe orientale et dans la zone soviétique d'Allemagne [A helyzet alakulása Kelet-Európában és Németország szovjet zónájában].
- ¹⁸ *Schreiber*: i. m. 86., 89–90. Vö. *Couve de Murville, Maurice*: Une politique étrangère. Paris, Plon, 1971. 183–194.
- ¹⁹ Uo. 86–87., 89–90.
- ²⁰ AMAE: Europe 1961–1965, Hongrie, carton 1764, (1963. december 21.). A francia Külügyminisztérium Kelet-Európai Aligazgatóságának feljegyzése, Relations franco-hongroises [Francia–magyar kapcsolatok].
- ²¹ *Schreiber*: i. m. 91–92., 97.
- ²² Uo. 95–96.
- ²³ AMAE: Europe 1961–1965, Hongrie, carton 1764, (1965. január 8.). A francia Külügyminisztérium Kelet-Európai Aligazgatóságának feljegyzése, Relations politiques franco-hongroises [Francia–magyar politikai kapcsolatok].
- ²⁴ Péter János külügyminiszter különleges érdeklődéséről a francia diplomáciai iratok is beszámolnak: AMAE: Europe 1961–1965, URSS, carton 1938, (1965. március 3.). A francia Külügyminisztérium Kelet-Európai Aligazgatóságának feljegyzése, Récentes visites en France de représentants des pays d'Europe Orientale [A kelet-európai országok képviselőinek a közelmúltban tett franciaországi látogatásai].
- ²⁵ *Schreiber*: i. m. 96.
- ²⁶ A szovjet bloktól való tudatos elhatárolódását a román külpolitika nyíltan tudtára is adta a francia külügyminisztériumnak. 1965 januárjában például a párizsi román nagykövetség tanácsosa közölte a Quai d'Orsay-én a román kormány döntését, mely szerint a Varsói Szerződés vezérkari főnöke, Andrej Grecsko marsall ezután nem adhat közvetlen parancsot a román védelmi miniszternek. Lásd AMAE: Europe 1961–1965, URSS, carton 35, (1965. január 28.). A francia Külügyminisztérium Kelet-Európai Aligazgatóságának feljegyzése, Positions roumaines [Román álláspontok].
- ²⁷ *Schreiber*: i. m. 92–94., 97. Vö. *Couve de Murville*: i. m. 202.
- ²⁸ Uo. 91. 97–98.
- ²⁹ Franciaországnak a szovjet blokk irányában folytatott tudatos kapcsolatépítő politikájára a magyar diplomácia is felfigyelt. Lásd: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL): XIX–J–1–j, 1966, 47. doboz, Franciaország, IV–14, 005935/1966. (1966. december 3.) Anyag a regionális értekezlethez magyar–francia viszonylatban.
- ³⁰ *Schreiber*: i. m. 101. Vö. *Vaïsse*: i. m. 424.

- ³¹ Uo. 100., 103–104., 108–110. Vö. Les relations franco-soviétiques 1965–1976. Textes et documents, Paris, La documentation Française; *Bozo*: i. m. 52.
- ³² Uo. 102–103., 105., 114–115. Vö. *Couve de Murville*: i. m. 215.; Relations franco-hongroises hier et aujourd'hui. Paris, Bureau hongrois de Presse et de Documentation, 1978.
- ³³ AMAE: Europe 1966–1970. Hongrie, carton 2416, (1965. január 8.). Entretien de M. Pompidou avec M. Fock, Président du Conseil des Ministres de la République Populaire Hongroise, le 25 mars 1968, à l'Hôtel Matignon [Pompidou úr tárgyalása Fock úrral, a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsának elnökével, 1968. március 25., Matignon Palota].
- ³⁴ *Schreiber*: i. m. 102., 107–108., 113, 119.
- ³⁵ Uo. 113–114., 119.
- ³⁶ Uo. 103., 109., 111–113., 119. Vö. Les relations franco-polonaises 1945–1972. Notes et études documentaires, n° 3922, La documentation Française, septembre 1972; Discours, textes et notes, Pologne, n° 216, La documentation Française.
- ³⁷ Uo. 102., 115–119. *Couve de Murville*: i. m. 214. Vö. *Stolojan, Sanda*: Avec De Gaulle en Roumanie. Mémoire de l'interprète du général. Paris, Édition de l'Herne, 1991. 39–40., 129–149.; *Vaišse*: i. m. 142.
- ³⁸ Uo. 119–120. A francia diplomácia reakcióját az 1968-as csehszlovákiai eseményekre levéltári forrásokra alapozva és részletesen lásd *Marès, Antoine*: 'Notre objectif fondamental demeure la détente'. France-Tchécoslovaquie, 1961–1968. In: Le Printemps tchécoslovaque 1968. Sous la direction de François Fejtő et Jacques Rupnik. Complexe, 1999. 246–266. Vö. *Marès*: Munich dans les relations franco-tchécoslovaques 1938–1968. In: Mythos München. Le Mythe de Munich. The Myth of Munich. Sous la direction de Fritz Taubert. München. R. Oldenbourg Verlag, 2002. 203–218.
- ³⁹ Uo. 120–121.
- ⁴⁰ AMAE: Europe 1966–1970. (1970. szeptember 8.). A francia Külügyminisztérium Kelet-Európai Aligazgatóságának feljegyzése, L'URSS et la conférence sur la sécurité européenne [A Szovjetunió és az európai biztonsági konferencia].
- ⁴¹ *Schreiber*: i. m. 35., 107., 120–121. A Mihailović-üggyel kapcsolatban lásd *Peyrefitte, Alain*: C'était de Gaulle. Tome II. Paris, Fayard, 1997. 209. Vö. Les relations franco-yougoslaves. Notes et Études Documentaires, n° 3773, La documentation française, mars 1971.
- ⁴² *De Gaulle*: Mémoires de guerre. Tome III. Le Salut, 1944–1946. Paris, Plon, 1959. 179–180. Már itt szó van Kelet és Nyugat együttműködéséről, valamint az egységes Európáról, amely a világ harmadik nagyhatalma lehet az USA-val és a Szovjetunióval szemben. Idézi *Schreiber*: i. m. 75.
- ⁴³ *Bozo*: i. m. 52.
- ⁴⁴ Amivel a francia diplomácia is teljesen tisztában volt. Lásd például: AMAE: Europe 1961–1965, Organismes internationaux et grandes questions internationales, carton 1530 (1964. április 10.). A francia NATO-delegáció által benyújtott jeletéstervezet [bizonyára a francia Külügyminisztérium Kelet-Európai Aligazgatósága készítette], Évolution de la situation en Europe orientale et dans la zone soviétique d'Allemagne [A helyzet alakulása Kelet-Európában és Németország szovjet zónájában].
- ⁴⁵ MOL: XIX–J–1–j, 1966, 47. doboz, Franciaország, IV–14, sz. n./1966. (1966. június 28.) Az V. Francia Köztársaság helye a Magyar Népköztársaság külpolitikájában.
- ⁴⁶ AMAE: Europe 1961–1965, Hongrie, carton 1764 (1965. január 8.). A francia Külügyminisztérium Kelet-Európai Aligazgatóságának feljegyzése, Les relations de la Hongrie avec les pays occidentaux et le Tiers Monde [Magyarország kapcsolatai a nyugati országokkal és a harmadik világgal].
- ⁴⁷ *Bozo*: i. m. 54–55.

A SZENTSZÉK ÚJ KELETI POLITIKÁJA A II. Vatikáni Zsinat IDEJÉN

XXIII. János és a zsinat

„Egy kissé remegve a megrendültségtől, de ugyanakkor szerény elszántsággal elhatározásomat illetően, kettős esemény tervét és szándékát jelentem be előttetek: egy egyházmegyei zsinat megtartását Róma, és egy egyetemes zsinat megtartását a világegyház számára. [...] Ezek szerencsésen elvezethetnek a kánonjogi kódex várva várt *aggiornamentó*jához.”¹

XXIII. János pápa 1959. január 25-én ezekkel a szavakkal jelentette be egy újabb egyetemes zsinat összehívását. A keresztények egységéért tartott imahét végén a Falakon kívüli Szent Pál-bazilika melletti bencés monostorban tartott konzisztóriumon jelen lévő 17 bíborost meglepte a pápa bejelentése. Ezt a meglepetést nem a zsinat gondolata okozta, hiszen már korábban is felmerült a félbeszakadt I. Vatikáni Zsinat munkájának befejezése, vagy egy új zsinat összehívása. A korábbi kezdeményezések, sőt megkezdett előkészítő munkálatok azonban újra és újra elakadtak, mert a kedvezőtlen világpolitikai helyzetben a zsinat megvalósítása csaknem lehetetlennek tűnt.² XXIII. János nem egészen száz nappal megválasztása (1958. október 28.) után tett bejelentése éppen azért érte váratlanul a bíborosokat és a közvéleményt, mert úgy látták: a kedvezőtlen körülmények továbbra is fennállnak. A két szemben álló tömbre osztott világban, a hidegháború és enyhülés jellemezte bizonytalan légkörben nehezen volt hihető, hogy egy idős, és éppen ezért átmenetinek tekintett pápa lenne a megfelelő személy egy ilyen nagy feladat megvalósítására.³

Az új zsinat meghirdetése XXIII. János pápa részéről nem meggondolatlan lépés volt. Jóllehet a rendelkezésre álló források alapján nem rekonstruálható pontosan, hogyan született meg a pápában a döntés, bizalmas utalásaiból nyilvánvaló, hogy lassan megfogalmazódó és fokozatosan erősödő belső meggyőződésből fakadt, amely szervesen kapcsolódott Angelo Giuseppe Roncallinak a pápai szolgálatáról vallott felfogásához.⁴ Ez az alapvetően pasztorális felfogás már megkoronázása alkalmából elmondott beszédében tetten érhető, amikor János evangéliumára (Jn 10,11–18) utalva hangsúlyozta, hogy mindenekelőtt jó pásztor kíván lenni, és hozzátette: „a többi emberi adottság: a tudomány, az éleslátás, a diplomáciai érzék, a szervezőtehetség fontos elemei lehetnek a pápai kormányzásnak, de semmi esetre sem helyettesíthetik a pásztor feladatát.”⁵

A zsinatot meghirdető beszédében éppen Péter utódának kettős lelkipásztori tisztségéből – Róma püspöke és a világegyház főpásztora – kiindulva vázolta egyházmegyeje társadalmi és lelki állapotát, valamint az egyetemes emberiség helyzetét.⁶ Értékelése arról tanúskodik, hogy tisztában volt korának pozitív és negatív jelenségeivel. Láttá, hogy az emberiség számára milyen előnyöket jelent a technikai fejlődés, de ugyanakkor az sem kerülte el a figyelmét, hogy a társadalom mindinkább a fogyasztás és anyagiasság foglyává vált; hogy a kényelem és önzés elhatalmasodásával együtt a rend és fegyelem elviselésére való készség is megszűnőfélben volt. XXIII. János mindenestre a világ ezen ellentmondásos jelenségeit úgy fogta fel, mint az „idők jeleit”, amelyek az egyházat válaszadásra és belső megújulásra szólítják fel. Így már az 1959. január 25-i felszólalásában a „lelkek javának távlatában” beszélt a zsinatról, és egyér-

telművé tette elsődlegesen pasztorális irányultságát, amikor céljának azt nevezte, hogy legyen „az egész keresztény nép fényforrása, épülése és öröme”.

A pápa fontos kívánsága volt, hogy a zsinatnak elsődrendűen pasztorális célja mellett – még ha a zsinatot meghirdető beszédében még nem is szólt erről – ökumenikus dimenziót kölcsönözzön. A *L'Osservatore Romano* által közzétett hivatalos közlemény már úgy fogalmazott, hogy a zsinat „a Szentatya szándékai szerint nemcsak a keresztény nép épülésére szolgál, hanem egyúttal meghívás is akar lenni az elszakadt közösségek számára az egység keresésére, amelyre a világ minden részén ma annyi lélek vágyakozik”.⁷ Néhány nappal később, január 29-én, a római plébánosokhoz intézett beszédében már maga XXIII. János erősítette meg szándékát, hogy a készülő zsinatnak ökumenikus dimenziót kíván adni.⁸

A zsinat pápa által kezdettől fogva megfogalmazott két fő célja az előkészítés egész időszakában egyre konkrétabb formát öltött. Nem egész fél évvel a zsinat bejelentése után jelent meg a pápa első, *Ad Petri Cathedram* kezdetű enciklikája, melyben XXIII. János ismételten hangsúlyozta, hogy „a zsinat legfőbb célja a katolikus hit fejlődésének előmozdítása, a hívek keresztény életének megújítása, az egyházi fegyelem korunk viszonyaihoz való alkalmazása (*aggiornare*)”.⁹ Hasonlóképpen a zsinat pasztorális jellegét emelte ki az előkészítő bizottságok munkájának megindítása alkalmával 1960. november 14-én elmondott beszédében is, akárcsak a zsinatot meghirdető *Humanae Salutis* kezdetű bulla 1961. december 25-i soraiban, vagy pedig 1962. szeptember 11-i, végül a zsinatot megnyitó beszédében is október 11-én, amikor már Leo Joseph Suenens mechelen-brüsszeli bíboros érsek zsinati tervére támaszkodva a zsinat fő célterületeinek meghatározásakor az *ad intra* és *ad extra* megkülönböztetett alkalmazásával fogalmazta meg a pasztorális célból fakadó feladatokat.¹⁰

A pápa fenti megnyilatkozásaiból egyértelmű, hogy a kezdettől megfogalmazott pasztorális cél számára azt jelentette, hogy a zsinatnak – a korábbi zsinatoktól eltérően – nem különleges tanbeli vagy fegyelmi kérdésekkel kell foglalkoznia, hanem a keresztény élet- és gondolkodásmódnak az egyház által évszázadok óta őrzött és tanított lényegét kell a változó körülmények között közérthető nyelven újrafogalmaznia. XXIII. János szándéka szerint a zsinatnak tehát az átmeneti korszakra kellett választ kínálnia, amennyiben maga is az átmenet zsinataként átszeli az egyházat a Trient utáni korszakból – és bizonyos értelemben a másfél évezredes konstantini korszakból – egy olyan új korszakba, amelyet a tanúságtétel és igehirdetés jellemez; feladatát akkor képes betölteni, ha megőrzi a hagyomány lényeges és örök elemeit, amelyek a változó körülmények között is alkalmasnak bizonyulnak arra, hogy növeljék és garantálják az evangéliumhoz való hűséget, ha megvalósítja azt, amit a pápa úgy nevezett: „*Restauratio et renovatio universalis Ecclesiae*”.¹¹

XXIII. János a zsinat másik lényeges céljaként kezdettől a keresztények egységét jelölte meg. Egy ideig ugyanakkor még nem vált világossá, hogy a pápának az ökumenizmusról vallott újszerű felfogása milyen gyakorlati következményekkel jár a zsinatra nézve. Ez a bizonytalanság a pápa 1959 tavaszán elhangzott megnyilatkozásaiban is tetten érhető, amelyekben folyamatosan változó, gyakran korábbi szavainak ellentmondó álláspontot képviselt. Valóban, XXIII. János több beszédében arra utalt, hogy a keresztények egysége a zsinat alkalmával helyreáll, más esetekben ugyanakkor annak a nézetének adott hangot, miszerint a zsinat „nem fogja egyszerre megszüntetni a keresztények közötti megosztottságot”, illetve hogy a zsinat a római egyház „belső” ügye lesz.¹²

XXIII. János a keresztény egységgel kapcsolatos nézeteit először részletebben a június végén megjelent *Ad Petri Cathedram* kezdetű enciklikájában fejtette ki. Az ökumenizmusról szólva a pápa a szokásosnál jobban kiemelte ugyan, hogy az egység milyen szintre jutott el, a történelmi feltételek és az egyház eszkatológikus dimenziója ismeretében ugyanakkor úgy vélte, hogy a teljes egység csak az idők végén valósulhat meg.

A pápák és a kommunizmus

XII. Piusz egész papi-diplomáciai pályafutását a 20. század totalitárius ideológiáival való szembesülés jellemezte. A második világháború – és a náciizmus veresége – után pedig a kommunizmus térnyerése jelentette pápaságának talán legnagyobb kihívását.¹³ A későbbi pápa vatikáni államtitkárként szerzett tapasztalatai és a marxizmus elméletének alapos ismerete nyomán már az 1930-as években meggyőződött arról, hogy a kommunizmus lényegileg ateista, és mint ilyen gyökerében egyházellenes. Később pápaként is azt a nézetet képviselte, hogy a kommunizmus olyan ellentétes világnézetet képvisel, amellyel nem lehetséges és nem is szabad kiegyezni. A Szent Officium 1949-es, a kommunistákkal való bármiféle együttműködést elítélő dekrétuma¹⁴ ezért nemcsak a Kelet- és Nyugat-Európában lejátszódó eseményekre – Mindszenty bíboros elítélésére, a csehszlovák nemzeti egyház létrehozását célzó kísérletre,¹⁵ valamint az olasz és francia kommunista pártok növekvő befolyására – adott konkrét reakció volt, hanem tágabb lelkipásztori célokat is szolgált, amennyiben az egyházat, sőt magát a keresztény civilizációt is fenyegető marxista ideológia veszélyeivel kapcsolatban kívánt a híveknek világos útmutatást adni.

Míg XII. Piusz lelkipásztorként a kereszténység és a kommunizmus közötti kibékíthetetlen elvi ellentétet hangsúlyozta, tapasztalt diplomataként egy *modus vivendi* kialakításának lehetőségét sem zárta ki. Diplomáciai pályafutása alatt szerzett tapasztalatai alapján ugyanakkor világos volt számára, hogy tárgyalni csak akkor szabad, ha a párbeszéd egyenlő felek között folyik, és ha a tárgyalópartner megfelelő garanciákkal igazolja megegyezési szándékának komolyságát. A pápa az 1950-es évek elejétől kezdve ezért két alapfeltételt fogalmazott meg, melyek a békés egymás mellett élés biztosításához szükségesek: a polgári szabadságjogoknak és az egyház szabadságának garantálását.¹⁶ XII. Piusz párbeszédre való készségét jelezte egyúttal az is, hogy alig három évvel a Szent Officium exkommunikációs dekrétumának megjelenése után megnyilatkozásaiban javasolta a „téves és hazug” tanok, illetve az „irgalomra és szeretetre méltó” emberek közötti különbségtételt, és nem a keresztény hittel összeegyeztethetetlen rendszer ellen, hanem elsősorban a béke és az egyes népek földi boldogulása mellett emelte fel a szavát.¹⁷ Egyúttal azt is hangsúlyozta, hogy „a katolikus egyház nem azonosítja magát a nyugati kultúrával; egyébként sem azonosítja magát egyetlen civilizációval sem, hanem kész szövetséget kötni bármely civilizációval”.¹⁸

A pápa a fenti megfontolásokból tehát nem zárkózott el mereven a kapcsolatok elől, amikor 1956-tól a Szovjetunió mind több csatornán keresztül tapogatózni kezdett, de a Szentszék a szovjet közeledési kísérleteket mindaddig csupán taktikai lépésnek tekintette, amíg a rendszer nem adta kézzelfogható jelét annak, hogy az egyházzal szembeni, addig ellenséges magatartása megváltozott. 1956 nyarán XII. Piusz ezért várakozó álláspontra helyezkedett: várta, hogy az együttműködést szorgalmazó szavakat a tárgyalás komolyságát garantáló konkrét tettek is kövessék.¹⁹

Végül a magyar forradalom leverésének, az azt követő megtorlásoknak, majd a magyar egyház újra szoros állami ellenőrzés alá vonásának keserű tapasztalata XII. Piusz szemében azt igazolta, hogy helyesen döntött, amikor habozott elfogadni a Szovjetunió közeledési szándékát. Az események számára azt bizonyították, hogy a különböző fórumokon szorgalmazott dialógusnak nemcsak azért nincsen értelme, mert oly nagy világnézeti szakadék választja el egymástól a két felet, de a gyakorlati kérdésekben való párbeszéd is értelmetlen, hiszen a közeledés Moszkva részéről csupán nyugati befolyásának növelését célzó taktikai lépés, melynek a Szentszék is könnyen játékszerévé válhatott volna. A szovjet politika álságos voltával kapcsolatos újabb tapasztalat végül XII. Piusz keleti politikájának megmerevedését eredményezte: megnyilatkozásában visszatért a korábbi kemény hangvételhez, kizárta a megegyezés lehetőségét, antikommunista egységfront létrehozását szorgalmazta, és negatív módon viszonyult a további szovjet közeledési kísérletekhez.²⁰

XXIII. János megválasztása nem jelentett éles törést a Szentszék kommunizmussal kapcsolatos politikájában. Az új pápa az 1958. december 15-i konzisztórium alkalmával például az elődjére jellemző szóhasználatlal beszélt a szakadástól megosztott kínai egyházzról;²¹ érvényben maradt a Szent Officium 1949-es dekrétuma is, még ha 1959-es²² megújítása kapcsán a Vatikáni Rádió kommentárja arra hívta is fel a figyelmet, hogy az előírást meg nem tartó katolikusoknak már nem kiközösítéssel, hanem csak egyszerű büntetéssel kell számolniuk, és még ha a *L'Osservatore Romano* április 19-i száma is azt sugallta, hogy a dekrétum elsősorban nem Kelet-Európa katolikusaira vonatkozik.²³ Ebben az összefüggésben végül azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Domenico Tardini bíboros – immár államtitkárként – maradt egészen haláláig (1961. július 30.) a Szentszék nemzetközi politikájának irányítója.²⁴

A folytonosság mellett jelentkező újdonságok viszont már kezdettől fogva arra utaltak, hogy az új pápa elődjétől eltérő módon gondolkozott a politikáról általában, és a kommunizmussal szemben folytatandó szentszéki politikáról is.²⁵ A kommunista rendszer irányába békülékenyebb keleti politikának jeleit már XXIII. János első, 1959. június 29-én kelt enciklikájában fellelhetjük. Az *Ad Petri Cathedram* kezdetű dokumentumban ugyan elítélte az igazság ellenségeinek „megvető és ellenséges magatartását”, óvott mindenféle tévedéstől, „mely a lelkekbe hatol és a társadalmi struktúrákba szivárogo”, és arra utasította a keresztényeket, hogy óvakodjanak azoktól a téves véleményektől, amelyeket a Szentszék mindig elítélt.²⁶ Jóllehet az enciklika az egyház társadalmi tanításának XIII. Leó által kifejtett alapelveivel összhangban védelmébe vette a magántulajdont, és kitartott amellett, hogy a társadalmi osztályok megléte megfelel a természeti törvénynek; és jóllehet a kelet-európai egyházakkal kapcsolatban továbbra is használta a XII. Piusz által bevezetett „hallgató egyház” kifejezést, mégis a szentszéki szóhasználatban egészen újszerű jelenségnek tekinthető, hogy a kommunizmussal szemben a pápa megbocsátásról beszélt: „Senkit sem akarunk megsérteni, ellenkezőleg mindenkinek szívből meg akarunk bocsátani, és kérjük Istent, hogy ő is bocsásson meg mindenkinek.”²⁷

XXIII. János pápa új „keleti politikájának” elvi alapját következő, *Mater et Magistra* kezdetű enciklikájában találhatjuk meg. A *Rerum Novarum* 70. évfordulója alkalmából 1961. május 15-én kiadott dokumentumban XXIII. János megismételte ugyan a korábbi pápák kommunizmust és szocializmust elítélő állásfoglalásait, és az enciklika végén a kor nyugtalanító jelenségei között a súlyos keresztényüldözésekről, valamint az üldözök kifinomult barbarizmusáról is említést tett, és elítélte azt a téves véleményt, mely szerint a vallás a haladás akadálya; mégis, amikor a megelőző évtize-

dek radikális társadalmi változásait figyelembe véve újrafogalmazta az egyház társadalmi tanítását, igen közel került az egyenlőség és a béke között alapvető összefüggést, valamint a társadalmi és gazdasági fejlődést az emberi jogok alapfeltételeként hirdető szocialista állásponhoz. A „szocialista tábor” fülének nemcsak az egyenlőség és az igazságosság hangsúlyozása volt kedves, hanem a fegyverkezési verseny elítélése is. A *Mater et Magistra* ráadásul – bár elismerte a kommunizmus téves jellegét – úgy beszélt róla, mint korának egyik tévedéséről: XXIII. János pápa nem becsülte alá a kommunizmus kihívását, mégis azáltal, hogy a kor többi tévedésével egy sorba helyezve relativizálta jelentőségét, utat nyitott egy újfajta politikai gyakorlat számára.²⁸

XXIII. János – azáltal, hogy a kommunizmus kérdése már nem foglalt el központi helyet felfogásában – a Szovjetunióknak a béke és a fegyverzetcsökkentés érdekében elhangzott javaslatát többé már nem egy olyan stratégia részeként értékelte, amelynek egyetlen célja a Nyugat éberségének kijátszása. Az új pápa ugyanis úgy vélte, hogy egy olyan nemzet, amely az utolsó világháborúban húszmillió embert veszített, biztosan őszintén békére vágyik.²⁹ Ezt a *Mater et Magistra*ban is jelentkező újfajta hozzáállást nagy meglepéssel fogadták a sztálini időszakhoz képest pragmatikusabb külpolitikát folytató Moszkvában.³⁰ A geopolitikai téren bekövetkezett változásokkal³¹ számoló Nyikita Szergejevics Hruscsov ugyanis az SZKP 1961. októberi XXII. kongresszusán a Szovjetunió fő külpolitikai céljának a „békés egymás mellett élést” tűzte ki. Az új szovjet külpolitikai célok elérését pedig nemcsak az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában jelentkező háborúellenes mozgalmak segíthették elő: a Kreml mindinkább számolt a „Nyugat-ellenes” új pápa által vezetett katolikus egyház támogatásával is.³² Hruscsov már korábban ilyen támogatásnak érezte XXIII. János pápának a berlini fal építése idején kialakult feszült világpolitikai helyzetben tanúsított magatartását.³³ Amikor ugyanis a németek nyugatra szökését megghiúsítani hivatott berlini fal felépítésére (1961. augusztus 12–13.) az amerikaiak az atomkísérletek megújításával feleltek, és nem látszott kizártnak egy újabb háború kirobbanása, XXIII. János pápa az ún. „el nem kötelezett országok” belgrádi konferenciája alkalmából, 1961. szeptember 10-én Castelgandolfóban elmondott beszédében a fegyverzetcsökkentés mellett emelte fel szavát.³⁴

XXIII. János pápának a II. Vatikáni Zsinat meghirdetésével egy időben megkezdett keleti irányú tapogatózásai a zsinat kezdetére meghozták az első eredményeket. A pozitív tapasztalatok és mindenekelőtt az a tény, hogy – szinte az utolsó pillanatban – sikerült elérni a vasfüggönyön túli püspökök legalább részleges zsinati részvételét, megerősítették a pápát abban, hogy a Szentszék fő céljait – az üldözött egyházak helyzetének javítását és az ökumenikus párbeszédet – a várhatóan tartós fennállású kommunista rendszerrel folytatott párbeszéddel lehet elérni.

Miközben a párbeszédre kész új szentszéki keleti politika már évek óta formálódott, elvi alapjainak első megfogalmazására meglehetősen későn, XXIII. János utolsó – a zsinat modern világgal és a kommunizmussal kapcsolatos állásfoglalása szempontjából is különösen jelentős –, *Pacem in terris* kezdetű enciklikájában került csak sor.³⁵ Az 1963. április 11-én közzétett és újszerű módon valamennyi jó szándékú emberhez címzett dokumentum az államok belső békéjének és az egyes országok és népek közötti békés egymás mellett élésének feltételeit tárgyalva szövegezte a kommunizmus kérdéséről. A pápai enciklika – miközben továbbra is hangsúlyozta, hogy helytelen minden olyan világmép, mely az Isten abszolút értékeit és rendet biztosító létét és az ember függőségét elutasítja, és vázolta az Isten elfogadásán alapuló helyes társadalmi rendet, valamint az emberi jogok hangsúlyozásával burkoltan kritizált minden

diktatórikus rendszert – a szentszéki keleti politika három lényeges alapelvét fogalmazta meg.

XXIII. János pápa a rá jellemző induktív, pasztorális szemléletmóddal, a minden emberre jellemző közös emberi méltóság felől közelített a kommunizmus és az egyház viszonyának problematikájához, és ezen az alapon első alapelvként a téves és elítélendő elmélet, illetve az adott elméletet valló emberek közötti különbségtétel szükségességét hangsúlyozta: „Jogos, ha a tévedést mindig megkülönböztetjük attól, aki a tévedést elkövette. [...] Mert a tévedést elkövető ember nem szűnik meg ember lenni, sohasem veszíti el személyi méltóságát, amit ugyanis mindig észben kell tartani. Ezenkívül az ember természetében sohasem szűnik meg a képesség, hogy a tévedéseknek ellenálljon és keresse az igazságra vezető utat.”³⁶

Az enciklikában szereplő második lényeges distinkció a „világ és az ember természetéről, eredetéről és céljáról” szóló helytelen filozófiai tanokat, illetve a filozófiai tanokra visszavezethető gazdasági, társadalmi, kulturális és politikai célokat követő történelmi mozgalmakat érintette. XXIII. János az egyszer kidolgozott filozófiai-ideológiai rendszerek változatlanágával szemben az ideológia alapján létrejött, de a történelem sodrában élő intézmények esetében ugyanis azt hangsúlyozta, hogy „mivel változandó dolgok körülményein alapulnak, nem lehetséges, hogy ne legyenek azoknak nyakon is kiszolgáltatva”.³⁷

A fenti két distinkció ugyan nem kérdőjelezte meg az egyházi tanítóhivatal kommunizmussal kapcsolatos korábbi elítélő állásfoglalásait, de azzal, hogy immár nem a hagyományos deduktív kategóriák szerint közelített a tévtanok kérdéséhez, elvi alapot biztosított a modern világgal és azon belül a kommunizmussal való párbeszéd – és együttműködés – számára. A tévedés és tévedő személy, valamint a filozófiai nézetek és a történelmi megvalósulás közötti különbségtételtől logikusan következett a vatikáni keleti politika harmadik alapelve, miszerint az ideológiai ellentétek ellenére „akár a gazdasági és szociális kérdésekben, akár kulturális, akár közigazgatás területén”³⁸ nem kell *ab ovo* kizárni az együttműködés lehetőségét.³⁹

Míg XXIII. János elsősorban az egyház és a kommunizmus közötti dialógus lehetőségét megalapozó szempontokat emelte ki,⁴⁰ VI. Pál – azzal együtt, hogy maga is meg volt győződve arról, hogy a pusztá elítélés nem megfelelő válasz a kommunizmus kihívására,⁴¹ és folytatta az elődje által megkezdett keleti politikát – megnyilatkozásaiban árnyaltabban fogalmazott, amennyiben a közeledést akadályozó tényezőkre nagyobb hangsúlyt helyezett. A hangsúlyeltolódás egyik első jele volt, hogy a zsinat második ülészakát megnyitó beszédében XXIII. Jánoshoz hasonlóan ő is kiállt ugyan a modern világgal folytatandó párbeszéd mellett, és – ezen belül – szeretetteljes oda-fordulást szorgalmazott a kommunisták irányába, de nem mulasztotta el a kommunista rendszerek bírálatát sem, amiért a szocialista országok számos püspöke továbbra sem vehetett részt a zsinaton.⁴²

XXIII. János és VI. Pál pápasága között kontinuitás mutatkozott abban, hogy az új pápa 1964. augusztus 6-án publikált *Ecclesiam Suam* kezdetű programadó enciklikájának egyik központi témája a dialógus volt. A dokumentumnak a *Pacem in terris*-nél óvatosabb hangneme – amely a kommunista rendszerek számára csalódást okozott⁴³ – azonban bizonyos mértékű változást jelzett. A Franz König bécsi bíboros érsek által a „dialógus enciklikájának”⁴⁴ nevezett körlevélben VI. Pál az egyház önmagáról alkotott képének bemutatása és az ideális egyházkép megközelítéséhez elengedhetetlen belső megújulás szorgalmazása után különös figyelmet szentelt a világgal folytatandó párbeszéd kérdésének. A pápa által (egyedülálló módon személyesen írta a

dokumentum teljes szövegét)⁴⁵ megfogalmazott tanítás szerint a dialógus egyenesen kötelessége az egyháznak. Apostoli küldetéséből fakad, hogy párbeszéd útján vezesse el az embereket Istenhez, és mindenki irányába nyitott legyen a dialógusra.⁴⁶ VI. Pál számára ugyanis a János-evangélium kijelentéséből – „Mert nem azért küldte Isten a Fiút a világba, hogy elítélje a világot, hanem hogy üdvözüljön általa a világ.” (Jn. 3, 17) – világosan következett, hogy az egyház és a világ közötti párbeszéd „Isten szándéka”, hiszen „a vallás természeténél fogva Isten és ember közötti kapcsolat”.⁴⁷

VI. Pál „a párbeszéd transzcendentális alapjának”⁴⁸ kidolgozásával a XXIII. Jánossal kezdődő nyitás folytatójává vált, az egyház és a kommunizmus közötti párbeszéd gyakorlati lehetősége tekintetében azonban nem volt olyan optimista, mint elődje. A marxizmussal való párbeszédet nemcsak Isten létének tagadása és az ebből fakadó gyakorlatilag áthidalhatatlan elvi ellentétek miatt nevezte az adott időpontban meglehetősen nehéznek, ha nem lehetetlennek, hanem súlyos akadályt látott abban is, hogy hiába próbálja az egyház a világ számára közérthető nyelven megfogalmazni tanítását, a kommunista ideológiai megfogalmazásokban a külső formájukat tekintve azonos fogalmak mögött gyakran egészen eltérő tartalom áll. VI. Pál ezért – jóllehet maga is fontosnak, szükségesnek és (a tanrendszer és a tanokat valló személyek közötti különbségtétellel) elvileg lehetségesnek tartotta a világgal és benne a kommunistákkal való dialógust – a közös nyelv hiányában kérdésesnek nevezte, hogy az adott pillanatban, lehetséges-e a marxista rendszerekkel érdemi párbeszédet folytatni. Valós dialógusra – a XXIII. János által megfogalmazott második alapelv fényében – csak a jövőben látott reményt: „Hadd emlékeztessünk arra, amit boldog emlékezetű elődünk, XXIII. János írt *Pacem in terris* kezdetű enciklikájában, tudniillik, hogy jóllehet az ekként vélekedők tanrendszere már nem változik azt követően, hogy a tanokat kidolgozták és felállították, az irányzathoz tartozók felfogása azonban lépésről lépésre megváltozhat, és komoly változáson mehet keresztül. Ezért reméljük, hogy egykor majd készek lesznek az egyházzal a mainál gyümölcsözőbb párbeszédet kezdeni, amikor nem tehetünk mást, mint helytelenítésünknek és panaszunknak adunk hangot.”⁴⁹

Ez a jövőbe vetett remény tette VI. Pált késszé, hogy „a fájdalmas közelmúlt” tapasztalatai és az ateista marxizmus elvi elutasítása ellenére folytassa a kommunista rendszerekkel megkezdett tárgyalásokat. A pápa egyúttal – mivel nem akart rotani a vasfüggönyön túli egyházak helyzetén – nem tartotta célszerűnek, hogy az *Ecclesiam Suam*ban is felvetett aggályait alátámasztó tényeket minden esetben szóvá tegye. A Domitilla-katakombánál 1965. szeptember 12-én elhangzott pápai beszéd – melyben a dialógus szorgalmazása helyett inkább a világhoz való túlzott hasonulástól óvott – ugyanakkor híven tükrözi, hogy a pápa dialógussal és az új keleti politikával kapcsolatos kétségei továbbra is megmaradtak.⁵⁰

VI. Pálnak a kommunizmussal folytatható párbeszéd kérdésével kapcsolatos kétségei – közvetve – a *Gaudium et spes* kezdetű zsinati dokumentum végső szövegére is hatással voltak. A pápa ugyanis, jóllehet kezdettől fogva ellenezte, hogy a zsinat ünnepélyesen elítélje az ateista kommunizmust – az *Ostpolitik* gyakorlatában szerzett negatív tapasztalatai nyomán és a szentszéki keleti politikát kritizálók érvei hatására⁵¹ –, megfontolandónak ítélte a *Coetus Internationalis Patrum*⁵² elítélést szorgalmazó előterjesztését. A zsinati kisebbség által szorgalmazott kiegészítés tartalmával szemben nem volt kifogása: a tanítóhivatal korábbi elítélő állásfoglalásaival (*condamnatio*) összhangban az *Ecclesiam Suam* kezdetű enciklikában maga is elítélte (*reprobat*) a marxizmus téves tanítását. VI. Pál a kérdéssel kapcsolatos dilemmáját az 1965. november 15-én Mons. Pericle Felici, a zsinat titkára számára készített feljegyzésben

fogalmazta meg: míg a *Coetus* előterjesztésének elutasítása azt a látszatot keltené, hogy az egyház visszavonja a korábbi elítélő állásfoglalásait, addig az elítélés újbóli ünnepélyes megfogalmazása negatív hatással lehet a kommunista államok katolikusainak sorsára, és egyúttal ellentétes volna a zsinat szellemével is, miszerint „nem érint »politikai« kérdéseket, nem fogalmaz meg anatómiákat, nem beszél a kommunizmusról”.⁵³ A kérdés eldöntésére VI. Pál végül egy szűk körű értekezletet hívott össze a zsinat elnökségének, titkárságának és a dokumentumot előkészítő bizottságnak vezetőivel. Ezen az értekezleten fogadták el végül Felicinek a pápa feljegyzése ismeretében előterjesztett kompromisszumos javaslatát, mely szerint a „kommunizmus” kifejezés használatának kerülésével, a lábjegyzetbe kerüljön a korábbi elítélést megfogalmazó dokumentumokra való utalás.⁵⁴

A szentszéki keleti politika területei

Az egyház és a kommunizmus közötti párbeszéd elvi alapjainak fokozatos kidolgozásával egyidejűleg a II. Vatikáni Zsinat idején a Szentszék új keleti politikája tovább formálódott. Míg az enyhülő nemzetközi légkörben XXIII. János pápa által elindított tapogatózások – a meghirdetett zsinat pasztorális, egyetemes és ökumenikus dimenziójával szoros összefüggésben – elsődlegesen a vasfüggönyön túl élő katolikusok helyzetének javítását és az ortodox egyházakhoz való közeledést célozták, a gyakorlatban szerzett tapasztalatok alapján a II. Vatikáni Zsinat időszakára a keleti politika egy új szemponttal gazdagodott.

A szocialista tömb országaiiban működő püspökök, illetve a moszkvai ortodox megfigyelők zsinati jelenlétének elérése során szerzett tapasztalatok ugyanis ismételen világossá tették: jóllehet az ún. *Ostpolitik* sohasem irányult közvetlenül a Szovjetunió felé,⁵⁵ a szentszéki keleti politika céljainak eléréséhez Moszkván át vezet az út.⁵⁶ Ebből a felismerésből három egymással szorosan összefüggő feladat következett. Mindenekelőtt a Szentszék nemzetközi tekintélyének elismertetésére/növelésére volt szükség. Ennek eléréséhez elengedhetetlen volt továbbá a korábban az Egyesült Államok szövetségi rendszeréhez sorolt Vatikán⁵⁷ függetlenségének és önálló világpolitikai elképzeléseinek markánsabb megfogalmazása, hiszen csak ebben az esetben volt rá remény, hogy minkét fél komolyan veszi.⁵⁸ A Moszkvával való kapcsolatfelvételhez és egy sikeres enyhülési politika kivitelezéséhez végül meg kellett találni azokat a közös témákat, amelyekben mind a Szentszék, mind a szovjet vezetés érdekelt volt.⁵⁹

A Vatikán és a kommunista kormányzatok közötti tárgyalások egyik lehetséges kiindulópontja a gazdasági segítségnyújtás volt. Miután azonban a húszas évek ilyen irányú szentszéki kísérletei sikertelennek bizonyultak, a XXIII. János nevével fémjelzett keleti politika új területeket keresett.⁶⁰

Ugyancsak a két világháború között felmerült már az is, hogy a kapcsolatokat a Szovjetunió nemzetközi elfogadottságra irányuló törekvésére építsék. Az újonnan alakult bolsevik állam számára kétségtelenül komoly eredmény lett volna, ha elnyeri a szentszéki elismerést. A kommunista vezetés azonban nem volt hajlandó arra, hogy biztosítsa az ellentételezéseként kért szabad hitoktatást, vagy legalább engedélyezze a katolikus hierarchia állami jóváhagyással történő utánpótlását, a tárgyalások 1927-re megszakadtak.⁶¹ Később, a második világháború idején hiába jelezte XII. Piusz a Szovjetunió vezetőinek, hogy a Szentszék nem zárkózik el diplomáciai kapcsolatok létesítésétől, Moszkvának ekkor nem állt érdekében semmiféle közeledés.⁶² A helyzet a Sztálin halála után kezdődő nemzetközi enyhülés keretei között kezdett fokozatosan

megváltozni, a szovjet közeledési kísérleteket – mint láttuk – ekkor azonban XII. Piusz kezelte fenntartásokkal. XXIII. János volt az, aki – többek között a Hruscsovtól 1961. november 15-én kapott születésnapjához jókívánságok nyomán – ismét fokozottabban számolni kezdett a Szovjetunió nemzetközi tekintélyre irányuló törekvésében rejlő lehetőségekkel. Ez a törekvés ráadásul egybeesett XXIII. János, majd VI. Pál azon törekvésével, amely – a *sollicitudo omnium ecclesiarum* teológiai alapelvének érvényesítésére⁶³ – a Szentszéknek a nemzetközi életben betöltött korábbi szerepének visszanyerését, de legalábbis új távlatok nyitását célozta.⁶⁴

A nemzetközi tekintély növelésének közös – bár eltérő motivációból fakadó – igénye megfelelő keretet biztosíthatott a Vatikán és Moszkva közeledéséhez, azonban önmagában túl elvont terület lett volna a közvetlen kapcsolatfelvételhez. A gyakorlati együttműködés elsődleges színterévé ezért a nemzetközi béke biztosítása vált. A „békeharc” ugyan már régóta szerepelt a kommunista rendszerek propagandájában, és a Hruscsov által 1961-ben meghirdetett békés egymás mellett élés politikája – objektív jogi és etikai alapok híján – szintén inkább üres szavak szintjén maradt,⁶⁵ a mindent elpusztítani képes atomháború eshetősége a Szovjetuniót is egy világméretű konfliktus elkerülésére ösztönözte. Ezt pedig XXIII. János, majd – a marxista dialektika által használt szavak többértelműségéből fakadó nehézségeket hangsúlyozó – VI. Pál is megfelelő garanciának tekintette a nemzetközi béke érdekében való együttműködéshez.

A konfliktusok békés eszközökkel történő megoldásának szorgalmazása XXIII. János előtt is fontos helyet kapott a pápák tanításában. XII. Piusz béke ügyében tett megnyilatkozásai azonban – különösen a hidegháború légkörében – nem váltottak ki világméretű visszhangot, mivel a szocialista tömb a Szentszék egyértelműen a Nyugat és az Egyesült Államok politikája kiszolgálójának tartotta. XXIII. János tehát valójában nem abban hozott újat, hogy a bipoláris világban az egyház működése szempontjából különös fontosságúnak ítélte, és pápaságának egyik prioritásává tette a nemzetközi béke védelmezését,⁶⁶ hanem abban, hogy elődjétől eltérő, pasztorális szemléletű, elítélő megfogalmazásokat kerülő hangvétele kézzelfoghatóbbá tette a Szentszék blokkok feletti pártatlanságát (*imparzialità*), ami egyébként az első világháború óta a vatikáni politika kulcsfogalma volt.⁶⁷ XXIII. János pápa habitusa mellett a Szentszék béke érdekében tett megnyilatkozásainak pozitív fogadtatásában ezentúl döntő szerepe volt a nemzetközi közvélemény és politikai légkör balatrolódásának is.⁶⁸

A XXIII. János által használt új hangnem sikerességét – a Szentszék blokkokfelettségének elismerését és nemzetközi tekintélyének megnövekedését – jelezte, hogy mindkét szuperhatalom elfogadta a pápának a kubai rakétaválság megoldásában játszott közvetítő szerepét.⁶⁹ Amikor ugyanis a Kubában kiépített, szovjet atomrakéták kilövésére alkalmas indítóállványok felfedezésére John Fitzgerald Kennedy elnök 1962. október 22-én a szigetország haditengerészeti blokádnak alá helyezésével válaszolt, és egyúttal bejelentette, hogy egy Kubából induló esetleges támadásra úgy fognak reagálni, mintha az a Szovjetunióból indulna, komolyan felmerült egy új, immár nukleáris háború kirobbanásának veszélye. Ez ugyan sem Moszkvának, sem Washingtonnak nem állt érdekében, az adott körülmények között azonban az egyik fél számára sem tűnt lehetségesnek, hogy komoly presztízsvesztés nélkül visszakozzon. Ebben a ponthelyzetben vetette fel a szovjet és amerikai tudósok és újságírók massachusettsi Andoverben, a Phillips Academyn ülésű konferenciáján megfigyelőként részt vevő Felix A. Morlion, a római Pro Deo egyetem rektora – aki a második világháború alatt már kapcsolatban állt az amerikai hírszerzéssel⁷⁰ –, hogy egy pápai felszó-

lalás segíthetne a válság megoldásában. A közvetítő szerepre az egyre mélyülő krízist aggodalommal figyelő XXIII. János is késznek mutatkozott, amennyiben biztosítékok kap arra, hogy közbelépése mindkét fél részéről kedvező fogadtatásra lel. Miután pedig az andoveri konferencia résztvevői útján tájékozódott Kennedy és Hruscsov pápai közvetítésre vonatkozó pozitív hozzáállásáról, hozzálátott a terv kivitelezéséhez.

Október 24-én – mintegy a terepet előkészítendő – portugál zarándokok előtt elmondott beszédéhez fűzött egy rövid kiegészítést, melyben azokat az állami vezetőket méltatta, „akik keresik a találkozás lehetőségét annak érdekében, hogy elkerüljék a háborút és egy kis békét biztosítsanak az emberiségnek”.⁷¹ Október 25-én délben azután francia nyelvű rendkívüli rádióüzenetben fordult „valamennyi jó szándékú emberhez”, és a béke megőrzésére szólított fel. Az előzőleg az Egyesült Államok és a Szovjetunió római követségére is eljuttatott hivatalos pápai üzenet – Kennedy és Hruscsov nevének említése nélkül – arra hívta fel a világ kormányait, hogy „hallják meg az emberiség kiáltását” és „a béke megőrzése érdekében tegyenek meg mindent, ami hatalmukban áll”.⁷²

Vitatható ugyan, mekkora volt a pápai üzenet tényleges szerepe a válság megoldásában,⁷³ jelentősége a Szentszék nemzetközi súlyának növekedése szempontjából semmi esetre sem volt elhanyagolható. A pápa közbelépésének előzetes jóváhagyása – ha nem szorgalmazása⁷⁴ –, majd visszhangja egyértelműen azt mutatja, hogy immár mindkét szuperhatalom elismerte a Szentszék erkölcsi tekintélyét és blokkokfelettségét. A vatikáni keleti politika jövője szempontjából különösen az a tény tekinthető jelentőségteljesnek, hogy a *Pravda* – az SZKP hivatalos lapja! – is teljes cikket szentelt a pápa üzenetének.⁷⁵ Ezáltal újabb perspektíva nyílt a szovjet–vatikáni kapcsolatokban.

A Szentszék Kreml szemében is növekvő tekintélye mindazonáltal XXIII. János pápasága idején kifejezetten a pápa személyéhez kapcsolódott. Ez a személyes jelleg jellemezte a Hruscsov és a pápa közötti 1962. karácsonyi üzenetváltását.⁷⁶ Ugyancsak XXIII. János személyének szóló gesztusként értékelhető, hogy az orosz ortodox zsinati megfigyelők, illetve a Kennedyhez közel álló amerikai újságíró, Norman Cousins közbenjárására Hruscsov végül hozzájárult Joszip Szipij lembergi görög katolikus érsek szabadon bocsátásához.⁷⁷ Hasonlóképpen kifejezetten személyes vonatkozású volt a Balzan-békédj odaítélése XXIII. Jánosnak.⁷⁸

Az első – informális – szovjet–vatikáni találkozó sem csupán azért kapcsolódott elsődlegesen a pápa személyéhez, mert a Balzan-békédj átadása kapcsán Rómában tartózkodó Alekszej Adzsubej és felesége, Rada Hruscseva számára biztosított magánkihallgatás a pápa – a kúria fenntartásai ellenére meghozott – személyes döntése volt. Hruscsov vejének 1963. március 12-én, egy milánói sajtókonferencia keretében elhangzott szavai is arra utalnak, hogy kimondottan a katolikus egyházfőnek a béke ügyében tett nyilatkozatai nyomán kezdte a szovjet vezetés a „nem csupán vallási központnak, hanem politikai tényezőnek” tartott Szentszékot a nemzetközi politikai élet fontos szereplőjének tekinteni.⁷⁹

A Szentszék tekintélye a *Pacem in terris* kezdetű enciklika kiadásával és az új *Ostpolitik* keretében a közép-európai államokkal 1963 tavaszán megindított tárgyalásokkal kezdett függetlenedni XXIII. János személyétől. A nemzetközi béke feltételeit taglaló – a II. Vatikáni Zsinat első ülészakán kialakult többség által helyeselt – tanítóhivatali megnyilatkozást ugyanis már nem lehetett pusztán a pápa személyes álláspontjának tekinteni. A megkezdett kétoldalú tárgyalások pedig szükségszerűen magukkal hozták az Államtitkárság fokozottabb bevonását.⁸⁰ A formálódó új szentszék-

ki keleti politika mindazonáltal továbbra is nagymértékben összekapcsolódott XXIII. János alakjával, így nem csoda, hogy 1963. június 3-án bekövetkezett halála után az egyházon belül és kívül várakozással tekintenek a megválasztandó új pápára: vajon folytatni fogja-e a megkezdett politikát.

Némiképp paradox módon a Szentszék nemzetközi tekintélyének függetlenebbé válását a pápa személyétől részben éppen az segítette elő, hogy az újonnan megválasztott VI. Pált a kommunista vezetők némi fenntartással fogadták.⁸¹ Az új egyházfő elődjétől eltérő habitusa és a személyes csatornák keresése helyett a hagyományos szentszéki diplomácia eszközeit előnyben részesítő tevékenysége nyomán ugyanis a világpolitika tényezői nem annyira személyes varázsa miatt, mint inkább a Szentszék elsőszámú képviselőjeként keresték vele a kapcsolatot.

A másik oldalon maga VI. Pál is a Szentszék „intézményes” jelenlétét szorgalmazta a nemzetközi politikai életben.⁸² Ennek kiemelkedő eseménye volt a zsinat negyedik ülészaka alatt, 1965 októberében az ENSZ-ben tett látogatása. A pápa megjelenése az ENSZ közgyűlésén önmagában is a nemzetközi szervezet nemzetek feletti egyetemes szolgálata és a katolikus egyház – blokkok feletti – egyetemes szolgálata közötti analógiát húzta alá. VI. Pál közgyűlés előtt elhangzott beszéde pedig tovább erősítette ezt a hatást.⁸³ Bevezető szavaiban egyrészt azt hangsúlyozta, hogy a Szentszék nem kíván az ENSZ kompetenciájába tartozó evilági kérdésekbe beavatkozni, hanem az egész emberiséghez szóló egyetemes üzenet közvetítőjeként csupán a saját eszközeivel kíván hozzájárulni a világszervezetnek az emberiség érdekében végzett szolgálatához; másrészt pedig a háborúk halottainak és túlélőinek, valamint a világ szegényeinek nevében szólva egyszerre mutatkozott a Kelet és Nyugat, illetve az Észak és Dél közötti ellentétek felett álló dialógus-partnernek.

A pápa felszólalása az ENSZ közgyűlésén egyúttal arra is lehetőséget kínált, hogy a szentszéki keleti politika Moszkva felé irányuló központi elemének, a Vatikán béke és fegyverzetcsökkentés melletti elkötelezettségének hangot adjon. VI. Pál – XXIII. János nyomdokain haladva – nem elégedett meg a béke megőrzésének szorgalmazásával. A formálódó, modern világ felé nyitott katolikus állásponttal – és a *Pacem in terris*ben lefektetett elvekkel – összhangban egyenesen az államok együttműködését tartotta kívánatosnak. Az együttműködés egyik lehetséges területeként a nemzetközi élet két legégetőbb problémájának: a „harmadik világban” növekvő szegénység és éhínség, valamint a fegyverkezési verseny korlátozásának együttes megoldására bombayi útja során tett javaslatát is megismételte. Az éhezők megsegítésére egy olyan nemzetközi pénzalap létrehozását tartotta kívánatosnak, amelyet a fegyverzetcsökkentés következtében felszabaduló összegekkel kellene feltölteni.⁸⁴

VI. Pál washingtoni útja továbbá a szovjet–vatikáni kapcsolatokban is komoly előrelépést jelentett. A pápa ugyanis az ENSZ-ben tett látogatása során Andrej Gromiko szovjet külügyminiszterrel is megbeszéléseket folytatott. A nemzetközi politika fő kérdéseit érintő találkozáson elsődleges jelentősége abban állt, hogy ez volt az első alkalom, amikor hivatalban lévő magas rangú szovjet politikus találkozott a katolikus egyházfővel.⁸⁵ A megbeszélésen ugyanakkor a felek nem érintettek kifejezetten egyházpolitikai kérdéseket, így csupán közvetetten szolgálták a szentszéki keleti politika elsődleges célkitűzéseit, amennyiben a Vatikán és Moszkva között létrejövő közvetlen kommunikációs csatorna a szovjet érdekszférában élő katolikusok sorsát érintő kérdések megvitatásának távlati lehetőségét teremtette meg.⁸⁶

VI. Pál ENSZ-közgyűlés előtt elmondott beszéde végül hatással volt a II. Vatikáni Zsinat munkájára is, amennyiben a 13-as schéma utolsó fejezetének vitatott

kérdéseihez kínált szempontokat és kritériumokat. A modern világ és a katolikus egyház kapcsolatát bemutató pasztorális konstitúció így nem csupán a kommunista kormányokkal megkezdett kétoldalú kapcsolatok alapjait fektette le az egyháznak az ateista kommunizmushoz fűződő viszonyának tisztázásával, hanem a *Gaudium et spes* a háború és béke kérdésre vonatkozó tanítása elméleti bázist nyújtott a szentszéki keleti politika itt tárgyalt nemzetközi dimenziójának továbbfejlődéséhez is. Ráadásul az a tény, hogy az egyháznak a formálódó *Ostpolitik* szempontjából jelentős kérdésekkel kapcsolatos álláspontját a II. Vatikáni Zsinat egy dokumentuma is kifejtette, elősegítette a Szentszék nemzetközi tekintélyének a mindenkori pápa személyétől való függetlenebbé válását.

A Szentszék fokozottabb részvétele a nemzetközi politikában és ezzel együtt határozott fellépése a béke megőrzéséért – mint jeleztük – a konkrét pasztorális kérdések megoldására tett lépések logikus következménye volt. A II. Vatikáni Zsinat meghirdetéséhez szorosan kapcsolódó egyik ilyen terület az ökumenizmus volt. A katolikus egyház XXIII. János pápa által kezdeményezett ökumenikus nyitásának szükség-szerű eleme volt a kapcsolatfelvétel az orosz ortodox egyházzal. Az ökumenizmus tágabb keretein belül az ortodox–katolikus párbeszéd ugyanis elképzelhetetlen volt az ortodoxián belül jelentős súlyt képviselő moszkvai patriarkátus mellőzésével.⁸⁷

Az első közvetlen kapcsolatfelvételre 1962 júliusában került sor. Az Egyházak Ökumenikus Tanácsának ülésén a Vatikán képviselőjében, megfigyelőként részt vevő Johannes Willebrands, a Keresztény Egységtitkárság titkára felvetésére Nikodém (Rotov), Jaroszlavl érseke, a moszkvai patriarkátus külügyekért felelős vezetője nem zárkózott el attól, hogy megfigyelőket küldjenek a II. Vatikáni Zsinatra. Az ortodox főpap ugyanakkor egyértelművé tette: nem kizárólag az egyház döntésétől függ a részvétel lehetősége. Ebben az összefüggésben kapcsolódott össze a kommunizmus elítélésének kérdése az orosz megfigyelők jelenlétének kérdésével. Az orosz patriarkátus megfigyelőinek részvétele csak azt követően vált lehetővé, hogy előbb Nikodém és Eugène Tisserant bíboros, a bíborosi kollégium dékánjának metzi találkozóján, majd Willebrands 1962. szeptemberi moszkvai útja során a katolikus egyház – közvetetten – megfelelő biztosítékot nyújtott a Kremlnek, hogy a zsinat tartózkodni fog a kommunizmus nyílt elítélésétől.⁸⁸

A moszkvai patriarkátussal kiépített kapcsolatok azonban nem csak a zsinat és a katolikus egyház ökumenikus kapcsolatainak sikere szempontjából voltak jelentősek a Vatikán számára. XXIII. János és Adzsubej alkalmi találkozását leszámítva egészen VI. Pál és Andrej Gromiko szovjet külügyminiszter 1965. októberi találkozásáig Moszkva és Róma között az ökumenikus kapcsolatok jelentették az egyetlen folyamatosan működő csatornát.⁸⁹ Az elsődlegesen a közép-európai, katolikus többségű államok irányában jellemző szentszéki diplomáciai érintkezések hiányában ugyanis csak a II. Vatikáni Zsinat és a különböző ökumenikus találkozók biztosítottak állandó – közvetett – kapcsolatot a szovjet vezetés és a Vatikán között.⁹⁰ A Szentszék XXIII. János és VI. Pál pápasága idején ezért különös súlyt helyezett a moszkvai patriarkátushoz fűződő viszony ápolására: az ökumenikus kapcsolatok kiépítésével igyekezett támogatni a Szovjetunióban nehéz körülmények között működő legnagyobb keresztény felekezetet, és a jó viszony érdekében esetenként – mint például az ukrán görög katolikusok esetében – a katolikus érdekek háttérbe helyezésére is készen állt.⁹¹

A lelkipásztori indíttatású szentszéki diplomácia mindenkori elsődleges célja természetesen a katolikus egyház egységének megőrzése és a hívek érdekeinek védelme volt.⁹² A mindenkori vatikáni keleti politika motivációja sem volt más, minthogy a

Szentszék igyekezett javítani a kommunista uralom alá került egyházak helyzetén. Ezt a törekvést XXIII. János pápa kapcsolta össze a zsinat meghirdetésével. Felismerte ugyanis, hogy a megfelelő lépések megtételéhez mindenekelőtt ismét meg kell teremteni a közvetlen kapcsolatfelvétel lehetőségét a másfél évtizede csaknem teljesen elszigetelt helyi egyházakkal. Szándéka kezdettől fogva az volt tehát, hogy – akár kompromisszumok árán is – megkísérelje biztosítani ezen országok püspökeinek zsinati jelenlétét.⁹³

A közvetlen kapcsolatok helyreállítása a „vasfüggönyön” túli püspökökkel, illetve rajtuk keresztül a helyi egyházak helyzetére vonatkozó, meglévő információk kiegészítése és pontosítása csak a további lépések előfeltételét jelentette. A második fázisban, ugyancsak a helyi püspökök részvételével került sor az egyházat érintő legfontosabb megoldandó kérdések listájának összeállítására. A későbbiek során azonban a helyi püspökök szerepe elhalványult: mivel ugyanis a kommunista egyházpolitika az egyház belső életére vonatkozó ügyekbe is közvetlenül beleszólt, a szentszéki keleti politika irányítói előtt is nyilvánvalóvá vált, hogy érdemi tárgyalásokat nem lehet a püspökök közvetítésével lefolytatni, hanem közvetlen találkozásokra van szükség a Vatikán és az adott ország képviselői között. A megkezdett kétoldalú tárgyalások folyamán pedig a helyi püspökök szerepe rendszerint tanácsadásra, információszolgáltatásra korlátozódott.⁹⁴

A kétoldalú megbeszélések elsődleges témakörét valamennyi állam esetében a hierarchia kiegészítése, a megüresedett püspöki székek betöltése jelentette. A Szentszék ugyanis a katolikus egyház küldetésének megfelelően mindenekelőtt a szentségek kiszolgáltatását, a hívek lelkipásztori ellátását igyekezett biztosítani – akár kompromisszumok árán is. A tárgyalások másik fontos témája az egyház szabadságának kérdése volt. Ebben az összefüggésben az egyházkormányzás, a Rómával való kapcsolattartás, a papnevelés és a hitoktatás szabadsága mellett a püspökök és papok állami eskütételének, a papi békemozgalomnak és a szerzetesrendek engedélyezésének kérdése szerepelt a napirenden. Ugyancsak ebbe a témakörbe tartozott továbbá a bebörtönzött vagy akadályozott püspökök és papok helyzetének rendezése is. A konkrét egyházi ügyekhez kapcsolódóan végül nemzetközi kapcsolatokat érintő kérdések is szóba kerültek, mint a pápai képviselő felállításának lehetősége, vagy az egyházmegyéek határainak a második világháború utáni államhatárokhöz igazítása.

A lelkipásztori indíttatású szentszéki keleti politika elvben valamennyi kommunista uralom alá került egyház helyzetének javítását célozta. A gyakorlatban azonban ennek megvalósítása kezdetben teljesen kivitelezhetetlennek bizonyult a Szovjetunió területén – Ukrajna, Belorusszia és Lettország katolikusai esetében –, akárcsak azon államok esetében, amelyek nem engedélyezték püspökeiknek, hogy részt vegyenek a II. Vatikáni Zsinaton. Az új *Ostpolitik* megindítására így először Jugoszlávia, Magyarország, Csehszlovákia, Lengyelország, Kelet-Németország és – különleges módon – Litvánia⁹⁵ irányába nyílt lehetőség. A Szentszék lépéseit ugyanakkor ezen országok esetében is jelentős mértékben befolyásolták a helyi sajátosságokból fakadó szükségletek.⁹⁶

Tito Jugoszláviája a szocialista tömbön belüli önállósága miatt volt különleges, ami egyúttal a katolikus egyház viszonylagos szabadságában is tükröződött. Lengyelországot a katolikus egyház különleges társadalmi beágyazottsága és ebből fakadó ereje miatt nem lehetett más országok helyzetével összehasonlítani, ráadásul ilyen körülmények között a szentszéki közbelépés sem tűnt olyan sürgetőnek. A protestáns környezetben működő kisebbségi keletnémet egyház pedig viszonylag kisebb mérték-

ben volt kitéve az állami szervek elnyomásának, ráadásul püspöki székhelyeinek egy része nyugati területre esett, ami ugyancsak növelte mozgásterét.

Az egyház helyzetének javítása Csehszlovákiában, Magyarországon és Litvániában látszott égető fontosságúnak.⁹⁷ Ezen államok hozzájárulása ugyanakkor, hogy a püspökök egy része – illetve Litvánia esetében néhány pap – kiutazhatott a zsinatra, reményre adott okot. Nem véletlen tehát, hogy a Szentszék előbb ezen püspökök közvetítésével, majd a zsinat első ülészsaka után saját diplomatáin keresztül Budapest és Prága irányába tette meg az *Ostpolitik* első lépéseit.⁹⁸ Litvánia végül azért maradt ki a sorból, mert a korábbi remények ellenére az első ülészsakon részt vevő papok útján küldött szentszéki kapcsolatfelvételi kísérletre nem érkezett válasz. A cseh és magyar esetben tapasztalt sok kezdeti hasonlóság ellenére a tárgyalások végül Magyarország esetében vezettek előbb – 1964-ben – részsikerhez.

A szentszéki keleti politika a zsinat után

VI. Pál pápa, miközben ismételten hangsúlyozta, hogy a kommunista ateizmus és a kereszténység tanai összeegyeztethetetlenek, a zsinat tanításával összhangban kitarzott amellett, hogy az egyháznak minden területen párbeszédre kell lépnie a modern világgal. A vasfüggönyön túli egyházak helyzetének javítására irányuló szándékon és a korszak olasz belpolitikai erőviszonyainak figyelembevételén túl ez a dialógus melletti elkötelezettség is fontos szerepet játszott abban, hogy VI. Pál folytatta a kommunista rendszerekkel a zsinat időszakában megkezdett párbeszédet.⁹⁹

A szocialista tömbbel politikai síkon folytatott dialógus – a szentszéki keleti politika – fő célkitűzései a zsinat után sem változtak. Az 1960-as évek második felére, részben a II. Vatikáni Zsinat tanítása és a pápai megnyilatkozások, részben pedig az *Ostpolitik* gyakorlata nyomán, a Szentszéknek sikerült változtatnia azon a képen, amely az egyházat a nyugati érdekek elkötelezett kiszolgálójaként tüntette fel. A tanbeli és a gyakorlati dialógus közötti különbségtétel, valamint a szentszéki keleti politika rugalmassága mögött a szocialista országok vezetői „ideológiai fellazítást” célzó taktikai lépést sejtettek,¹⁰⁰ a „békés egymás mellett élés” ideológiája jegyében mégis mind nagyobb készséget mutattak a közös érdekek mentén való pragmatikus együttműködésre. Ez az együttműködési készség különösen kézzelfogható módon nyilvánult meg 1969. március 31-én, amikor Magyarország római követe hivatalosan átnyújtotta a Vatikán képviselőjének a Varsói Szerződés országainak 1969. március 17-én kelt felhívását, és ezzel a Szentszék is meghívta a tervezett európai biztonsági és együttműködési konferenciára.¹⁰¹

A Vatikánban tisztában voltak azzal: a meghívás elődjegesen annak köszönhető, hogy a Szovjetunió és szövetségesei a Szentszék erkölcsi tekintélyével akarták alátámasztani azt a kezdeményezést, amellyel valójában csak a béke melletti elkötelezettségük őszinteségét kívánták demonstrálni, és a súlyosbodó gazdasági helyzet orvoslására nyugati gazdasági kapcsolataikat kiszélesíteni. A Szentszék mégis a meghívás elfogadása mellett döntött, mert úgy ítélte meg: a részvétel a nemzetközi konferencián fontos célkitűzéseinek megvalósításához biztosít kitűnő lehetőséget. Azzal, hogy teljes jogú tagként hívták meg az értekezletre, mindenekelőtt a Szentszék nemzetközi pozíciója erősödött. A részvétel ugyanis segített tisztázni a Szentszék nemzetközi jogi státuszát és eloszlalni azokat a kétségeket, amellyel a múltban a Szentszék diplomáciai tevékenységére tekintettek. Tekintettel ugyanis a nemzetközi közösség többi jogalanysággal fenntartott viszony sajátos jellegére, korábban sokan úgy vélték, hogy a Szent-

szék csupán korlátozott nemzetközi jogalanyisággal bír. A részvételt a Vatikánban a kedvező nemzetközi jogi következményeken túl politikai szempontból is gyümölcsözőnek találták. Azzal ugyanis, hogy a szocialista országok kormányai is a konferencia teljes jogú tagjának ismerték el a Szentszékét, még ha nem is álltak vele diplomáciai kapcsolatban, *de facto* a nemzetközi jog alanyaként tekintettek rá. Ezzel pedig azt is elfogadták, hogy a Szentszék az egyház sajátos küldetésének megfelelően a nemzetközi politikai életben érvényesítse érdekeit.¹⁰²

A meghívás elfogadásában fontos szerepet játszott továbbá a II. Vatikáni Zsinat során kidolgozott új egyházkép és társadalmi tanítás. Különösen a *Gaudium et spes* kezdetű lelkipásztori konstitúció második részének a béke védelméről és a népek közösségének erősítéséről szóló ötödik fejezete, amely kiemelkedő figyelmet szentel a nemzetközi közösség ügyének, működésének és a nemzetközi szervezetek céljának, és leszögezi: az egyháznak „mindenképpen jelen kell lennie a nemzetek közösségében, hogy támogassa és ösztönözze az együttműködést az emberek között, mégpedig mind hivatalos intézményei által, mind valamennyi keresztény – nem uralkodni, hanem kizárólag mindenkinek szolgálni akaró – odaadó és őszinte munkálkodása által”.¹⁰³

A meghívás elfogadása mellett szölt végül az is, hogy a Szentszék egyetértett a konferencia célkitűzésével, miszerint a béke megőrzéséhez nem elegendő az erőegyensúly fenntartása. Ezen az alapon a béke ügyét nem kizárólag politikai, hanem erkölcsi és emberi dimenziójában is szemlélő Vatikán lehetőséget látott arra, hogy keleti politikájának elsődleges célkitűzését, a „vasfüggönyön” túli keresztények helyzetének javítását is előmozdítsa. A Szentszék képviselőinek ezen cél érdekében a tárgyalások során kifejtett érvelését a II. Vatikáni Zsinat *Dignitatis humanae* kezdetű deklarációjában megfogalmazott, vallásszabadsággal kapcsolatos tanítása alapozta meg. Az egyes embert és a közösséget egyaránt megillető vallásszabadságnak az emberi személy méltóságában megalapozott alapvető emberi jogként történő definiálása tette ugyanis lehetővé, hogy a szentszéki diplomaták a béke és biztonság kérdésének emberi és erkölcsi vonatkozásáról valamennyi tárgyalófél által elfogadott, jogi nyelvezettel szólhattak. Így hatékonyan tudtak érvelni a „vasfüggönyön” túli katolikusok szempontjából (is) alapvető jelentőségű lelkiismereti és vallásszabadság biztosítása, valamint a béke és biztonság között fennálló szoros összefüggés mellett.¹⁰⁴

A Szentszék el tudta érni, hogy a helsinki záróokmány „dekalógusának” hetedik, az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok tiszteletben tartásáról szóló alapelve kifejezetten utal arra, hogy a szabadságjogok az „ember veleszületett méltóságából fakadnak”, megtartásuk – a gondolat, a lelkiismeret, a vallás és a meggyőződés szabadságát is beleértve – „a béke lényeges elemét” képezi, és hogy az aláíró államok kötelezettséget vállaltak a vallásgyakorlás közösségi formáinak tiszteletben tartására is.¹⁰⁵ Az Helsinkiben elfogadott dokumentum az emberi jogok filozófiai megalapozottsága tekintetében ugyan előrelépést jelentett, jogi vonatkozásban azonban nem tartalmazott lényegi újdonságot a nemzetközi szerződésekben korábban már kodifikáltakhoz képest; sőt azoknál alacsonyabb rangú okmány volt, amennyiben nem nemzetközi szerződés, hanem politikai kötelezettségvállalásokat tartalmazó egyezmény volt, és nem eredményezett tényleges változást a „szocialista törvényesség” gyakorlatában.¹⁰⁶

A záróokmányban vállalt kötelezettségek rövid távon éppen a Szentszékét hozták nehéz helyzetbe. A vatikáni keleti politika ugyanis hamarosan azzal a dilemmával találta magát szemben: ha nem támogatja a helsinki dokumentum nyomán kialakuló, alulról jövő emberi jogi mozgalmakat, azt kockáztatja, hogy nem talál kapcsot

latot az újonnan színre lépő politikai erőkhöz; ha azonban nyíltan mögéjük áll, az uralkodó rendszerhez fűződő kapcsolatai és a dialógus folytatásának lehetősége kerül veszélybe.¹⁰⁷ Helsinki így, miközben a zsinat meghirdetésével egy időben megkezdett új, a kommunista rendszerrel folytatott párbeszédre építő szentszéki keleti politika csúcspontját jelentette, egyúttal a II. Vatikáni Zsinatot megelőző időszakra jellemző tézis-hipotézis kereteiben gondolkozó, hagyományos szentszéki diplomácia korlátait is megmutatta. Helsinkiben ugyanakkor a vatikáni keleti politika következő, a II. Vatikáni Zsinat vallásszabadságról szóló tanítására építő periódusának alapjai is feltűnnek. Az a tény, hogy a helsinki konferencia során a Szentszék a vallásszabadság biztosítását helyezte a középpontba, már a keleti blokkból érkező II. János Pál pápaságára jellemző keleti politika új hangsúlyait vetítette előre.¹⁰⁸

Jegyzetek

¹ Allocuzione del Santo Padre Giovanni XXIII con la quale annuncia il Sinodo Romano, il Concilio Ecumenico e l'aggiornamento del Codice di diritto canonico. (1959. január 25.) Acta Apostolicae Sedis. Commentarium Officiale. Città del Vaticano. 1949–1965. (=AAS) 51 (1959) 68. Storia del concilio Vaticano II diretta da Giuseppe Alberigo. Vol. 1. Il cattolicesimo verso una nuova stagione. L'annuncio e la preparazione gennaio 1959–settembre 1962. Ed. italiana a cura di Alberto Melloni. Bologna, 1995. 19. (A továbbiakban: Storia 1.)

² Zsinat összehívását tervezte már korábban XI. Piusz 1923–1924 között, majd utóda is 1948–1951 között. Míg XI. Piusz csak a püspökök véleményének kikéréséig jutott el, XII. Piusz már a megfelelő előkészítő bizottságokat is felállította. Végül azonban mindkét pápa felhagyott a terv megvalósításával. *Caprile, Giovanni*: Pio XII e un nuovo progetto di concilio ecumenico. In: *La Civiltà Cattolica* 117 (1966) 3 209–227. *Uginet, François Charles*: Les projet de concile général sous Pie XI et Pie XII. In: *Le deuxième Concile du Vatican (1959–1965)*. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome 28–30 mai 1986). Roma, 1989. 65–78. (Collection de l'École française de Rome 113.)

³ *Fejérdy, András*: Presenza ungherese alla I^a sessione del Concilio Vaticano II. Formazione ed attività della delegazione secondo le fonti statali ungheresi (1959–1962). In: *Archivum Historiae Pontificiae* 42 (2004) 127.

⁴ Storia 1. 25., 30. *Martina, Giacomo*: Storia della Chiesa da Lutero ai giorni nostri IV. L'età contemporanea. Brescia, 1998. 296. A bizalmas körben elejtett utalások mellett egyetlen esetről tudunk, amikor XXIII. János munkatársai egyikével konzultált a kérdésben. 1959. január 20-án Tardini bíboros államtitkár teljes egészében helyeselte programját: a római zsinatot, az egyetemes zsinatot és a kánonjogi kódex aktualizálását.

⁵ Homilia Summi Pontificis in die Coronationis. (1959. november 4.) AAS 50 (1958) 886. Storia 1. 27. Valamint *Martina, G.*: i. m. 295.

⁶ Allocuzione del Santo Padre Giovanni XXIII con la quale annuncia il Sinodo Romano, il Concilio Ecumenico e l'aggiornamento del Codice di diritto canonico. (1959. január 25.) AAS 51 (1959) 65–69. Storia 1. 31.

⁷ L'Osservatore Romano. 1959. január 26–27. Storia 1. 33. 54.

⁸ Storia 1. 54.

⁹ *Ioannes PP. XXIII*: Litterae encyclicae Ad Petri cathedram de veritate, unitate et pace caritatis afflatu provehendis. (1959. június 29.) AAS 51 (1959) 497–531. Magyar fordítása: *XXIII. János pápa*: „Ad Petri cathedram.” A szeretet sugallta igazság, egység és béke. Apostoli körlevél. Bécs, 1961. Nr. 33.

¹⁰ Allocutio Ioannis PP. XXIII ad concilia coetusque Concilio Vaticano II apparando. (1960. november 14.) AAS 52 (1960) 1005–1014. *Ioannes PP. XXIII*: Constitutio Apostolica Humanae Salutis. (1961. december 25.) AAS 54 (1962) 5–13. Radiomessaggio del Santo Padre Giovanni XXIII ai fedeli di tutto il mondo a un mese dal concilio ecumenico Vaticano II. (1962. szeptember 11.) AAS 54 (1962) 678–685. Allocutio Ioannis PP. XXIII in sollemni SS. Concilii inauguratione. (1962. október 11.) AAS 54 (1962) 786–796.

¹¹ In festo Cathedrae S. Petri. (1962. február 22.) Acta et Documenta Concilio Oecumenico Vaticano II Apparando. Series II. (Preparatoria.) Vol. I. Acta Summi Pontificis Ioannis XXIII. Città del Vaticano, 1964. 170.

¹² Storia 1. 54–56.

¹³ A Szentszékhez akkreditált francia követ, Wladimir d'Ormesson szerint egyenesen „ez a világ – és az óvilág – egy részében zajló óriási forradalom jelenti a Szentszék egyetlen és legnagyobb gondját. Mellette

minden más probléma másodlagosnak, hogy ne mondjam, elhanyagolhatónak tűnik”. *Wladimir d’Ormesson* francia követ távirata, 1949. február 12. Idézi: *Chenau, Philippe*: Pie XII. Diplomate et pasteur. Paris, 2003. 352.

¹⁴ A Szent Officium kommunizmussal szembeni dekrétuma 1949. június 28-án kelt, az Acta Apostolicae Sedis-ben július 1-jén publikálták. Kiadása: AAS 41 (1949) 334. Magyar fordításban: *Denzinger, Heinrich-Hünemann, Peter*: Hitvallások és az Egyház Tanfőhivatalának megnyilatkozásai. Bányaterenyé-Budapest, 2004. 3865. pont; 758–759.

¹⁵ A csehszlovákiai szakadár Katolikus Akciót a Szent Officium már 1949. június 20-án elítélte egy külön dekrétumban. A dokumentum kiadása: *Suprema Sacra Congregatio S. Officii*: Decretum. Schismatica „Actio Catholica” in Cecoslovachia damnatur. (1949. június 20.) AAS 41 (1949) 333. A dekrétum kiadásának körülményeiről részletesen ír: *Hal’ko, Jozef*: A csehszlovák szakadár Katolikus Akció. Kommunista kísérlet a katolikus egyház nemzeti egyházzá formálására Csehszlovákiában. Doktori disszertáció 1999. Szent Kereszt Pápai Egyetem Teológiai Kar. Esztergom–Piliscsaba, 2004. 153. (Pons Strigoniensis Studia III.)

¹⁶ Az orosz néphez intézet *Carissimis Russiae populis* kezdetű apostoli levél ezt így fogalmazta meg: „Egy népet se irányítsanak fegyverek erejével, hanem a jog fenségével, és mindegyiknek legyen meg a polgári és vallási szabadsága hazáján belül.” *Pius PP. XII*: Epistula Apostolica ad universos Russiae Populos. (1952. július 7.) AAS 44 (1952) 509.

¹⁷ Vö. *Fejérdy András*: XII. Piusz és a magyar 1956. In: Magyar Katolikus Egyház, 1956. A Lénárd Ödön Közhasonú Alapítvány évkönyve 2007. Szerk.: Szabó Csaba. Budapest, 2007. 68.

¹⁸ *Pius PP. XII*: Epistula ad Iosephum Freundorfer, Episcopum Augustanum Vindelicorum, ob Commemorationem post dena saecula S. Udalrici, Augustani Episcopi, auctoris victoriae a christianis apud »Lechfeld« relatae. (1955. június 27.) AAS 47 (1955) 596.

¹⁹ *Fejérdy, A.*: XII. Piusz. i. m. 68–73.

²⁰ *Fejérdy A.*: XII. Piusz. i. m. 77–78.

²¹ Consistorium Secretum. Allocutio Ioannis PP. XXIII. (1958. december 14.) AAS 51 (1959) 5–12. Storia 1. 422.

²² Az 1949-es dekrétum megerősítése: *Suprema Sacra Congregatio S. Officii*: Dubium. (1959. április 4.) AAS 51 (1959) 271–272.

²³ L’Osservatore Romano. 1959. április 19. A Szent Officium dekrétumát kommentáló „Un atto chiarificatore” (Tisztázó lépés) című cikk így fogalmazott: „Nem csak azokról a nemzetekről akarunk beszélni, amelyekben a kommunista terror lelkiismeretükkel ellenkező tettekre kívánja kényszeríteni a katolikusokat (ennek kapcsán fel is merül a kérdés, vajon ezekben az országokban valóban szabad választásokról beszélhetünk-e); mindenekelőtt azonban azokról a szabad országokról szólunk, ahol olyan mozgalmak jöttek létre, melyek – miközben kereszténynek nevezik magukat – a kommunistákkal való együttműködés fondorlatos csapdájába estek.” Vö. még: *Luxmoore, Jonathan-Babiuch, Jolanta*: The Vatican and the Red Flag. The Struggle for the Soul of Eastern Europe. London–New York, 2000. 111. A Szent Officium dekrétumának 1959. évi megerősítésének olasz belpolitikai hátteréről ld.: *Mackiewicz, József*: A kereszt árnyékában. Külön vonal a Gondviseléshez. Máriabesnyő–Gödöllő, 2009. 15–17.

²⁴ XXIII. János többek között azért tette meg Tardinit rögtön pápává választása után államtitkárnak, mert ő maga járatlan volt a kúriai környezetben, és szüksége volt valakire, aki egy kicsit bevezeti annak szövevényes viszonyaiba. Másrészt azért, hogy maga mellé vette Tardinit – aki a múltban kevésre becsülte Angelo Giuseppe Roncalli diplomáciai képességeit, aki nem az *Accademian* végzett –, egyúttal elejét vette annak is, hogy esetleg ellenzékévé váljon. Így viszont hűséges munkatársa lett. *Martina, G.*: i. m. 295.

²⁵ XXIII. Jánosnak nemcsak a keleti politikához, hanem a politikához általában más volt a hozzáállása, mint elődjének. Nem kívánt közvetlenül beavatkozni, hanem tiszteletben tartotta a politika saját autonómiáját. Erre utal már 1960. április 16-i levele Gronchi olasz köztársasági elnökhöz: „A gyakorlati megvalósítás terén, a politikai tevékenység különböző körülményei közepette mindenkinek megvan a maga feladata; az egyháznak és az államnak is, mind Olaszországban, mind a világ összes államában.” 1961. augusztus 13-án hasonló gondolatokat jegyzett fel naplójába. 1961. április 11-én Amintore Fanfani miniszterelnökhöz, majd 1962. július 3-án Antonio Segni államelnökhöz intézett szavaiban ugyanezt erősítette meg. *Martina, G.*: i. m. 305.

²⁶ Ad Petri Cathedram. Nr. 4.

²⁷ Ad Petri cathedram. Nr. 72. Az enciklika értékelését lásd még: *Luxmoore, J.–Babiuch, J.*: i. m. 110–111.

²⁸ *Ioannes PP. XXIII*: Litterae enciclicae Mater et Magistra de recentioribus rerum socialium processibus ad christiana praecepta componendis. (1961. május 15.) AAS 53 (1961) 401–464. Magyar fordítása: Az egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok. Szerk. Tomka Miklós–Góják János. Budapest, 1993. 105–159.

²⁹ Storia 1. 425.

³⁰ *Rocucci, Adriano.*: Russian Observers at Vatican II. The "Council for Russian Orthodox Church Affairs" and the Moscow Patriarchate between Anti-religious Policy and International Strategies. In: Vatican II in Moscow (1959–1965). Acts of the Colloquium on the History of Vatican II. Moscow, March 30–April 2 1995. Ed. Alberto Melloni. Leuven, 1997. 48. (Instrumenta Theologica 20.)

³¹ A szovjet expanzionizmusra nem csak a NATO 1955-ös megalakulása és Nyugat-Németország újra felfegyverzése hatott fékezőleg. Mind nagyobb szerepet játszott az is, hogy a Kínával való szakítás miatt világszinten a kommunizmus megosztottá vált. Ilyen körülmények között a Nyugattal való háborút mind kevésbé tekintették elkülöníthetőnek, és így a „békés egymás mellett élést” már valóban nem kizárólag propaganda céljából hangoztatta a szovjet külpolitika.

³² *Luxmoore, J.–Babiuch, J.*: i. m. 113.

³³ A pápa krízis kapcsán elhangzott felszólalására Hruscsov egy a Pravdának adott interjújában a következőképpen reagált: „XXIII. János tisztelettel adózik az értelemnek, amikor egy egyetemes katasztrófa lehetőségére figyelmezteti a kormányokat, és arra buzdítja őket, hogy számoljanak azzal a hatalmas felelősséggel, amellyel a történelemnek tartoznak. A pápa felhívása jó jel. Korunkban, amikor igen sok, az emberek meggyilkolására alkalmas pusztító eszköz áll rendelkezésre, megengedhetetlen, hogy valaki a népek sorsával játszon.” Idézi: *Storia* 1. 425.

³⁴ Radiomessaggio del Santo Padre Giovanni XXIII a tutto il mondo per la concordia delle genti e la tranquillità nella famiglia umana. (1961. szeptember 10.) AAS 53 (1961) 577–582.

³⁵ *Ioannis PP. XXIII.* Litterae encyclicae Pacem in terris de pace omnium gentium in veritate, iustitia, caritate, libertate constituenda. (1963. április 11.) AAS 55 (1963) 257–304. Magyar fordítása: Az egyház társadalmi tanítása. Dokumentumok. Szerk. Tomka Miklós–Goják János. Budapest, 1993. 161–195.

³⁶ Pacem in terris. Nr. 158.

³⁷ Pacem in terris. Nr. 159. A filozófiai elvek és az elvek alapján létrejött történelmi képződmények megkülönböztetéseké XXIII. János az egyháztörténelem évszázados tapasztalatából indult ki: a francia forradalom vagy a felvilágosodás egyház által elítélt filozófiai elvei ugyan tévesek maradtak, a filozófiai elvek alapján létrejött történelmi képződmények az évszázadok során elhagyták kezdeti romboló fanatizmusukat és letisztultak. Hasonlóképpen a kommunizmust is a modern eszmei áramlatok vadhajlásának tekintette, és feltételezte, hogy az idő múlásával radikalizmusa és romboló ereje csökkenni fog. Vö.: *Luxmoore, J.–Babiuch, J.*: i. m. 125–126.

³⁸ Pacem in terris. Nr. 160.

³⁹ Vö. *Barberini, Giovanni.*: L'Ospolitic della Santa Sede. Un dialogo lungo e faticoso. Bologna, 2007. 72–75. (Santa Sede e politica nel novecento. 6.) A pápa ráadásul arra hívja fel a figyelmet, hogy éppen a katolikusok és más világnézetiük közös tevékenység szolgálhat alkalmat arra, hogy az „aki ma a hit világságát nélkülözi vagy hamis tanokat vall, később Isten kegyelmétől felvilágosítva az igazság birtokába” jusson. Pacem in terris. Nr. 158.

⁴⁰ A *Pacem in terris*-ben mindazonáltal XXIII. János is az egyház és a kommunizmus kapcsolatának összetettségére utal, amikor az együttműködés lehetőségét biztosító alapelvek bemutatása után a gyakorlati eligazítás területén óvatossá marad: „Megtélni, vajon elérkezett-e az a pillanat vagy sem, és emellett megállapítani, hogy milyen módon és mily fokon kell keresni együttesen a valódi jót [...], mindezt az okosság, minden erény szabályozója, döntheti el, amely mind az egyes emberek, mind a társaságba csoportosult életét kormányozza.” Pacem in terris. Nr. 160.

⁴¹ Vö. Giovanni Battista Montini bíboros felszólalása a zsinati előkészítő bizottságban a kommunizmus kérdésével kapcsolatban. (1962. május 4.) Acta et Documenta Concilio Oecumenico Vaticano II Apparando. Series II. (Praeparatoria.) Vol. II. Acta Pontificae Commissionis Centralis Praeparatoriae Concilii Oecumenici Vaticani II. Pars III. Sessio quinta: 26 Martii – 3 Aprilis 1962. Sesso sexta: 3–12 Maii 1962. Città del Vaticano, 1968. 770–771. A felszólalást összefoglalja *Barberini, G.*: i. m. 77–79.

⁴² Summi Pontificis Pauli VI allocutio. (1963. szeptember 29.) Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani II. Vol. II. Periodus Secunda. Pars I. Sessio Publica II. Congregationes Generales XXXVII–XXXIV. Città del Vaticano, 1971. 183–200.

⁴³ Vö.: *Luxmoore, J.–Babiuch, J.*: i. m. 154–155.

⁴⁴ *König, Franz.*: Sziklára épült ház. Életelvek és útmutatás. Budapest, 1994. 152.

⁴⁵ Storia del concilio Vaticano II diretta da Giuseppe Alberigo. Vol. 3. Il Concilio adulto. Il secondo periodo e la seconda intersezione settembre 1963–settembre 1964. Ed. italiana a cura di Alberto Melloni. Bologna, 1998 471. (A továbbiakban: *Storia* 3.)

⁴⁶ „A párbeszédben való részvételről általánosságban beszélve – amelybe új vágytól hajtva kell a mai korban az egyháznak bekapcsolódnia – csak arra kívánjuk felhívni a figyelmet, hogy az egyháznak késznek kell lenni a párbeszédre minden jóakarátú emberrel, az egyház határain belül, és azokon kívül is.” *Paulus PP. VI.* Litterae Encyclicae Ecclesiam Suam: quibus viis Catholicam Ecclesiam in praesenti munus suum exsequi oporteat. (1964. augusztus 6.) AAS 56 (1964) 609–659. Az idézet: *Ecclesiam Suam*. Nr. 97–98.

⁴⁷ Ecclesiam Suam. Nr. 72.

⁴⁸ Ecclesiam Suam. Nr. 72.

⁴⁹ Ecclesiam Suam. Nr. 109.

⁵⁰ Omelia di Papa Paolo VI alle Catacombe di Domitilla. (1965. szeptember 12.) Kiadása: *Paolo VI: Encicliche e discorsi*. Vol. VII. Settembre–Ottobre 1965. Roma, 1965. 84–88. Vö. még: *Lill, Rudolf*: Zur Vatikanischen Ostpolitik unter Johannes XXIII. und Paul VI. In: *Vatikanische Ostpolitik unter Johannes XXIII. und Paul VI. 1958–1978*. Hrsg. Hummel, Karl-Joseph. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1999. 22–23. *Barberini, G.*: i. m. 98–99. Storia del concilio Vaticano II diretta da Giuseppe Alberigo. Vol. 5. Concilio di transizione. Il quarto periodo e la conclusione del concilio (1965). Ed. Italiana a cura di Alberto Melloni. Bologna, 2001. 44–45. (A továbbiakban: Storia 5.)

⁵¹ Vö. *Melloni, Alberto*: L'«Ostpolitik» e i suoi uomini. In: Un diplomatico vaticano fra dopoguerra e dialogo. Mons. Mario Cagna (1911–1986). A cura di Melloni, Alberto–Guasco Maurilio. 226–233. (Santa Sede e politica nel Novecento 001.)

⁵² A II. Vatikáni Zsinaton részt vevő konzervatív beállítottságú püspökök csoportosulása.

⁵³ VI. Pál feljegyzését közli: *Carbone, Vincenzo*: Schemi e discussioni sull'ateismo e sul marxismo nel Concilio Vaticano II. Documentazione. In: *Rivista di storia della chiesa in Italia* 44 (1990) 55. 182.

⁵⁴ *Turbanti, Giovanni*: Il problema del comunismo al Concilio Vaticano II. In: *Vatican II in Moscow (1959–1965)*. Acts of the Colloquium on the History of Vatican II. Moscow, March 30–April 2 1995. Ed. Melloni, Alberto. Leuven, 1997. 183. (Instrumenta Theologica 20.) A pápa által összehívott értekezleten elhangzottakat részletesen tárgyalja: *Carbone, V.*: i. m. 56–59.

⁵⁵ *Barberini, G.*: i. m. 101–102.

⁵⁶ Vö. *Riccardi, Andrea*: Il Vaticano e Mosca 1940–1990. Roma–Bari, 1992. 246. 290. *Luxmoore, J.–Babiuch, J.*: i. m. 115.

⁵⁷ Ez volt az általános vélemény, annak ellenére, hogy XII. Piusz kezdettől fogva törekedett a Szentszék a világpolitikai blokkoktól való függetlenségének fenntartására. Vö.: *Di Nolfo, Emilio*: Le Vatican, Les États-Unis et les débuts de la guerre froide. In: *Relations internationales*. 28 hiver 1981. 395–412. *Chenau, Ph.*: i. m. 348.

⁵⁸ *Lill, R.*: i. m. 21.

⁵⁹ Vö. *Hürten, Heinz*: Was heißt Vatikanische Ostpolitik? Eine Einführende Skizze. In: *Vatikanische Ostpolitik unter Johannes XXIII. und Paul VI. 1958–1978*. Hrsg. Hummel, Karl-Joseph. Paderborn–München–Wien–Zürich, 1999. 15.

⁶⁰ Sem a polgárháború következtében kialakult éhínség enyhítésére irányuló nemzetközi segélyakcióban való részvétel, sem pedig az 1922-es genovai világgazdasági konferenciához intézett szentszéki memorandum – mely azt szorgalmazta, hogy a lelkiismereti és vallászabadság garantálását és az egyházi egyesületek birtokainak visszaadását szabják a gazdasági segítségnyújtás feltételül – nem hozta meg a várt eredményeket. Vö.: *Stehle, Hansjakob*: Die Ostpolitik des Vatikan 1917–1975. München–Zürich, 1975. 43–55. ill. *Hürten, H.*: i. m. 2–3. A közvetett – direkt módon a katolikus egyház támogatására irányuló – gazdasági segítségnyújtás az 1960-as évektől játszott ismét (alárendelt) szerepet a szentszéki keleti politikában. A *Caritas Internationalis* útján Magyarországra beáramló segélyeket például a magyar kormányzat sem kifogásolta, amennyiben meghatározott célra adják a segélyt, és nem kötik feltételekhez. Vö.: Feljegyzés a magyar katolikus egyház külföldi segélyezéséről. Prantner József. Budapest, 1964. december 11. MOL Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Szervei. Agitációs és Propaganda Osztály (= M–KS 288. f. 22. cs.) 1964/15. ó. e. 120–122.

⁶¹ Vö. *Stehle, H. J.*: i. m. 132–141. *Hürten, H.*: i. m. 3.

⁶² *Hürten, H.*: i. m. 3–4.

⁶³ *Barberini, G.*: i. m. 89. A Szentszék nemzetközi tekintélyének növelése, illetve elfogadtatása egyúttal a vatikáni keleti politika sikerének egyik előfeltétele volt. Vö. *Lill, R.*: i. m. 21.

⁶⁴ *Lill, R.*: i. m. 20–21. Különösen figyelemre méltó ebben az összefüggésben a konzuli kapcsolatokról szóló konferenciákon (Bécs) való szentszéki részvétel. *Barberini, G.*: i. m. 372.

⁶⁵ *Luxmoore, J.–Babiuch, J.*: i. m. 125. Ugyanezt hangsúlyozza: *Mackiewicz, J.*: i. m. 51–60.

⁶⁶ Ezt hangsúlyozza: *Barberini, G.*: i. m. 56.

⁶⁷ Első klasszikus megfogalmazása XV. Benedek pápa 1917. augusztus 1-jén a hadviselő felekhez intézett békefelhívása. *Benedictus PP. XV: Quarto ineunte bellorum anno ad moderatores populorum belligerantium adhortatio*. (1917. augusztus 1.) AAS 9 (1917) 417–423.

⁶⁸ Különösen is hangsúlyozza ezt: *Mackiewicz, J.*: i. m. 53–55.

⁶⁹ XXIII. Jánosnak a kubai krízisben betöltött szerepéről – némiképp eltérő hangsúlyokkal – részletesebben ld. *Storia del concilio Vaticano II diretta da Giuseppe Alberigo*. Vol. 2. La formazione della coscienza conciliare. Il primo periodo e la prima interessione ottobre 1962–settembre 1963. Ed. italiana a cura di Alberto Melloni. Bologna, 1996. 114–125. (A továbbiakban: Storia 2.); *Melloni, Alberto*: L'altra Roma.

Politica e S. Sede durante il concilio Vaticano II (1959–1965). Bologna, 2000. 130–136. (Tesi e ricerche di scienze religiose nuova serie 26.)

⁷⁰ FDR, the Vatican, and the Roman Catholic Church in America, 1933–1945. Ed.: Woolner, David B.–Kurial, Richard G. New York, 2003. 258–259.

⁷¹ Discorso del Papa Giovanni XXIII ai pellegrini portoghesi. (1962. október 24.) Discorsi, messaggi, colloqui del Santo Padre Giovanni XXIII. Vol. 4. Quarto anno del pontificato. 28 ottobre 1961–28 ottobre 1962. Roma, 1963. 860–861.

⁷² Nuntius Radiophonicus ad universas gentes summosque earum Moderatores missus. (1962. október 25.) AAS 54 (1962) 861–862.

⁷³ A pápai üzenet szerepét mindenekelőtt *Cousins, Norman: The Improbable Triumvirate: John Fitzgerald Kennedy, Pope John, Nikita Khrushchev.* New York, 1972. alapján hangsúlyozzák. Különösen *Melloni, A.: L'altra Roma.* i. m. 135–136.

⁷⁴ *Barberini, G.:* i. m. 68. Kennedy esetében legalábbis ezt az értelmezést is elképzelhetőnek tartja.

⁷⁵ Pravda, 1962. október 26. 5. A teljes cikk olasz fordítását ld.: *Storia* 2. 118–119.

⁷⁶ *Vö. Storia* 2. 123–124.

⁷⁷ *Stehle, H. J.:* i. m. 340. *Zizola, Giancarlo: Giovanni XXIII. La fede e la politica.* Roma–Bari, 1988. 215–222. *Melloni, A.: L'altra Roma.* i. m. 164–166. *Storia* 2. 608.

⁷⁸ A békedíj odaítéléséről: *Mackiewicz, J.:* i. m. 129–130.

⁷⁹ Az Adzsubej-látogatásról legrészletesebben: *Zizola, G.:* i. m. 228–242. és *Trassatti, Sergio: Vatican–Kremlin. Les secrets d'un face-à-face.* Paris, 1995. 225–232. *Vö. még: Stehle, H. J.:* i. m. 344. *Riccardi, A.:* i. m. 248–249. *Barberini, G.:* i. m. 70–71. *Mackiewicz, J.:* i. m. 131–134.

⁸⁰ *Vö. Storia* 5. 565. Már XXIII. János életében, a zsinat első ülészakán az Államtitkárság folytatta a tárgyalásokat a szocialista tömb országaiból érkező püspökökkel: Minuta di Ponzona per la Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari. 27 novembre 1962. Közli: La politica del dialogo. Le Carte Casaroli sull'Ostpolitik vaticana. A cura di Giovanni Barberini. Bologna, 2009. 25–36. (Santa Sede e politica nel novecento 7.)

⁸¹ *Melloni, A.: L'altra Roma.* i. m. 195–196.

⁸² VI. Pál a kommunista világgal való párbeszédet XXIII. Jánosnál még nagyobb mértékben a diplomaták kompetenciájába utalta. VI. Pálra eleve jellemző volt a diplomáciába vetett bizalom, a rafinált diplomáciai érzék. *Storia del concilio Vaticano II* diretta da Giuseppe Alberigo. Vol. 4. La chiesa come comunione. Il terzo periodo e la treza intersessione settembre 1964–settembre 1965. Ed. italiana a cura di Alberto Melloni. Bologna, 1999. 645–646. (A továbbiakban: *Storia* 4.); *Barberini, G.:* i. m. 97.

⁸³ *Paulus PP VI: Allocutio in Consilio Nationum Unitarum.* (1965. október 4.) AAS 57 (1965) 877–885. Mint zsinati dokumentum: Allocutio Summi Pontificis Pauli VI in Consilio Nationum Unitarum. Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani II. Vol. IV. Periodus Quarta. Pars I. Sessio Publica VI. Congregationes Generales CXXVIII–CXXXII. Città del Vaticano, 1976. 28–36.

⁸⁴ *Storia* 4. 399–401.

⁸⁵ Mint jeleztük, XXIII. János Alekszej Adzsubej számára adott magánkihallgatása csak informális találkozásnak tekinthető, hiszen Adzsubej nem politikus, hanem újságíró volt. Ennek az első találkozásnak ugyanakkor az kölcsönözött jelentőséget, hogy az Izvesztyija főszerkesztője egyúttal Hruscsov veje is volt. Adzsubej látogatása után ugyan felmerült egy XXIII. János és Hruscsov közötti csúcstalálkozó lehetősége is, erre végül azonban nem került sor. *Vö: Appunto, non firmato, sulla possibile visita di Kruscev in Vaticano.* 8 marzo 1963. Közli: La politica. 785–786.

⁸⁶ *Barberini, G.:* i. m. 101–102. *Riccardi, A.:* i. m. 275.

⁸⁷ *Riccardi, A.:* i. m. 288.

⁸⁸ A Nikodém–Tisserant találkozóról és Willebrands moszkvai útjáról: *Stehle, H. J.:* i. m. 337. *Riccardi, A.:* i. m. 278–284. *Mackiewicz, J.:* i. m. 100–104. Andrea Riccardi amellett érvel, hogy Tisserant semmiképpen sem adhatott olyan formális garanciát, amellyel a zsinat szabadságát korlátozta volna. A szerző szerint sokkal inkább a zsinat pasztorális szándékainak bemutatásáról lehetett szó, amely szándék szerint kizárta az anatómák kimondását. Ezzel szemben Mackiewicz a találkozón elhangzottakat tényleges garancianyújtásként értékeli.

⁸⁹ Gromiko később azt állította, hogy ő is találkozott valamikor XXIII. Jánossal, de erre nincsen megerősítő adatunk. *Vö: Riccardi, A.:* i. m. 283–284.

⁹⁰ *Riccardi, A.:* i. m. 295–296.

⁹¹ *Storia* 5. 540–541. A másik oldalon a moszkvai patriarkátus számára az ökumenikus kapcsolatok kiépítése és a nemzetközi jelenlét igen fontos volt. Egy olyan nyitási stratégia részét képezte, amelynek keretében az orosz ortodox egyház belpolitikai helyzetét külpolitikai tevékenységének fontosságával igyekeztek megerősíteni. Így összegezzhető a szovjet hatóságokkal szorosan együttműködő Nikodém érsek egyházpolitikai ars poeticája.

⁹² Barberini, G.: i. m. 91. szerint a lelkipásztori célok biztosításához a következő három szempont megvalósítását tekintették elengedhetetlennek: a pápa tekintélyének, vezető szerepének biztosítását, az egyháztagok élére püspökök állítását és a püspökök és a Vatikán közötti szabad kommunikációt.

⁹³ A magyar hírszerzés „Amadeo” nevű római ügynökének Mons. Sanz Villalba Sotero, a Vatikáni Államtitkárság Rendés Ügyek Osztályának tanácsosa már 1959 nyarán megerősítette, hogy a Vatikánban „a zsinattól egyenesen az egyház és a népi demokratikus államok viszonyának rendezését, a probléma megoldását várják: szerinte a Vatikán ideológiai előfeltételei és bürokratikus hagyományai oly akadályokat gördítenek az érdekelt kormányokkal való tárgyalások elé, amelyeket az államtitkárságnak nem sikerülhet leküzdeni, miért is a holtpontra jutott helyzetben kívánatosnak látszik egy új faktornak, ti. az egyetemes zsinatnak a közreműködése, mely a jelenben sikerrel kecsegtet. [...] Soteróval ismételt folytatott beszélgetések során a Vatikán nem leplezett vágyaként tünt fel előttem, hogy kívánják a népi demokratikus államok püspökeinek a zsinaton való részvételét: a lengyel és a magyar püspökökhöz intézett felhívás az »ad limina« látogatásra tulajdonképpen kísérlet volt annak kitapogatására, hogy rendelkeznek-e a kellő mozgási szabadsággal.” Az egyetemes zsinat előkészületei. „Amadeo” 1959. július 21-i jelentése. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (=ÁBTL) 3.2.3. (A III/I. Csoportfőnökség és jogelődei által kezelt Mt-dossziék.) Mt–764/4. „Amadeo”. 157–158.

⁹⁴ Például: „Hamvas szerint a Vatikán álláspontja olyan irányt mutat, hogy szívesebben tárgyalnak a magyar kormánnyal és a püspököket, valamint őt csak tanácsadóként használják fel.” BM-jelentés. Budapest, 1963. november 12. MOL Állami Egyháziügyi Hivatal. Vizsgálóanyagok TUK-iratok. (= XIX–A–21–d.) 0037–23/1963.

⁹⁵ Litvániából ugyan nem érkezett püspök a II. Vatikáni Zsinatra, a szovjet hatóságok azonban engedélyezték egy peritus Rómába utazását. Vö.: Minuta di Pienza per la Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari. 17 novembre 1962. Közli: La politica 29–33.

⁹⁶ Vö.: Összefoglaló jelentés a Vatikán jelenlegi politikájának főbb jellemvonásairól. Budapest, 1964. május 27. ÁBTL 3.1.5. (Központi operatív nyilvántartást végző szervezeti egységek által kezelt dossziék. Operatív dossziék.) O–14963/7–a. „Canale.” 236–275.

⁹⁷ Vö.: Minuta di Pienza per la Congregazione per gli Affari Ecclesiastici Straordinari. 17 novembre 1962. La politica 31.

⁹⁸ Vö. Pienza per la Sacra Congregazione degli Affari ecclesiastici Straordinari (trattative con Ungheria e Cecoslovacchia). 16 luglio 1963. Közli: La politica 79–80.

⁹⁹ Barberini, G.: i. m. 86–87.

¹⁰⁰ „A dialógust a Vatikán a szocialista országokba való ideológiai behatolásra akarja felhasználni.” Jelentés a szocialista országok állami egyháziügyi szervei vezetőinek és pártmegbízottainak Varsóban megtartott egyházpolitikai tanácskozásáról. Budapest, 1967. október 9. MOL Állami Egyháziügyi Hivatal. (=XIX–A–21–e.) Állami egyháziügyi hivatalok nemzetközi értekezletei. Varsó, 1967. szeptember 25–30. (=7. tétel) 0046–5/g/1967. 5.

¹⁰¹ A helsinki konferencia előkészítésének folyamatát összefoglalja: Barberini, G.: i. m. 325–332.

¹⁰² A Szentszék nemzetközi helyzete megerősödésének szempontjait behatóan elemzi: Barberini, G.: i. m. 340–348.

¹⁰³ Constitutio pastoralis de Ecclesia in mundo huius temporis *Gaudium et spes*. Nr. 89. Kiadása: Acta Synodalia Sacrosancti Concilii Oecumenici Vaticani II. Vol. IV. Periodus quarta. Pars VII. Congregationes generales CLXV–CLXVIII. Sessiones publicae IX–X. Città del Vaticano, 1978. 733–804. Magyar fordítása: A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai. Szerk. Diós István. Budapest, 2000. 649–739. (Szent István Kézikönyvek 2.) Vö. Barberini, G.: i. m. 339.

¹⁰⁴ A Szentszék képviselőinek érvelésének gondolatmenetét összefoglalja: Barberini, G.: i. m. 353–354.

¹⁰⁵ Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (Helsinki – Genf, 1973. július 3. – 1975. augusztus 1.). Záróokmány. Budapest, 1975. Vö. Barberini, G.: i. m. 370–371.

¹⁰⁶ Barberini, G.: i. m. 372–373. *Luxmoore, J.–Babiuch, J.*: i. m. 171.

¹⁰⁷ *Hürten H.*: i. m. 12–13.

¹⁰⁸ Vö. a Belügyminisztérium III/I. Csoportfőnökségének 1982 végéről származó információját: „II. János Pál pápa az eddiginél keményebb álláspontra kíván helyezkedni a szocialista országokban a vallási és politikai szabadságjogok védelme kérdésében. [...] A pápa szerint az egyháznak olyan fórumra kell válnia, amelynél támogatásra találhatnak mindazok, akiket az állam vallási vagy politikai okok miatt üldöz. [...] A vatikáni vezetést felhívja az egyháziak figyelmét arra, hogy érveléseikben hivatkozzanak a helsinki záródokumentumra.” A Vatikánnak a szocialista országokkal kapcsolatos magatartása. Feljegyzés. Budapest, 1982. december 17. ÁBTL 3.2.5. O–8–552–XI „Nérók”. 108.

MAGYARORSZÁG ELFELEDETT AMERIKAI BARÁTJA:
JEREMIAH SMITH, JR.

A 20. század magyar történelmének egyik jelentős eseménye a Népszövetség égisze alatt nyújtott nemzetközi kölcsön 1924-ben. A gazdaságilag és pénzügyileg is szorult helyzetben lévő ország számára létfontosságú volt a külföldi tőke nagyméretű beáramlása. A 250 millió aranykoronás kölcsön volt hivatott biztosítani azt a pénzügyi hátteret, ami a szanálás kereteit adta. Magyarország vállalta, hogy végrehajt egy sor reformintézkedést, kezdve a költségvetési kiadásoktól egy új jegybank felállításán át a köztisztviselők számának jelentős leépítéséig. A rekonstrukció végrehajtásának egyik fontos részlete volt az ellenőrzés, amit végül egy amerikai állampolgár, Jeremiah Smith, Jr. hajtott végre. Ő volt az a nagy hatalommal felruházott személy, aki hivatott volt felügyelni a pontosan lefektetett paraméterek végrehajtását, és ő volt a kapocs Magyarország és a Népszövetség között is. Mindkét fél rajta keresztül tudta vagy próbálta érvényesíteni akaratát.¹

Némileg különös, hogy a több mint két évig tartó pénzügyi rekonstrukció amerikai főbiztosa alig került a magyar történetírás látóterébe. A munkáját végig lelkiismeretesen és sikeresen végző Smith, aki Magyarországot barátjának tekintette, és az ország ugyanígy érzett iránta, csak marginális figyelmet kapott. A második világháború után a történetírást nagyban befolyásolta az ideológiai elvárás, így a Bethlen-korszak „népellenes és népsanyargató” politikája, amely a finánciókára hagyatkozva hajtotta végre programját, nem kaphatott pozitív értelmezést. Ráadásul az ötvenes években egy amerikairól írni szintén nem volt túl népszerű, hacsak nem a kommunista-szocialista politikai felfogást támasztotta alá. De Smith személye a rendszerváltás történészeit sem érintette meg, noha a két világháború közötti korszakot mind gazdasági, mind politikai szempontból feldolgozták. Az eddig írt magyar történeti munkákban a legnagyobb terjedelem, amit Smithre fordítottak, két bekezdés, és történetesen jó része annak sem igaz.² Leszámítva tehát a félig igaz információkat és helyenként egyegy utalást, Jeremiah Smith, Jr. és magyarországi tevékenysége nagyrészt érintetlen maradt. Ha figyelembe vesszük, hogy annak idején szinte hősként ünnepezték itthon és utcát akartak elnevezni róla, a némaság különös.

Ez a cikk ezt a hiányt szeretné pótolni. A tanulmány feltárja Smithnek a főbiztosi posztra való kiválasztásának körülményeit, magyarországi munkájának fontosabb elemeit és Magyarországhoz fűződő viszonyát. Mindezt természetesen csak a belföldi és külföldi politikai viszonyok és háttér megértésével lehet a megfelelő kontextusba helyezni. Fontos megérteni, hogy Smith amerikai állampolgárként miként testesítette meg tipikusan az első világháború utáni amerikai külpolitikát. Azt is fontos lesz látni, hogy a Népszövetség, az Egyesült Államok nélkül, de mégis annak segítségével, milyen módon hajtotta, illetve próbálta végrehajtani Közép- és Kelet-Európa országainak pénzügyi rekonstrukcióját.

A kölcsön előzményei

Magyarország az első világháború, a Tanácsköztársaság és az annak leverésében főszerepet játszó román hadsereg megszállása miatt nagyon nehéz helyzetbe került mind politikailag, mind gazdaságilag. Az ország eleve vesztes státuszából adódó hátrányo-

kat csak tetézte a bolsevik forradalom és az instabil közeg, ami az országot jellemezte. Az 1920-as trianoni békeszerződés drákói szigorral érvényesítette más országok vélt vagy valós érdekeit Magyarország rovására. Ráadásul az utódállamok hamarosan életre hívták a kisantantot. A szövetség fő törekvése „egy Magyarország elleni közös politika volt”, ami a „magyar fenyegetés ellen” irányult.³ Az elcsatolt területek és lakosság nyomorítólag hatott mind a termelésre, mind az emberek lelkivilágára. Az 1921-ben a miniszterelnöki posztot átvevő Bethlen István személyében egy karakteres és a realpolitikát a gyakorlatban is megvalósítani képes politikus került az ország élére. De a politikai konszolidáció csak az első lépés volt, amit követnie kellett a gazdasági fellendülésnek is ahhoz, hogy Magyarország legalább részben visszanyerhesse korábbi pozícióját. Jó politikai érzékkel Bethlen megpróbálta az angolszász hatalmak felé vezetni az országot. Ennek oka abban rejlett, hogy a Népszövetségben – amely ugyan névlegesen az egész világra kiterjedt fórum volt, de igazából csak Európára összpontosított – a britek voltak a dominánsok. Nagy-Britannia mellett az Egyesült Államok – amely nem csatlakozott a Népszövetséghez – rendelkezett a legnagyobb presztízzsel Európában, és sokan tőle várták a megváltást. Ráadásul, igazából csak e két ország rendelkezett elég szabad tőkével ahhoz, hogy megfelelő méretű pénzügyi és gazdasági rekonstrukciót lehessen sikerrel újtárra indítani.

Az 1922 végén a Népszövetség felügyelete alatt megkezdett osztrák pénzügyi szanalás kimondatlanul is az egész közép-, kelet- és dél-európai térséget érintő rekonstrukciós terv első fontos állomása volt. A nagyhatalmaknak komoly érdeke fűződött ahhoz, hogy a térség országai talpra álljanak, és bekapcsolódjanak az európai kereskedelembe. Ehhez stabil pénzügypolitika kellett, szilárd költségvetéssel és aranyalapú fizetőeszközzel, szuverén központi jegybankkal és minél több hasznos beruházással. Logikus volt, hogy Ausztria után szomszédja és a politikai szempontból kritikus Magyarország következzen.

Bethlen 1923 májusában kérte hivatalosan a Népszövetség Jóvátételi Bizottságát: szabadítsa fel az országra kirótt zálogjogokat, hogy Magyarország egy nagyobb kölcsönt vehessen fel a nemzetközi pénzpiacon a Népszövetség égisze alatt.⁴ Ezután hosszú politikai huzavona indult meg, ami csak 1924 elején ért véget. Végül Magyarország 250 millió aranykorona értékű kölcsönt vehetett fel külföldön. A szigorú felügyelet legjelentősebb eleme a Népszövetség által majdan kiküldendő főbiztos volt, akinek Budapesten kellett tartózkodni, és széles körű hatalommal volt felruházva. A jegyzőkönyvek aláírásakor azonban még senki sem tudta, ki fogja a posztot betölteni, holott a keresés már hónapok óta folyt.

A főbiztos kiválasztása

Már jóval a jegyzőkönyvek aláírása előtt megkezdődött a lehetséges jelölt keresése. Egy dolog látszott biztosnak: az illető lehetőleg amerikai állampolgár legyen. Az volt az egyöntetű vélemény, hogy az amerikai presztízs és tőke elegendő lesz a szanalási program sikeréhez, illetve az esetleges egyéb politikai profit megszerzéséhez. Bethlen arra spekulált, hogy [„ha magyar kölcsön kontrollorjaként amerikai szakember küldetnék ki, ez annyira hízelegne az amerikaiak hiúságának, hogy kölcsönünk ottani elhelyezése nagyon megkönnyíttetnék”.⁵] Széchenyi László washingtoni követ szintén azon a véleményen volt, hogy [„a kölcsön Amerikában való elhelyezésének szempontjából (...) előnyös volna, ha sikerülne egy amerikai állampolgárt a kontrollor szerepével megbízni”.⁶] Tehát a magyarok részben azért is akartak egy amerikait, hogy ezzel

tudják majd az ottani pénzpiacot a kölcsön felé édesgetni. A Népszövetség szintén úgy számolt, hogy a majdani kölcsön egyharmada fog a tengerentúlról érkezni.

A magyar kormány ugyanakkor félt is a majdani ellenőr széles hatáskörétől. Az Ausztriában újtára indított szanálás főbiztosa, a holland Alfred Zimmerman szigorú és hajthatatlan ember volt, aki az osztrák kormánnyal és lakossággal állandó feszültségben végezte munkáját. Érthető, hogy a magyarok szerettek volna egy hasonló forgatókönyvet elkerülni. Bethlen a maga részéről már 1923 szeptemberében felvetette informális formában a Népszövetség vezetőinek, hogy a leendő főbiztos hatásköre kisebb legyen, mint az Ausztriában folyó gyakorlat.⁷ Egy valamivel későbbi levélben a pénzügyminiszter is annak a véleményének adott hangot, hogy Ausztriában „az ellenőr úgyszólván diktatori hatalommal bíró pénzügyminiszter szerepét tölti be... az ellenőr tudomása nélkül vagy éppen ellenére alig történhetik valami Ausztriában.”⁸ Popovics Sándor, a nyáron megnyíló Nemzeti Bank elnöke arra hívta fel a figyelmet, hogy a kormány és a leendő főbiztos közötti „harmonikus együttműködés” nagyon fontos, mert ez elejét veheti egy nagyon szigorú kontrollnak.⁹ Úgy tűnt tehát, hogy csak egy amerikai lehet a megfelelő főbiztos, akivel majd szoros kooperációt kell létesíteni egy némileg enyhébb ellenőrzés reményében.

A magyar kormány ezen gondolat szellemében kezdett neki a megfelelő főbiztos megtalálásának. Az első komoly célszemély William Procter Gould Harding, az amerikai Szövetségi Jegybank bostoni ágának volt a vezetője. Széchenyi még decemberben jelentette, hogy „Harding úr az állás elfogadására elvben hajlandónak mutatkozott, és a fizetésre és jövődő feladataira vonatkozólag részleteket kért”.¹⁰ Bethlenék joggal örülhettek, hiszen a név jól ismert volt pénzügyi körökben, sőt még politikai támogatást is kapott. Wilson elnök korábbi első számú bizalmasa azt mondta Eric Drummondnak, a Népszövetség főtitkárának, hogy szerinte Harding kinevezése lenne a „lehetséges legjobb módja, hogy az amerikai pénzügyi együttműködést Közép-Európában biztosítsák”.¹¹ Egyik magyar napilap tudni vélte, hogy a posztot mindenképpen egy amerikai kapja, és amikor a Hardinggal kapcsolatos hírek megérkeztek, a magyar lapok egyöntetűen lelkesek voltak.¹² Annak ellenére, hogy a Népszövetség és Magyarország is örömmel fogadta volna az amerikai kinevezését, Harding egészségi állapotára hivatkozva végül is visszautasította a felkérést. Ez a nem várt esemény kellemetlenül érintette a résztvevőket, és az idő előrehaladtával egyre sürgetőbb lett, hogy megtalálják a főbiztost.

A posztra ezután Roland Boyden volt a legesélyesebb, de ő személyes okokra hivatkozva nem vállalta el.¹³ Maga helyett viszont Jeremiah Smith, Jr.-t ajánlotta, régi jó barátját. Drummond gyorsan értesítette a Népszövetség Magyar Bizottságát, miszerint a „legmagasabb pénzügyi körök Amerikában ugyanezt vallják”.¹⁴ Ez nagyon fontos volt, hiszen a Népszövetség úgy számított, hogy a leendő kölcsön egyharmada az amerikai pénzpiacról érkezik, így meglehetősen lényeges volt, hogy a majdani főbiztos élvezze az ottani bankok szimpátiáját. A brit külügyi és pénzügyi körök egyértelműen azt támogatták, hogy a személy amerikai legyen.¹⁵ A legmeghatározóbb vélemény Thomas Lamonté volt, a J. P. Morgan & Co. egyik vezető partneréé. Mivel ő segített egy évvel korábban az osztrák kölcsön amerikai részének kibocsátásában, nem beszélve a Morgan-ház presztízséről, nem csoda, hogy a Népszövetség igen nagy figyelemmel és megértéssel fogadta, amikor Smithre tette a voksát.¹⁶ Ez gyakorlatilag el is döntötte a kérdést. Ezzel egy addig gyakorlatilag ismeretlen ember került a nemzetközi pénzügyi és politikai kapcsolatok középpontjába. De ki is volt valójában ez az ember?

- Jeremiah Smith, Jr. 1870-ben született New Hampshire-ben egy prominens New England-i családban. Mind azonos nevű nagypapa, mind pedig apja elismert jogi szaktekintély volt. Smith a Harvardon folytatta jogi tanulmányait, együtt Thomas Lamonttal, és mivel osztályelső volt, a jogi pálya nem lehetett kérdéses. Bostonban kezdett praktizálni egy jogi cégnél, és hamar jó hírre tett szert. Az első világháborúban több európai országban is járt, és Lamontnak köszönhetően előléptették. Innen kezdődött nemzetközi karrierje, melynek első állomása a világháborút lezáró párizsi béketárgyalások voltak, ahol Smith az amerikai delegátus pénzügyminisztériumi bizottságának tanácsadója volt. A békeszerződések után Smith elkísérte Lamontot a Távol-Keletre, majd Mexikóba, mindkétszer tanácsadói funkcióban. Ez alatt a pár év alatt hatalmas tapasztalat birtokába került, ami a nemzetközi tárgyalásokat illeti, különösen pénzügyi vonatkozásokban. Nyilván ez a speciális tudás volt az egyik fontos elem, amiért őt választották, de Lamont szava volt a mindent eldöntő faktor.¹⁷

Smith magánemberként sok szempontból rejtély maradt. Egész életében kerülte az újságok által keltett szenzációt, csakúgy, mint felmenői, és szinte sosem engedte meg, hogy lefényképezzék, így arca sem volt közismert, még Magyarországon sem. Visszavonult életstílust folytatott, nem nősült meg, és hűgával együtt élt Bostonban. A kortársak megjegyzései és visszaemlékezései jól tükrözik, milyen ember is volt Smith. Arthur Salter, a Népszövetség Pénzügyi Bizottságának vezetője úgy jellemezte, mint aki „hibátlan és nyílt becsületességű”, amellet, hogy „félénk, kifejezéstelen, és a bátortalanság félrevezető megjelenését mutatja, ami éles elmét és szilárd akaratot rejt”.¹⁸ Jó barátja és hűséges támogatója, Lamont úgy emlékezett Smithre, mint „a legszórakoztatóbb ember, akivel azt hiszem, valaha is találkoztam... egy ember, akit egyszerűsége minden akadályon átvezet”.¹⁹ Lord Robert Cecil, az angol politika egyik meghatározó személyisége amerikai tartózkodása alatt azt a benyomást szerezte Smithről, hogy az „egy kedves és egyenes fickó”.²⁰ Smith szűkebb otthonának vezető lapja azt írta róla: „egy képes arra, hogy „egy komplikált helyzetben a lényegre térjen, ragaszkodjon a problémához, és igaza legyen, de mégis megőrizze ellenfelének magabiztosságát és jóakarátát”.²¹ A *Christian Science Monitor* szerkesztője szerint pedig Smith „éles eszű és megnyerő személyiség volt”, „nyílt, őszinte és erőteljes hanggal”, és „ideális egyeztetőnek tűnt, vagy olyan posztra való férfinak, akinek egyik fő feladata a bizalom megőrzése”.²² Ezek a pozitív benyomások Smithről nem voltak megalapozatlanok, és Smith tényleg mindig közkedvelt személy volt. De 1924-ben a Bethlen-kormány semmit sem tudott az amerikaiáról, és kiválasztását némi megrökönyödéssel vették tudomásul.

A magyar fél olyan sok energiát fektetett Harding megszerzésébe, hogy szinte teljesen kizárt minden más lehetőséget. Ráadásul azt remélték, hogy egy ilyen kaliberű név majd zöld utat jelent az amerikai pénzpiacokhoz. Amikor Harding végül is visszamondta esetleges részvételét, a kormány nem tudott mit kezdeni a helyzettel. Smith kiválasztásának híre váratlanul érte a Bethlen-kormányt, és megrökönyödésük két dologra volt visszavezethető. Az egyik, hogy Harding és hozzá közel álló emberektől azt a tájékoztatást kapták, miszerint Smith nem rendelkezik kellő súllyal Amerikában és nem alkalmas a poszt betöltésére.²³ A Népszövetség természetesen próbálta megnyugtanni a magyarokat, és Bethlen a következő szövegű üzenetet kapta: „Smitht erősen ajánlják fontos amerikai körök”.²⁴ A Népszövetség nemcsak meggyőzni próbálta a magyar kormányt, hogy ne támasszon felesleges akadályt a kinevezés elé, hanem finoman figyelmeztette is azt, hogy a magyar részről támasztott akadály „elkerülhetetlenül további és nemkívánatos késlekedéshez vezet, aminek elkerülése nyilvánvaló ma-

gyar érdek”.²⁵ Az itt említett probléma mellett volt még egy kínos pont, amivel a magyar kormánynak, felületes információ miatt, szembe kellett néznie. Sok szempontból ez a második kérdés sokkal kényesebb volt az előzőnél.

Jeremiah Smith, Jr. neve zavart keltett Magyarországon. A New England-i helyi szokások ismeretének híján, a magyar vezetés azt gondolta, hogy Smith zsidó. Az uralkodó antiszemita politikai hangulatban Bethlen számára elfogadhatatlan lett volna, hogy egy zsidó felügyelje az ország pénzügyeit. Mindössze néhány évvel a Tanácsköztársaság után, amikor a zsidók bűnbakként voltak beállítva, valamint a numerus clausus törvény elfogadása után, ami a zsidóellenesség szélesebb megnyilvánulásának politikai kifejezése volt, szó sem lehetett arról, hogy egy zsidó származású ember, még ha amerikai is és a Népszövetségben dolgozik, nagy hatalommal rendelkezék a magyar pénzügyek felett. Csupán miután meggyőzték a magyar vezetést arról, hogy Smith nem zsidó, volt hajlandó a kormány elfogadni az amerikaiak főbiztosnak.

Miután ez a kellemetlen epizód is lezárult, a Népszövetség végre hivatalosan is felajánlhatta a posztot Smithnek 1926 júniusáig havi 18 000 dolláros honoráriummal, amit Smith elfogadott.²⁶ Az amerikai külügyminisztérium nem tartotta említésre méltónak az esetet, és az első világháború utáni gyakorlatnak megfelelően nem vállalt semmiféle felelősséget, hagyta, hogy a privátszféra testesítsen meg minél többet az amerikai politika felelősségvállalásából. Arról gyakorlatilag semmiféle feljegyzés sem áll rendelkezésre, Smith miért vállalta el a posztot. Mindenesetre azonban nagy valószínűséggel megállapítható, mivel elkötelezett híve volt a wilsoni álmoknak, a Népszövetségnek, és jól tudta, hogy a republikánus vezetés alatt és az országában uralkodó közhangulatnak köszönhetően az USA nem lehet hivatalos tagja a szervezetnek, számára ez volt a nagy lehetőség. Ahogy mondta: „erősen hitt abban, amit a Népszövetség próbál tenni”.²⁷ Akárhogy is, a tény, hogy elvállalta a posztot, nagy megkönnyebülést okozott a Népszövetségnek. A nemzetközi szervezet, miután a magyar kormány is elfogadta személyét, hivatalos kommunikében tájékoztatta a nagy nyilvánosságot, hogy Smith lett a magyarországi pénzügyi rekonstrukció főbiztosa.²⁸ Az ellenőrzés teljessé tételéhez a Népszövetség Jóváételi Bizottsága kinevezett egy Ellenőrző Bizottságot, amelyik csak a főbiztossal állt kapcsolatban, és az úgynevezett bizalmi embereket (trustees), akik a külföldi tőkét voltak hivatottak biztosítani. Így a teljes kontroll szentesítve lett.

Magyar részről végül is nem volt panaszra ok, és valóban a magyar kormány örömmel vette tudomásul, hogy egy amerikaiak bízták meg a főbiztosi állással. Smith kinevezését „a legnagyobb elégedettséggel üdvözölték a kereskedelmi, a pénzügyi és a politikai körök”.²⁹ Ami valójában számított, hogy a legjobb üzletet kössék, ami nyilván egy amerikaiban testesülhetett meg, a tényleges személy másodlagos volt. Az is kívánatos volt, hogy a főbiztos személye – amennyire csak lehet – bizalmat keltsen Magyarország iránt, s ezt Lamont Smithhez fűződő kapcsolata és támogatása tűnt biztosítani. Bethlen szerint három ok is volt a kinevezés megünneplésére: az amerikai állampolgár független mivolta hatásosan védelmezni fogja Magyarországot a külső támadások ellen, amelyek elsősorban a kisantant részéről jelentkeztek; amerikai együttműködés és támogatás nélkül az európai újjáépítés aligha valósulhatna meg; és talán a legfontosabb: „most remélhetjük, hogy az a bizalom, amit Smith úr kinevezése eredményezett, Magyarországra fogja vonzani a magántőkét Amerikából és máshonnan, amire oly nagy szükségünk van teljes felépülésünkhöz”.³⁰

Bethlen jól jellemezte, kormánya miben látta a jövő biztosítását rövid távon: az amerikai tőkebeáramlásban. Meg kell jegyezni, hogy a gazdasági fellendülés való-

ban elképzelhetetlen volt külföldi tőke nélkül, de a befektetések mellett szükség volt ésszerű pénzügyi politikára és komoly megszorító intézkedésekre. Mindezekhez szorosan kapcsolódott a jóvátétel kérdése. A fizetés rendezése nem a magyar elvárások szerint alakult. Magyarországnak egyelőre 200 millió aranypengőt kellett fizetnie egy graduális skálán a pénzügyi rekonstrukció befejezése után, a fennmaradó részről majd a jövő volt hivatott dönteni. Ez a megoldás bizonyos mértékben kudarc volt Bethlen számára, aki azt remélte, hogy az osztrák minta alapján Magyarország esetében is elnapolják a jóvátételi fizetéseket, a pénzügyi és gazdasági fellendülés lehetősége mégis előrevetített egy másik fontos víziót: Trianon revízióját. Összességében tehát a magyar politikai vezetés elégedett volt. A Nemzetgyűlés április 18-án harmadszori felolvasásban fogadta el a rekonstrukciós törvénycsomagot.³¹

Jeremiah Smith, Jr. sosem járt korábban Magyarországon, és ismeretei is másodkézből valók voltak. Ennek ellenére tisztában volt a politikai és pénzügyi realitásokkal, és eltökélt szándéka volt, hogy a legnagyobb tisztességgel és ésszerűséggel viszi véghez feladatát. Széchenyi László Smithszel való találkozása után realistán mérte fel a személyt, és jóslata kecsegtető volt: „Smith úr, az ő képességeivel és elbűvölő személyiségével nagyon hamar meg fogja érteni a magyar embereket és megszerzi a teljes bizalmat és együttműködést, ami olyannyira szükséges, hogy feladatát sikeresen oldja meg.”³² Valóban, Smith idegenként érkezett meg egy számára különös országba, amelyik mint a Népszövetséghez és az amerikai tőkéhez való kapocsként tekintett rá. Ráadásul jelentős hatalom összpontosult a kezében, amit a 2. számú jegyzőkönyv 6. cikkelye fogalmazott meg: a rekonstrukciós program általános felügyelete mellett joga volt mindenféle információ bekérésére a magyar kormánytól; a program esetleges veszélybe sodródása során kötelezhette a kormányt magasabb adók kivetésére, illetve új adók bevezetésére; hozzájárulása nélkül a kormány nem vehetett fel új kölcsönt; és teljes jogkörrel rendelkezett azon különleges számla felett, amelyen a kölcsönrel kapcsolatos bevételek voltak.³³ Mivel Smith igen széles körű hatalommal rendelkezett, a felelősség is hatalmas volt, ami a vállán nyugodott. Demokratikus elveivel és pénzügyi praktikusságának szempontjaival kellett összeegyeztetni a rábízott feladatot. A magyarokban volt persze némi félelem is, hogy az Ausztriában tapasztalható diktatórikus pénzügyi ellenőrzés alatt találják magukat, de Smith amerikai mivolta reménykedésre adott okot.

Smith tevékenysége Magyarországon

Jeremiah Smith, Jr. 1924. május 1-jén érkezett meg Budapestre. Már rögtön ekkor világossá kívánta tenni, mit tekintett feladatának, és el akarta kerülni a félreértéseket. Sajtónyilatkozata tömör és egyértelmű volt: „Egy személyes megjegyzést kell tennem. Kötelességeim pénzügyi és nem politikai jellegűek, és minden energiámat erre is fogom szánni, azt remélve, hogy segíthetek egy népet, amely iránt hazám mindig is nagy csodálattal adózott, és hogy olyan feltételeket teremtsék, amik olyannyira nélkülözhetetlenek kényelmük és boldogságuk számára.”³⁴ Ezzel a nyilatkozattal akart egyrészt barátságot sugallni, másrészt azokat figyelmeztetni, akik azt várták tőle, hogy majd az ország politikai céljaiért harcol. Nemcsak a sajtóval, hanem az összes politikai párt képviselőjével találkozott. A magyar újságok egyöntetűen pozitívan fogadták a főbiztost.³⁵ Tény, hogy Smith megjelenésével a közhangulat nyugodtabbá vált az országban, és néhány hét után az amerikai konzul azt jelentette Washingtonnak, hogy Smith elnyerte „a magyar kormány és nép általános csodálatát, különösen szorgalmának,

szerénységének és udvariasságának köszönhetően”.³⁶ A főbiztos kinevezésével és megérkezésével már csak egy dolog volt hátra a konkrét szanalási program megkezdése előtt: a 250 milliós kölcsön megszerzése a nemzetközi pénzpiacon. Érdemes megvizsgálni, ebben milyen szerepe volt Smithnek.

A népszövetségi kölcsön megszerzésében az amerikai főbiztos nem játszott főszerepet. Ez sok embernek csalódást okozott, főleg annak tükrében, hogy tőle várták az amerikai pénzcsoport megnyílását. Mindenki, a Népszövetség és Magyarország is elsősorban a J. P. Morgan & Co.-ra számított, a legbefolyásosabb amerikai bankházra, amelyik részt vett az osztrák kölcsön kibocsátásban, és ráadásul jó kapcsolatok fűzték Smithhez. Smith meg is tette, amit lehetett, és Lamontnak írt táviratában biztosította barátját a megnyugtató helyzetről, amit itt tapasztalt.³⁷ Néhány napig még minden rózsásnak tűnt, és Smith olyan üzenetet kapott, miszerint „a hosszú lejáratú kölcsönre irányuló tárgyalások hamarosan lezárulnak”.³⁸ Másnap azonban már arról érkezett hír Lamonttól, miszerint Morganék meg gondolták magukat, és biztosan nem vesznek részt az üzletben.³⁹ Smith értelemszerűen csalódott volt. Tisztában volt azzal, hogy majdnem mindenki tőle várta azokat a kapcsolatokat, amelyek segítségével majd az amerikai tőke megérkezik. Az első fiaskó ellenére optimistán tekintett a jövő felé, és ahogy Salternek írta, nem sajnálta, hogy elvállalta a munkát.⁴⁰ Gyorsan más bankházat kellett keresni az amerikai kibocsátásra, amit végül a Speyer & Co. vezetett bankcsoportban találtak meg.⁴¹ Noha nem volt egyszerű dűlőre jutni ezzel a befektetővel, végül Speyerék hajlandóak voltak 7,5 millió dollár értékben kibocsátani magyar kölcsönrészvényeket. Így a július elején megindult nemzetközi jegyzésben az amerikai részvétel messze elmaradt a remélt egyharmadtól, mindössze 12%-nyi volt. Smith így is „nagyon elégedett volt, hogy van amerikai közreműködés”, míg Bethlen magabiztosan jelentette ki: „Az amerikai bankárok is úgy döntöttek, hogy Magyarország jó és biztonságos befektetés”.⁴² Jól mutatja Smith pozíciójának és személyiségének jelentőségét, noha csak a háttérből figyelte a kölcsön körüli eseményeket és jelentékenyen nem vett részt bennük, a közhiedelem mégis úgy vélte, a siker neki köszönhető. A legjelentősebb bécsi napilap odáig ment, hogy a kölcsön jegyzésének sikerén túl eddigi ténykedését Magyarországon csodálatosnak tartotta.⁴³ Smith már a jegyzés első napján megkapta azt az üzenetet, ami a népszövetségi véleményt tartalmazta: „A [Né]pszövetség megtette a kötelességét, és most a magyarokon áll, hogy igazi sikert kovácsoljanak a rekonstrukciós tervből.”⁴⁴ Augusztus elejére a magyar és cseh rész kibocsátásával a teljes kölcsönüzlet lezárult, és neki lehetett látni a valódi szanalási munkának, amihez most már minden biztosítva volt. Megkezdődött Jeremiah Smith, Jr. érdemi munkája a kétéves pénzügyi rekonstrukció alatt.

A bő kétéves rekonstrukciós periódusban Smith munkája az előre eltervezett mederben haladt. Ennek megfelelően sikeres bő két évet töltött a posztján, ami a magyar kormány együttműködési hajlandóságának is köszönhető volt. Természetes, hogy a magyar kormányzat elemi érdeke volt a zavartalan együttműködés a Népszövetséggel, mivel a francia hegemoniájú Jóváételi Bizottság még mindig okozhatott volna kellemetlen meglepetéseket, amennyiben a program a magyarok hibájából valahol zátonyra fut. Másfelől, Smith jóindulata és a kötelezően elkészítendő havi jelentéseinek mérlege nagyon fontos volt ahhoz, hogy további, elsősorban amerikai tőkét csábítson az országba. Smith havi jelentéseiből és egyéb korabeli forrásokból kézzelfogható képet lehet rajzolni a „sikerre ítéltetett” pénzügyi programról.⁴⁵

Az első két hónap a kölcsön kibocsátásának előzményeivel és az új Nemzeti Bank felállításával telt. Mikor Smith júniusban elutazott Genfba a Népszövetség nyári

közgyűlésére beszámolni az eddig eltelt időszakról, nagy érdeklődés kísérte beszámolóját. Első jelentése májusra vonatkozott. Ennek összefoglalása optimista hangot ütött meg, ami egyébként is jellemző volt Smithre: noha teljesen realista volt, a dolgok jobbik oldalát ragadta meg, és ez a pozitív hozzáállás sokszor ragályos volt a körülötte levőkre is. Mint mondta, „általánosságban szólva, a feltételek alapvetően jónak tűnnek... Nincs nyilvánvaló ok, amiért a rekonstrukciós terv ne az elvárt eredményeket produkálja.”⁴⁶ Ezt a mondatot William Goode később „igen bátornak” nevezte.⁴⁷ Smith elsősorban a kedvező állami bevételekre alapozhatta prognózisát, és nem felejtette el dicsérni mind a Pénzügyi Bizottságot az előkészítő munkáért, mind a magyar kormányt az együttműködésért.⁴⁸ Ezen a közgyűlésen döntöttek a Magyarországon működő ellenőrök költségeiről, illetve fizetéséről is. Az 5000 dollár magában foglalta Smith és segítőinek, illetve a kis létszámú titkárság honoráriumát is. Fontos megjegyezni, hogy Smith már ekkor lemondott járandóságáról, és csak a Budapesten felmerülő mindennapi költségeket és az utazási kiadásokat kívánta ebből fedezni, s ezek becslése szerint évi 8000 dollárt tettek ki.⁴⁹ Mivel a működési összeg mértéke kiszivárgott, Smith jobbnak látta megnyugtanni a közvéleményt, hogy a megítélt összeg a maximum, és ennél egy centtel sem kívánnak többet költeni.⁵⁰ Erre azért volt szükség, mert Smith azt akarta érzékeltetni az ország lakosságával, hogy segíteni van itt, és nem pedig azért, hogy jómódban éljen, míg a legtöbb magyar nélkülül.

A bevételek már a kezdeti időszakban annyira jól alakultak, hogy június végére kiderült, szinte biztos, hogy jelentős bevételi többlet lesz az eredeti népszövetségi tervekhez képest. Habár Smith nem volt hajlandó emiatt megváltoztatni a költségvetési számokat, már ekkor nagyfokú rugalmasságot mutatott. Az állami tisztviselők helyzete kifejezetten nyomorúságos volt, indokolatlanul magas számuk viszont felemésztette az állami költségvetés 60%-át. Ráadásul a kormány július 1-jétől némi fizetésemelést helyezett kilátásba számukra, amit Smith megelőlegezett még akkor is, amikor a kölcsön bevételei nem érkeztek meg az erre fenntartott külön számlára, ami felett csak ő rendelkezett.⁵¹ Bethlen gyorsan nyilvánosan is megjegyezte, hogy az amerikai ellenőr nemcsak a vele közvetlenül munkakapcsolatban lévők, de az egész ország tiszteletét elnyerte.⁵² A júliusi költségvetéskor felmerült vitát is gyakorlatias kompromisszummal zárták le a felek.⁵³ Smith további népszerűségéhez hozzájárult, hogy ha vonakodva is, de néha nyilvános eseményeken is megjelent. Ilyen volt a Városligetben tartott július 4-i ünnepség, amin az amerikai szabadságharcra emlékeztek. Smithet minden felszólaló éltette, és a jelenlévők megéljenezték.⁵⁴ Smith tehát már itt-tartózkodása elején képes volt mind a hivatalos szervek, mind a közvélemény szimpátiáját és bizalmát elnyerni.

Mivel az augusztusi költségvetési számokról újból vita alakult ki, Smith bevezetett egy újítást. A különböző osztályoknak az adott hónap 15-ig be kellett nyújtaniuk költségvetési tervszámait a pénzügyminiszternek, aki 20-ig az egész államra vonatkozó következő havi költségvetési tervet átadta Smithnek. Ezzel elejét lehetett venni a jövőben annak, hogy kapkodva kelljen esetlegesen főszámokat megváltoztatni. A havi bevételek tovább nőttek, és annak ellenére, hogy sok családot érintett érzékenyen a több ezer fős tisztviselői leépítés és a magas adók, Smith elégedett volt a külföldi és belföldi bizalommal, ami a szanalási tervvel szemben megmutakozott.⁵⁵ A bizalom iránta is jelentős volt, és látszólag „megtartotta az egész ország magabiztosságát és azt a népszerűséget, amivel itt fogadták”.⁵⁶ Munkamániásként foglalkozott az ország pénzügyeivel, magát nem kímélve. Reggelt kilenctől este hatig az irodájában volt, de gyakran később ment csak haza, nagy iratcsomókkal a hóna alatt.⁵⁷

Három hónappal megérkezése után továbbra is a pénzügyi programba vetett optimizmusáról beszélt, és az itthoni közvélemény egyáltalán nem osztotta a „Magyarország pénzügyi cárja” titulust, amit az egyik vezető amerikai lap aggatott rá.⁵⁸ Ráadásul a nyár végéig rendelkezésre álló számokból kiderült, hogy a bevételek messze meghaladják a tervezettet, ráadásul a legdeficitesebb időszakban, és a következő negyedév még biztatóbbnak tűnt. A kiskereskedelmi árak, noha még mindig magasak voltak, elkezdtek esni, a tőzsdén nagyrészt megszűnt a spekuláció, a volumen 90-szeresére nőtt a Nemzeti Bank megnyitása óta, és a polgári lakosság bankbetéeteinek összege is emelkedést mutatott.⁵⁹ A Népszövetség őszi ülészakán Smith újft dicső-
rően szólt a magyar kormányról és az általános helyzetről, de a költségvetés további csökkentését és kereskedelmi szerződések megkötését szorgalmazta.⁶⁰ Budapestre való visszaérkezésekor örömmel számolt be sikeres útjáról, valamint arról, hogy a leszere-
lés mellett a magyar kérdés kapta a legnagyobb figyelmet, és mindenkitől pozitív visz-
szajelzést kapott.⁶¹ Sikeres beszámolója az Egyesült Államokban is egy kissé Magyar-
ország felé irányította a sajtó figyelmét.⁶² Ez csak néhány cikket jelentett, ahol a pozi-
tív eredményeket szajkózták, és Smith amerikai voltát emelték ki. Ettől függetlenül,
Magyarország nem volt jelen az amerikai mindennapos „térképen”.

A jó mutatók ellenére ősszel egy apróbb válság ütötte fel a fejét. Recesszió mutatkozott a gazdasági és üzleti életben, amit csak tetézett a nagyszámú csőd. A hó-
nap első felében a tőzsdén is pánikhangulat alakult ki, és mintegy 15–25%-os esés
jelentkezett, amit viszont a kormány gyors beavatkozása orvosolt.⁶³ Ezek a jelenségek
az optimista főbiztosra is kihatottak, aki arról panaszkodott, hogy minden általános jó
eredmény ellenére olyan érzése van, mint aki „igen sűrű ködben botorkál”.⁶⁴ Ritka
pesszimizmusának egyik oka az volt, hogy véleménye szerint túl sok bank működött
az országban, és ezek jelentős részét be kellene zárni.⁶⁵ A vezető bankok ellenben na-
gyon jó pozícióban voltak. A rendelkezésre álló számok a Posta Takarékpénztár és a
tizenhárom legjelentősebb bank adataira vonatkoznak, de ezek jelentős növekedést
mutatnak a pénzforgalom és a lakossági megtakarítás terén. Smith is közölte ezt az
adatsort, mintegy kézzelfogható jeleként a lakosság részéről megmutatkozó bizalom-
nak.⁶⁶ Az őszi folyamán a magyar fizetőeszköz megerősödött, és a külkereskedelem is
hosszú idő után először mutatott némi többletet. Némileg megdöbbenő hír volt, hogy
számos textilcikk kiskereskedelmi ára 50–100%-kal volt magasabb, mint az USA-ban,
Nagy Britanniában vagy Franciaországban, ráadásul a jelenségre ésszerű magyarázat
sem volt.⁶⁷ Az őszi visszaesés a remek számok ellenére kézzelfogható volt. A *The Ti-
mes* tudósítója azt jelentette, hogy „az üzleti élet halott... sok üzlet zárva, és a város
centruma sötétedés után olyan, mint a sír”.⁶⁸ Smithről szólva hozzátette, hogy „külön-
legesen széles látókörű és pártatlan, és személyét egyfajta dollárnimbusz veszi kö-
rül”.⁶⁹ A helyzet januárra sem változott. Noha az átfogó adatok továbbra is azt mutat-
ták, hogy az ország egyre egészségesebb gazdasági és pénzügyi szempontból, Smith
óva intett bárkit attól, hogy „korai következtetéseket” vonjon le.⁷⁰ A közhivatalnokok
elbocsátása csak lassan történt meg, ami ugyan belpolitikailag ésszerű volt, de a szaná-
lási programnak nem tett jót. Komolyabb sztrájkok is nehezítették a helyzetet, mint
például az év végén megkezdett taxissztrájk a fővárosban vagy a rögtön utána kezdődő
pécsi bányászsztrájk.⁷¹

A legkomolyabb probléma és legrosszabb hír viszont mégis az volt, hogy ja-
nuárban Smith megbetegedett. A megfeszített munkatempó megbosszulta magát. Noha
Magyarországra való elutazásakor még úgy jellemezték, mint „egészségtől és életerő-
től kicsattanó ember”, az év elején egyszerűen „lerobbant”.⁷² Január közepén bevonult

a fasori szanatóriumba, ahol az orvosok két-három hetes pihenőt jósoltak.⁷³ A találgatások egyből megkezdődtek. A legjelentősebb amerikai napilap kormányzati forrásokra hivatkozva azt állította, hogy Smith nem lesz képes folytatni a munkáját, és a néhány hónapnyi gyógykezelés után lemond és visszatér az Egyesült Államokba.⁷⁴ Hogy elejét vegyék az ilyen és egyéb mendemondáknak, Smith helyettese, Royall Tyler közvétel egy nyilatkozatot a Magyar Távíratok iródán keresztül, hogy „Jeremiah Smith, akinek egészségi állapotáról ijesztő beszámolók keringtek külföldön, valójában csak egy rövid pihenőt tart és néhány napon belül újra megkezdni munkáját”.⁷⁵ Noha ez a valóságosnál rózsásabb képet festett, arról azért nem volt szó, hogy Smith egy percre is munkája feladását fontolgatta volna. Ettől függetlenül az összeroppanás a legrosszabbkor jött, hiszen Párizsban találkoznia kellett volna az Ellenőrző Bizottsággal, amit el is kellett halasztania. A február eleji népszövetségi meghallgatáson viszont mindenképpen meg akart jelenni. Szülőhazájában azonban továbbra is találgatások középpontjában állt, lemondását jósolták „diplomáciai köröktől nyert megbízható információ” alapján.⁷⁶ Végül is Smith tett pontot az ügy végére és kijelentette, hogy március elsejétől ismét teljes erővel folytatja munkáját.⁷⁷ Némi pihenés után március elején tért vissza Budapestre. Mivel nem épült fel teljesen, valamivel kevesebbet dolgozott, és úgy döntött, a legjobb, ha egy hosszabb vakációra hazautazik. Mivel a rekonstrukciós program jó úton haladt, napi szinten nem volt szükség a jelenlétére.⁷⁸

Májusi visszatérésekor „nagyon vidám” volt, jól érezte magát, és nagy élvezettel vetette magát ismét a munkába.⁷⁹ Igaz, három héttel később már bevallotta, hogy még mindig nem épült fel teljesen, és „vannak napok, amikor azt gondolom, hogy teljesen lehetetlen a munkát folytatni”.⁸⁰ A nagybani árak folytatták az év elejétől jellemző csökkenésüket, míg a banki megtakarítások tovább nőttek. A jobb körülmények leginkább kézzelfogható jele a banki alapkamat 9%-ra való leszállítása volt május végén. Smith dicsérően szólt a magyar kormányról, amely „eddig nagyon jól teljesített”.⁸¹ Ez idő tájt jelent meg Bethlen cikke a *Foreign Affairs*-ben, amelyben gyakorlatilag felajánlotta az amerikai tőkének, hogy vonuljon be Magyarországra, mert az „ajánlja az elképzelhető legjobb helyet a külföldi tőke befektetésére”.⁸² Ezt megerősítendő, egy amerikai elemző cég a kedvező besorolású országok papírjai közül a magyar kibocsátást tartotta a „legvonzóbbnak”.⁸³ Az egyik nyilvánvaló ok, amire ezt a megállapítást alapozták, Smith kedvező jelentései voltak, illetve a tény, hogy pont Smith volt a főbiztos Magyarországon. Valóban meglódult az amerikai tőkebeáramlás az országba, talán túlságosan is, ami évekkal később komoly eladósodáshoz vezetett.

A Népszövetség nyári ülészakán megint meghallgatták Smithet, ahol az első évről kellett mérleget vonnia. Noha jelentéseiből a legtöbb adat már ismert volt, egy ilyen nagy érdeklődéssel övezett beszámolót sokkal többen kísérték figyelemmel. A leglátványosabb bejelentés az volt, hogy a százmillió koronához, amit az első év deficitjeire tettek félre, nem kellett hozzányúlni, sőt még 63 millió többlet is jelentkezett.⁸⁴ A Pénzügyi Bizottság úgy döntött, hogy ez az összeg és még 30 millió korona felhasználható produktív célokra, amelyekhez a főbiztos beleegyezése szükséges.⁸⁵ A beszámoló kritikus részét az adókérdés taglalása jelentette. Smith már korábban is kifejezésre juttatta, hogy szerinte a magyar adófizetők túl vannak terhelve.⁸⁶ A fennálló fejenkénti 75 koronás adóteher valóban magas volt, és a háború előtti szint 135%-át jelentette. Smith a Népszövetség előtt úgy fogalmazott, hogy „Magyarország megadóztatása elérte a teljesítőképesség és lehetőség határát”.⁸⁷ A későbbiekben ezeken a terheken némileg enyhítettek is a hatóságok, a forgalmi adót például 3-ról 2%-ra csökkentették augusztus 1-jén.

A rekonstrukciós program szempontjából talán legjelentősebb esemény 1925 nyarán az Allyn Young és Maurice Frère által készített átfogó jelentés volt az ország helyzetéről. A munka a pénzügyi és gazdasági élet minden területére kiterjedt, és alapvetően kedvező képet mutatott a magyarországi helyzetről. Noha sok új információt nem tartalmazott a részletes beszámoló, mégis fontos irat volt, mert igazolta Smith és mások eddigi észrevételeit. A későbbi események tükrében érdemes azt a részt kiemelni a jelentésből, ami a kölcsönfelvételekről szól: „A veszély nem a kölcsönfelvételben, hanem a túlzott kölcsönfelvételben rejlik, vagy a nem produktív célokra felvett kölcsönökben... Az igazi veszély olyan kölcsön felvételéből származhat, amit nem azért tesznek, hogy üzleti hasznot arassanak le belőle, hanem hogy »a helyzetet javítsák«.”⁸⁸ Mivel a jelentés egésze pozitív kicsengésű volt, az előbb említett rész nem kapott kellő figyelmet.

Az őszi népszövetségi ülészakon Smith kijelentette, „minden ok megvan arra, hogy úgy higgyük, a magyar állam állandó egyensúlya fenn lesz tartva”.⁸⁹ Mint ahogy három nappal később a Pénzügyi Bizottságnak is előadta, az előző év remek eredménye elsősorban a bevételi oldal drámai, a tervezettnél 40–50%-kal is nagyobb növekedésének volt köszönhető, ami a korona stabilizációjának volt az egyenes következménye, függetlenül a 10%-os kiadásnövekedéstől.⁹⁰ A mezőgazdaság a háború óta eltelt évek legsikeresebb aratásán volt túl, a gazdasági élet lassú, de megbízható fejlődést mutatott, és az előrejelzések az 1925/26-os pénzügyi évre is egyensúlyban lévő költségvetést prognosztizáltak. Smith újfent hangsúlyozta a magyar kormány közreműködését. Itthon természetesen nagy örömmel vették a főbiztos genfi szereplését, különösen azt a részt, amikor cáfolta a kisantant küldöttének azt a kijelentését, hogy titkos tételek lennének a költségvetésben.⁹¹ Az őszi folytatás is sikeres volt, aminek legjelentősebb pillanata a Nemzeti Bank azon döntése volt, hogy leszállította az alapkamatot 7%-ra.

Késő ősszel Smith ismét hazautazott az USA-ba. Megérkezését szinte előkészítette a korábbi magyar pénzügyminiszter, Graz Gusztáv előadása a Politikai Tudományok Akadémiáján, ahol dicsérte Smitht és Magyarországon végzett munkáját.⁹² November 6-i megérkezése után rivaldafénybe került, aminek nem nagyon örült. Amikor egy lap azt kérdezte tőle, milyen érzés „az összes magyar pénzügyi cárjának” lenni, a következőt válaszolta: „Noha kétségtelenül nagy hatalmam van, de nem látok lehetőséget ennek használatára. Egész munkámat a magyar kollégákkal együttműködve végzem, és még sosem volt véleménykülönbségünk.”⁹³ Ez jellemző volt Smithre. Szükszavúan és szerényen megtett mindent, hogy a legjobb fényben tüntesse fel Magyarországot. Miután átvészelte az interjúk első hullámát, megpróbált észrevétlen maradni és maradék idejét pihenéssel tölteni. Ez azért is volt lehetséges, mert Magyarországon minden rendben zajlott távolléte alatt. A legjelentősebb esemény a Nemzetgyűlés azon határozata volt, hogy 1927. január 1-jétől bevezetik a pengőt, ami majd a koronát váltja fel, és aranyalapú fizetőeszköz lesz. Bostoni tartózkodása miatt nem tudott részt venni a Népszövetség soros közgyűlésén sem, ahol helyettese, Royall Tyler képviselte. Itt a legfontosabb döntés az volt, hogy Magyarország megkapott 50 milliót a fel nem használt kölcsönösszezből produktív célokra.⁹⁴ Az 1926-os év úgy kezdődött meg, hogy minden arra mutatott, hogy a nyáron az előzetes terveknek megfelelően be lehet fejezni a szanalási munkát, és a főbiztos munkája is véget ér.

Jeremiah Smith, Jr. kipihelve és ismét energiával teli érkezett vissza a kontinensre, ahol egy rövid londoni és genfi kitérő után ismét Budapesten volt. A magyar napilapok jelentős eseményként kezelték a főbiztos visszatérését, és még fénykép is

megjelent róla itt-ott.⁹⁵ Nyilatkozata örömhír volt a magyaroknak: „Örömmel kell megállapítanom, hogy a külföld összes illetékes köreiből az az egyértelmű felfogás alakult ki, hogy a szanálás sikeres voltát ma már kétségtelenül meg lehet állapítani... A külföld látja, hogy az ország mindazoknak a kellékeknek a birtokába jutott, amelyek a gazdasági javulás biztos és erőteljes menetét garantálhatják... a külföldön nyert impresszióim alapján e percben már a legnagyobb bizalommal viseltetik a magyar gazdaság iránt.”⁹⁶ Ami az előző hetekben kirobbant frankhamisítási botrányt illeti, nem változtatott apolitikus hozzáállásán, és csak annyit közölt: „Ezzel a kérdéssel nem foglalkozom”.⁹⁷

A korábbi jó mutatók megmaradtak, és az elkövetkező néhány hónap minden különösebb izgalom nélkül telt, ami a szanálási programot illeti. Különböző kereskedelmi egyezmények, a legjelentősebb közülük a februárban Ausztriával megkötött volt, további lendületet adtak a külkereskedelemnek. A nagy- és kiskereskedelmi árak is tovább csökkentek, míg a lakossági bankbetétállomány tovább nőtt.⁹⁸ Mindezek az adatok több pihenésre adtak lehetőséget Smithnek, aki az első hónapok után újra legyengült. Ilyen értelemben ő is éppen ugyanúgy várta mandátuma lejártát, mint a magyarok.

A júniusi genfi közgyűlés témái az ausztriai és magyarországi rekonstrukciós programok befejezése, illetve a főbiztosok visszahívása voltak. Noha a franciák és a kisantant a frankhamisításra hivatkozva el akarták napolni az ügyet, a britek nem voltak hajlandóak erre.⁹⁹ Jogilag is nekik volt igazuk, mert a kontroll megszüntetése az ország pénzügyi állapotától függött és nem a politikai megfontolásoktól. De egyöntetű döntést kellett hozni a bizottságnak, így a probléma komoly volt. A magyar ügyet könnyítette, hogy hatalmas presztízsveszteség lett volna a Népszövetség számára, ha nem döntenek a főbiztosi ellenőrzés megszüntetése mellett, különösen azután, hogy Ausztriában már eleve egy meghosszabbított programmal álltak szemben. Ez a franciáknak sem volt érdekük. Smith a maga részéről azt hangsúlyozta, hogy a Pénzügyi Bizottságnak nem szabadna hagynia, hogy a politika irányítsa a döntéseit.¹⁰⁰ A Tanácsnak írt jelentésében a Pénzügyi Bizottság végül arra az álláspontra helyezkedett, hogy „nem gondolja úgy, hogy olyan körülmények, mint a frankhamisítás (bár teljességgel sajnálatos) érintette volna Magyarország pénzügyi helyzetét”, és néhány nappal később hivatalosan is beleegyezett a főbiztosok hivatalainak megszüntetésébe.¹⁰¹ Fontos megjegyezni, hogy ez a döntés nem jelentette Magyarország pénzügyi felügyeletének teljes megszűnését. A kölcsönfizetésre szánt bevételek és a költségvetési egyensúly tekintetében megmaradt az ellenőrzés. Ebben a kulcsszerepet Smith eddigi helyetese, Royall Tyler játszotta, aki szintén élvezte mind a Népszövetség, mind Bethlen támogatását.

Smitht minden oldal egyöntetűleg dicsérte. Az egyik képviselő úgy fogalmazott, hogy „Smith úr személyisége, széles látóköre, tapintatossága, fáradhatatlan energiája és ritka kedvessége nehéz munkájának sikeréhez a legfontosabb tényezők között voltak”.¹⁰² Bethlen kijelentette, hogy a magyar nép és Magyarország a Népszövetség és annak Pénzügyi Bizottsága mellett „különösen nagy hálával tartozik a főbiztosnak és munkatársainak, akik mély megértést és szimpátiát [mutattak] a magyar nép irányában”.¹⁰³ A Tanács még aznap bejelentette, hogy június 30-ával Smith megbízatása megszűnik, mivel Magyarország pénzügyi stabilitása biztosítva van. A Tanács szintén kifejezte „munkájának mély elismerését”, és megállapította, hogy „feladatának gyors befejezése az eredeti programban tervezettnek megfelelően nem kis mértékben az általa mutatott személyes kvalitásainak köszönhető – pártatlan önfeláldozásának és józan

ítéleteinek”.¹⁰⁴ A Népszövetség érthetően megelégedettséggel fogadta, hogy Ausztriával ellentétben Magyarországon minden a terveknek megfelelően haladt. Noha maga a program kidolgozása nem Smith érdeme volt, hozzáállása és pragmatikus tevékenysége nagyban segítette, hogy a tervezett időre pénzügyi szempontból teljesen megfelelő állapotban legyen az ország.

Magyarországon még nagyobb lelkesedéssel fogadták a hírt, és ünnepelték Smitht. Apponyi Albert gróf, az ország talán legnagyobb tiszteletben tartott férfiúja méltatta a főbiztos munkáját, akinek „egész működésében és gondolkodásában az amerikai puritán gentleman nyilvánult meg, és csak a legnagyobb elismeréssel emlékezhetünk meg róla”.¹⁰⁵ Erre mintegy válaszként egy másik képviselő azt jegyezte meg, hogy Smith „működése során annyira az ország érdekeit tartotta szem előtt, hogy ha esetleg eltávozna tőlünk, sorfalat kellene állani távozásakor, hogy kifejezést adjunk annak az elismerésnek, amelyet munkája megérdemel”.¹⁰⁶ A Nemzetgyűlésben Bethlen újfent dicsérte Smitht: „Nem mulaszthatom el ez alkalommal, hogy meleg szeretettel köszönetet ne mondjak annak az amerikai férfiúnak, aki az ország rekonstrukciójában objektív szempontok alapján dolgozva és szeretettel, szimpátiával ez iránt az elbukott magyar nemzet iránt segített bennünket kimenteni abból a posványból, azokból a nehézségekből, abból a küzdelmes múltból, amelyből csakis a Népszövetség és az ő közreműködése folytán voltunk képesek kijutni. Köszönetet mondok neki, mint amerikai állampolgárnak, aki bebizonyította azt, hogyha egy amerikai állampolgár egy feladatot vállal, annak a nagy nemzetnek a tradícióihoz híven teljesíti azt a feladatot; ezt tette ő abban a hivatásában, amelyet itt Magyarországon képviselt.”¹⁰⁷ Ezeket a szavakat „élénk éljenzés és taps” követte minden oldalról.

Smith távozása Magyarországról

Annak ellenére, hogy mindenki kedvelte a főbiztost, távozása nagy öröm forrása volt, hiszen ez azt jelentette, hogy az ország visszanyerte szinte teljes pénzügyi szuverenitását. Talán Bud János pénzügyminiszter volt az egyetlen, aki nem örült felhőtlenül Smith távozásának. Már előre félt attól a hatalmas nyomástól, amely majd júliustól a különböző tárcáktól rá fog helyeződni, hogy pénzt kapjanak.¹⁰⁸ Ez jól jellemzi a problémát, amely az országban Smith nélkül eluralkodott. Nem volt egy erős kéz, amely pénzügyekben szigorú következetességgel fenntartotta volna azt az egészséges szigort, amit Smith és a Népszövetség képviselt. Mindenesetre a magyarok joggal éltették Smitht. Az 1925/26-os pénzügyi évben a költségvetési többlet 62 millió aranykorona volt; a 253 milliós kölcsönből mindössze 70 milliót kellett felhasználni a költségvetési deficitre; 100 millió koronát a Népszövetség már engedélyezett különböző befektetésekre, Smith hozzájárulásával, és még így is megmaradt 80 millió korona az eredeti összegből. Az eredeti reformokon kívül továbbiakat is végrehajtott Magyarország: centralizálták az állami pénzeket a Nemzeti Bankban; a kormány költségvetésen kívüli kiadásairól és bevételeiről törvényi határozat szerint éves kimutatást kellett készíteni; a nagy- és kiskereskedelmi árak mindvégig csökkenő tendenciát mutattak; a lakossági megtakarítások nőttek. Mint Smith meg is jegyezte, a magyar kormány és nép nélkül mindez lehetetlen lett volna. Smith azonban figyelmeztetett is. Megjegyezte, hogy szigorú és ésszerű fiskális politikát kell folytatnia Magyarországnak, de ha mégis újra költségvetési deficittel találják magukat szemben, csak az adók megemelése lehetne orvosság, ami viszont a legkevésbé népszerű eszköz.¹⁰⁹ Smith tehát népszerűsége csúcán volt június vége felé, és ez csak tovább fokozódott.

Néhány nappal Smith elutazása előtt a Nemzetgyűlés egyhangúan elfogadta, hogy „nemzetünknek a távozó főbiztos iránti köszönetét és háláját jegyzőkönyvünkbe foglaljuk... s ezt a megnyilatkozásunkat magában foglaló jegyzőkönyvi kivonatot a Nemzetgyűlés nevében díszes kiállításban” neki átadják.¹¹⁰ Smith választát két nappal később olvasták fel a Parlamentben. Ebben újfent megköszönte a magyar népnek az iránta mutatott jóindulatát és minden jót kívánt az országnak.¹¹¹ Horthy búcsúkihallgatáson fogadta Smitht, ahol saját portréját adta a távozó amerikainak.¹¹² Bármit is gondolt Smith erről a festményről, kihasználta az alkalmat, hogy valami szokatlant kérjen. Szent István koronáját szerette volna látni, és noha a kormányzót némileg meglepte a kérés, úgy gondolta, egy barátot nem lehet visszautasítani. Ahogy Horthy emlékszik, „Smith úr szótlánul állt ez előtt a bizánci aranyműves munkája előtt... újra felkeresett és kijelentette: »Már értem. Ez nem a korona volt. Szent István koronája maga Magyarország.«”¹¹³ A június 26-i búcsúvacsorán szokatlanul nagy és jelentős társaság volt jelen: nagyköveti szinten Nagy-Britannia, Ausztria, Franciaország, Olaszország, Németország, Spanyolország, Lengyelország és Görögország képviseltette magát, míg az Egyesült Államok, Csehszlovákia, Jugoszlávia és Bulgária külképviseleik által volt reprezentálva. Ráadásul vezető külföldi lapok tudósítói is jelen voltak.¹¹⁴ Miután Bethlen szokásos módon dicsérte a leköszönő főbiztost, Smith ismét a hozzá illő szerénységgel nyilatkozott: „Kiváltság és megtiszteltetés volt, hogy segíthettünk... csak aszisztáltunk és az eredményeket nem tekinthetjük a magunkénak. Nemcsak a magyar kormány, de az egész magyar nép közreműködése nélkül nem lehetett volna előrelépést elérni... Idegenekként jöttünk ide... de távozásunkkor úgy látjuk, barátokat hagyunk hátra.”¹¹⁵ Brentano felolvasta az amerikai külügyminisztérium üzenetét, amely kifejezésre juttatta „az Egyesült Államok kormányának és népének meglegedettségét Smith úr munkájának sikeres befejeztével. Azok az amerikaiak, akik figyelemmel követték, boldogok, hogy egy amerikai állampolgár volt az, aki képes volt megadni Magyarországnak ezt a fontos segítséget.”¹¹⁶ Smith egyértelműen szinte már hősnek volt kikiáltva, és az az akaratán kívüli esemény, ami a fizetése körül zajlott le, csak megerősítette ezt a tényt.

Munkájának befejeztével a magyar kormány át kívánta nyújtani a csekket, ami Smith több mint kétéves honoráriumáról szólt, 100 000 dollárt, de Smith ezt visszautasította. Ez a június 29-i esemény másnap minden vezető amerikai napilap címlapján ott volt, és azok az amerikaiak is megtudták, ki volt Smith, akik eddig nem követték figyelemmel az európai eseményeket. A *New York Times* idézte Smitht, aki azt mondta, „Adják jótékony célra. A szegényeknek nagyobb szükségük van rá, mint nekem. Az egyetlen fizetség, amire a munkám után vágyok, az a magyar nép elismerése és barátsága.”¹¹⁷ Amikor Bethlen tovább kardoskodott, Smith állítólag azt válaszolta: „Vezessék vissza a könyvelésbe, mint az amerikai nép ajándéka a magyar népnek.”¹¹⁸ Ráadásul, mikor a magyar miniszterelnök legalább egy kitüntetést akart adományozni Smithnek, az amerikai szinte már mérges volt: „Ha ezt teszi, sosem bocsátok meg. Az önök barátsága és hálája sokkal értékesebbek nekem, mint bármilyen kitüntetés.”¹¹⁹ Ezzel, ha rövid időre is, megteremtődött a Smith-mítosz, az önzetlen amerikaié, aki becsülettel végzett munkájáért nem vár anyagi juttatást, mindössze barátságot.

A hír, hogy Jeremiah Smith, Jr. lemondott fizetéséről a magyarok javára, érthetően pozitív reakciót váltott ki az Egyesült Államokban is. Malcolm Donald, Smith cégtársa az ügyvédi irodában, ezekkel a szavakkal kommentálta kollégája tettét: „Néhez mit mondani, hogy kifejezzük a tett iránti csodálatunkat. Mindazonáltal azoknak,

akik jól ismerik Smitht, hozzá kell tenniük, hogy egy ilyen cselekedet pont rá vall.”¹²⁰ Frederic H. Curtiss, a Szövetségi Jegybank bostoni elnöke szélesebb konklúziót vont le: „Ha több Smithünk lenne, akik Európába mennének és ilyen szakértői segítséget adnának kritikus problémák megoldásában, gyorsabb ütemben lehetne a világ szimpátiájának és megértésének nagy kérdéseit tisztázni és megoldani.”¹²¹ Ahogy a magyar külügyi képviselő jelezte, „soha e követség fennállása óta nem írtak a lapok annyit Magyarországról, mint e hónapban”, és „egész özöne a cikkeknek jelent meg Smith főbiztos működésének befejezéséről és elért eredményéről... különösen pedig a 100 000 dolláros ajándékról”.¹²² Az amerikai *Magyar Népszava* egy nemzeti színekbe burkolt különkiadásban emlékezett meg Smith hőstettéről, és táviratot is küldött az amerikaiainak: „Az Ön nagylelkűsége annak a nagyszerű amerikai szellemnek a szimbóluma, ami Amerika legnagyobb fiainak természetes ösztöne, akik közül Ön az egyik legelső.”¹²³ Számos amerikai állampolgár írt a nagy újságok szerkesztőinek Smitht dicsérve, és egyikük odáig ment, hogy Smitht George Washingtonhoz hasonlította.¹²⁴ Smith hírneve még a magyar rekonstrukciós kötvényekre is jó hatással volt, mert június legvégén 102 pontra ment fel az áruk az amerikai tőzsdén.¹²⁵ Jeremiah Smith, Jr. végül 1926. július 1-jén utazott el végleg Magyarországról.

A nagy sztori nem szenvedett csorbát attól, hogy Smith maga ismerte be, hogy már munkája elején jelezte, hogy nem fogad el honoráriumot. Érdeemes hosszabban idézni az Amerikába érkezésekor adott interjúból: „Tulajdonképpen nem tudom, pontosan mennyit utasítottam vissza, és maga a visszautasítás már két éve megtörtént. A Népszövetség, amitől a főbiztosi kinevezésem érkezett, és a magyar kormány havi 5000 dollárban állapodtak meg, ami mindenféle költség fedezésére szolgált, és két évnél valamivel többet voltam ott. Már az elején kijelentettem, hogy nem fogok fizetést felvenni, mert amikor mások keresetét rövidíti meg az ember, saját maga nem vehet fel egy nagyobb összeget. A lakhatási költségeket valóban elfogadtam. Ez nem volt sok, mert a kormány biztosította a lakhelyemet. Ha ezt és az irodám fenntartását levonjuk, talán 60 000 marad.

Az európai szokásoknak megfelelően a magyarok egy hírnököt küldtek helyettesemhez, Royall Tyler úrhoz, aki szintén bostoni, és azt javasolták neki, hogy ő javasolja nekem, hogy fogadjam el a 60 000-t, vagy bármennyi is volt ez. Igazság szerint kétszer is javasolták. Mondtam nekik, hogy nem fogok semennyit elfogadni, és őszintén hiszem, hogy ez segítette a munkámat. Aztán megkérdezték, mit tegyenek vele, és én azt mondtam nekik, hogy ez az ő pénzük, az első olyan, amit elkölthetnek, szóval azt tehetnek vele, amit akarnak. Megkérdezték, hogy van kifogásom az ellen, hogy ösztöndíjalapként használják fel, amiből diákok utazhatnak az Egyesült Államokba. Mondtam, hogy nincs, így ezt tették. Nem tudom, hogy kezdődött a 100 000 dolláros történet. Először Londonban hallottam róla, amikor egy amerikai lapot vettem. Dugóba kerültem, így kinyitottam és magamat találtam a címdoldalon. Némileg zavarban voltam, és most még inkább, mikor ma leszálltam a Laconiáról, és egy csomó levelet találtam mindenhol, valamelyik dicsért, valamelyik elítélt és valamelyik kért a 100 000-ból. Nem hiszem, hogy olyan sok pénz lett volna, és sosem láttam róla a csekket. Jól éreztem ott magam. Örülök, hogy visszatértem, és »csatlakozom a munkanélküliek hadseregéhez«, de természetesen nem jöttem volna el, ha a munkát nem fejeztük volna be.”¹²⁶

Mivel ez a vallomás három héttel azután jelent meg, hogy a hír már tényként terjedt el, a dicsőség örökre biztosítva volt. A magyarok az előzetes jelzések szerint tényleg a Jeremiah Smith Ösztöndíjalapra fordították a pénzt, amiből évente két diák

vagy fiatal kutató utazhatott ki az USA-ba.¹²⁷ A Smith névvel fémjelzett ösztöndíj megőrizte az amerikai főbiztos nimbuszát.

Smith és Magyarország a rekonstrukció után

Smith Amerikába való visszautazásával nem szakadt meg a kapcsolat közte és Magyarország között. A magyaroknak továbbra is fontos érdekük volt az USA-val való jó viszony, és azt remélték, hogy ebben Smith valamilyen formában segítségükre lehet. A magyar hivatalos körök próbálták fenntartani a kapcsolatokat Smithszel. 1926 őszen Bud pénzügyminiszter arra kérte az őt kérdező amerikai riportert, hogy „továbbítsa Magyarországnak háláját annak az amerikai állampolgárnak, aki megmutatta ennek az országnak a pénzügyi prosperitás felé vezető utat”.¹²⁸ Bethlen pedig lelkiismeretfurdalás nélkül arra kérte Smitht, hogy küldjön információt egy bizonyos amerikai pénzügyi csoportról, amelyik érdeklődést mutatott Magyarország gazdasági életét illetően.¹²⁹ Természetesen ebben nem volt semmi megbotránkoztató vagy illegális, inkább jól példázza, hogyan működtek a dolgok akkor. A magyar hála egy gyönyörű herendi porcelánkészlet formájában is kifejezésre jutott, amit Walkó Lajos külügyminiszter küldött Smithnek karácsonyra.¹³⁰

Smith, aki valóban szívében viselte Magyarország sorsát, más szempontból is kapcsolatban maradt az országgal. Még elutazása előtt kiszemelték az USA-ban működő Amerikai–Magyar Társaság részéről, amelyik elsősorban kulturális tevékenységet folytatott, mint potenciális segítőt. Nyilvánvaló volt, hogy egy Smith karakterű ember nagy figyelmet és sok pénzt jelentett volna a társaságnak. Smith először nem akart foglalkozni az ügygel, de később úgy nyilatkozott, hogy „természetesen mindig ki fogom venni a részem, amikor csak tudok segíteni Magyarországnak”.¹³¹ Smith a maga részéről átfogó reformokat sürgetett, hogy a társaság hatékonyabban tudjon működni. Szintén helyesnek tartotta, hogy a magyar kormány anyagilag vegye ki a részét a támogatásból.¹³² Mindenesetre a társaság problémái nem oldódtak meg Smith közreműködésével. Először betegsége miatt nem állhatott rendelkezésre, majd felépülése után nagyobb horderejű dolgok várták.

1927 szeptemberében Smitht beválasztották a Népszövetség Pénzügyi Bizottságába. Ez azért volt jelentős, mert ismét jól példázza az amerikai külpolitikai törekvéseket ebben az időben. Kormányzati szinten nem voltak hajlandóak a Népszövetséggel való együttműködésre, de annak örültek, ha amerikaiak magánemberként részt vettek a genfi munkában. 1929 elején Smith tanácsadóként szerepet vállalt a Young-terv kidolgozásában. Egyértelmű volt, hogy nemzetközi presztízsére és szakértelmére szükség van. De saját hazájában is nagyszámú feladatot látott el. Csak megromlott egészségére való hivatkozással utasította vissza Fuller kormányzó kérését, hogy az ítélőtanács elnöke legyen a Sacco és Vanzetti perben, de miután elolvasta teljes periratot, úgy vélte, mind Sacco, mind Vanzetti bűnös.¹³³ Betöltött számos egyéb fontos elnöki posztot régi iskolájától kezdve az AT&T-n át, de megromlott egészsége miatt egyre inkább visszavonult. Hátralévő éveit a betegsége miatt tehetetlenségre kárhóztatott Smith cél nélkül és magányosan élte.

Smith 1935-ben bekövetkezett halála nem volt esemény hazájában. Magyarországon viszont szinte mindegyik lap megemlékezett az amerikai hősről. A *Budapesti Hírlap* „Meghalt egy jóbarátunk” címlapon megjelenő cikkében azt írta, Smith „döntő véleményének nagy része volt abban, hogy a világ hatalmasságai országunkat segítségre érdemesnek és méltónak találva engedélyezték részünkre a népszövetségi re-

konstrukciós kölcsönt”.¹³⁴ Egy másik lap úgy fogalmazott, hogy Smith neve „kitörölhetetlenül belekerült a nemzeti élet történetébe... akit barátunknak mondhattunk mindenkor... segíteni akart és segített is, amennyire a hatásköre megengedte”.¹³⁵ A *Pesti Napló* pedig azt mondta, hogy Smitht „a névtelen magyar adófizető szobrának talapzatára” kellene állítani.¹³⁶ A *Magyarország* úgy tudta, mozgalom indult arra, hogy utcát nevezzenek el Smithről és emlékművet emeljenek tiszteletére.¹³⁷ Ez a hír szinte visszhangja volt egy néhány évvel korábbi véleménynek. Amikor Alapi Béla bankigazgató 1928-ban Amerikában járt, szintén a Magyarországon fennmaradt Smith-mániáról beszélt az újságíróknak. Dicsérte Smitht, és azt mondta, egy amerikainak van szobra Budapesten, George Washingtonnak, de „ha még egyet felállítunk, az Jeremia Smithé lesz”.¹³⁸ Ez azonban mégsem következett be. 1936-ban valóban szobrot állítottak egy amerikai tiszteletére, de ez nem Smith volt, hanem Harry Hill Bandholtz tábornok, aki bátran fellépett a román megszállókkal szemben a magyarok és értékeik védelmében 1919-ben.

Jeremiah Smith, Jr. fontos helyet foglal el a 20. századi magyar történelemben, attól függetlenül, hogy neve a második világháború után – elsősorban politikai szempontok miatt – feledésbe merült, és a rendszerváltás sem hozta meg az őt talán megillető figyelmet. Pedig egy nagyon kritikus időszakban vállalta, hogy az akkoriban a legtöbb országot soraiban tudó szervezet irányítása alatt, minden amerikai pragmatizmussal megáldva, megpróbálja keresztülvinni azokat a reformokat, amelyekre Magyarországnak feltétlenül szüksége volt a kilábaláshoz. Talán ma sem lenne baj, ha az ország ismét szert tehetne egy ilyen barátára.

Jegyzetek

¹ A magyar pénzügyi rekonstrukcióról a következő magyar nyelvű kiadványok jelentek meg eddig: *Magos György: Az amerikai imperialisták szerepe a Horthy fasizmus stabilizálásában, 1924–1929.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952; *Ormos Mária: Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964; *Lojtkó, Miklós: Meddling in Middle Europe.* Budapest, Central European University Press, 2006. 81–126. A technikai szempontból legátfogóbb művek *Péteri, György: Revolutionary Twenties. Essays on International Monetary and Financial Relations after World War I.* Trondheim, University of Trondheim, 1995; *Péteri, György: Global Monetary Regime and National Central Banking. The Case of Hungary, 1921–1929.* Boulder, Colorado, 2002. (Social Science Monographs.)

² Lásd Magos György monográfiájának idevágó részét.

³ *Eduard Beneš: The Little Entente.* In: *Foreign Affairs*, 1, no. 1 (1922. szeptember) 68–69.

⁴ Bethlen gróf beszéde a Jótételei Bizottság előtt, 1923. május 5. Jelentés Kállaytól és Bethlentől. Népszövetség Archívuma (a továbbiakban LNA). Doc. No. 28903, Registry Files, R. 296.

⁵ Bethlen Korányinak és Khuen-Hédervárynak, 1923. november 27. 123. csomó, 6. tétel/96618, K 69, Gazdaságpolitikai Osztály, Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL).

⁶ Széchenyi Daruvárynak, 1923. december 31, 123. csomó, 6. tétel/162110, K 69, Ibid.

⁷ *Lojtkó: i. m. 94.*

⁸ Kállay Daruvárynak, 1923. október 26. 123. csomó, 6. tétel/92852, K 69, Gazdaságpolitikai Osztály, MOL.

⁹ Popovics memorandumja, 1923. október 24. Ibid.

¹⁰ Széchenyi Daruvárynak, 1923. december 21. 209. csomó, 123. tétel/10–1390. Ibid.

¹¹ House Drummondnak, 1924. január 15. Doc. No. 33315, Registry Files, R. 298, LNA.

¹² Budapesti Hírlap, 1924. január 23. XLIV/19., 1924. február 23. XLIV/45.; *Magyarország*, 1924. február 24. XXXI/46.

¹³ Boyden lett volna eredetileg a főbiztos Ausztriában, de egy félig-meddig félreértett külügyminisztériumi távirat miatt nem vállalta el.

¹⁴ Drummond a tagoknak, 1924. március 24. C5039/37/21, 9907, FO371. The National Archives of Great Britain (a továbbiakban TNA).

¹⁵ Lampson feljegyzései, 1924. március 24. Ibid., C5039/37/21, 9907, FO371. TNA.

¹⁶ Lamont Salternek, 1924. március 22. idézi Salter Bethlennek, 1924. április 11. Doc. No. 33315, Registry Files, R. 298, LNA.

- ¹⁷ A „Jr” titlust is az apja iránti tisztelet egyik jeleként használta. Az életrajzi adatok a következő helyekről származnak: *Joseph H. Beale: Jeremiah Smith, Jr. (1870–1935)*. In: *Proceedings of the American Academy of Arts and Sciences*, 71, no. 10. 1937. március, 549–550.; *Thomas W. Lamont: Across World Frontiers*. New York, Harcourt, Brace and Company, 1951. 82–83.; *Foreign Relations of the United States (FRUS)*. Washington, D. C., Government Printing Office, 1920. Vol. 1. 497. 575–589.; *Edward M. Lamont: The Ambassador from Wall Street. The Story of Thomas W. Lamont, J. P. Morgan’s Chief Executive*. Lanham, Maryland, Madison Books, 1994. 175–186.
- ¹⁸ *Sir Arthur Salter: Personality in Politics*. London: Faber and Faber, 1947. 168.
- ¹⁹ *Lamont: Across World Frontiers*. i. m. 82.
- ²⁰ Hevesy Daruvárynak, 1924. április 5. 209. csomó, 123. tétel/10–1390, K 69, Gazdaságpolitikai Osztály, MOL.
- ²¹ *Boston Daily Globe*, 1924. április 13.
- ²² Rác a külügyminisztérium sajtóosztályának, 1924. május 13. 209. csomó, 123. tétel/10–1390, K 69, Gazdaságpolitikai Osztály, MOL.
- ²³ Goode Niemeyernek, 1924. április 2. 209. csomó, 123. tétel/10–1390, K 69, Gazdaságpolitikai Osztály, MOL.
- ²⁴ Telefonüzenet Saltertől Niemeyernek, 1924. április 2. és Wilkinson Lampsonnak, 1924. április 2. C5526/37/21, 9907, FO371. TNA.
- ²⁵ Drummond Stoppaninak, 1924. április 4. Doc. No. 33315, Registry Files, R. 298. LNA.
- ²⁶ Salter Smithnek, 1924. április 5. Doc. No. 33315, Registry Files, R. 298. LNA.
- ²⁷ *Jeremiah Smith: The Preservation of the Peace*. Cambridge, MA: Harvard Law School, 1927. 11.
- ²⁸ Hivatalos népszövetségi kommuniké, 1924. április 8. 1924–1929, P. III. C. 117, Financial Reconstruction of Hungary, LNA.
- ²⁹ *The New York Times*, 1924. április 10.
- ³⁰ *Christian Science Monitor*, 1924. április 10. Lásd még Korányi Frigyes pénzügyminiszter felszólalását a rekonstrukciós törvény vitájában. *Nemzetgyűlési Napló*, XXIII. 424.
- ³¹ *Nemzetgyűlési Napló*, XXIII. 509–510.
- ³² Széchenyi Boydennek, 1924. április 12. 264. csomó, 113. tétel/50052–50263, K 69, Gazdaságpolitikai Osztály, MOL.
- ³³ League of Nations, *The Financial Reconstruction of Hungary*. Genf, 1926. 84–90.
- ³⁴ Smith budapesti sajtónyilatkozata, 1924. május 2. P. III. C. 117, Financial Reconstruction of Hungary, LNA.
- ³⁵ *Pesti Hírlap*, 1924. május 6. XLVI/84.; *Pesti Napló*, 1924. május 6. 75/84.
- ³⁶ Brentano Hughesnak, 1924. június 11. 864.00/583, Roll 6, M. 708, National Archives and Records Administration (a továbbiakban NARA).
- ³⁷ Smith Strakoschnak, 1924. május 17. C. III (4), C. 111, Financial Reconstruction of Hungary, LNA.
- ³⁸ Strakosch Smithnek, 1924. május 21. Ibid.
- ³⁹ Lamont Smithnek, 1924. május 22. C9203/37/21, 9908, FO371, TNA.
- ⁴⁰ Smith Salternek, 1924. május 24. OV9/434, Bank of England. (A továbbiakban: BoE.)
- ⁴¹ Részletesebben a Speyerék által játszott szerepről a magyar kölcsönben és Magyarországgal általánosságban: *Zoltán Peterecz: James Speyer and Hungary: An American Banker in Anti-Semitic Hungary in the 1920s*. In: Lehel Vadon (ed.): *To the Memory of Sarolta Kretzoi*. Eger, Eszterházy Károly College, Department of American Studies, 2009. 195–220.
- ⁴² Smith üzenete Speyer & Co-nak. *The New York Times*, 1924. július 6., Time, 1924. július 7.
- ⁴³ *The New York Times*, 1924. július 11.
- ⁴⁴ Strakosch Smithnek, 1924. július 2. C. III, C. 111, Financial Reconstruction of Hungary, LNA.
- ⁴⁵ A tanulmányunk nem lehet célja a szanalási program minden egyes részletére kitérni. Sokkal inkább a jelentősebb és a Smith személyéhez jobban kötődő elemek kerülnek itt bemutatásra.
- ⁴⁶ Smith első jelentése. Smith jelentései megtalálhatók a League of Nations Journalben és a BoE-ben is. Hivatkozással csak a jelentések számát adjuk meg.
- ⁴⁷ *The Times*, 1925. május 23. Goode jelentős részt vállalt az osztrák rekonstrukciós program kidolgozásában, emellett hosszú évekig dolgozott a magyar kormány pénzügyi tanácsadójaként.
- ⁴⁸ Smith első jelentése.
- ⁴⁹ E. I. Expenses of the Office of the Commissioner General, C. 113. Financial Reconstruction of Hungary, LNA. A második budapesti tárgyalás 1924. márciusban és ennek előzményei. A főbiztos első jelentésének tárgyalása Genfben (1924. június), 9. csomó, VII/6, K 275, Kállay iratok, MOL.
- ⁵⁰ Smith Salternek, 1924. június 16. Doc. No. 36545, Registry Files 300, R. 300, LNA.; *Budapesti Hírlap*, 1924. június 17. XLIV/118.; *Magyarország*, 1924. június 17. XXXI/118.
- ⁵¹ Smith második jelentése.

- ⁵² Budapesti Hírlap, 1924. július 2. XLIV/131.
- ⁵³ Smith Korányinak, 1924. július 10. C. III. (7), C. 111, Financial Reconstruction of Hungary, LNA.
- ⁵⁴ Brentano Hughesnak, 1924. augusztus 16. 864.00/586, Roll 6, M. 708, NARA.; Budapesti Hírlap, 1924. július 7. XLIV/135.
- ⁵⁵ Smith harmadik jelentése.
- ⁵⁶ Brentano Hughesnak, 1924. augusztus 16. 864.00/586, Roll 6, M. 708, NARA.
- ⁵⁷ Pesti Hírlap, 1924. július 13. XLVI/140.
- ⁵⁸ Budapesti Hírlap, 1924. augusztus 1. XLIV/156.; The New York Times, 1924. augusztus 3.
- ⁵⁹ Smith negyedik jelentése; II–3. Magyarország pénzügyi helyzete és rekonstrukciója 1923–1924. 8. csomó, K 78, Népszövetségi Kiadványgyűjtemény, MOL.
- ⁶⁰ Ibid.; League of Nations Journal, 5th Year, No. 10. 1924. október, 1289–1291.
- ⁶¹ Budapesti Hírlap, 1924. szeptember 16, XLIV/192.
- ⁶² 1924. I–5. tétel, Washington, 28. csomó, K 66, Sajtó- és Kulturális Osztály, MOL.
- ⁶³ Curtis Hughesnak, 1924. november 8. 864.00/597, Roll 7, M. 708, NARA.
- ⁶⁴ Smith Strakoschnak, 1924. október 20. OV9/434, BoE.
- ⁶⁵ Ibid.
- ⁶⁶ Smith hetedik jelentése.
- ⁶⁷ Ibid.
- ⁶⁸ The Times, 1924. november 24.
- ⁶⁹ Ibid.
- ⁷⁰ Smith nyolcadik jelentése.
- ⁷¹ Brentano Hughesnak, 1925. február 12. 864.00/616, Roll 7, M. 708, NARA.
- ⁷² Boston Daily Globe, 1924. április 8.; Smith Niemeyernek, 1925. május 5. OV9/437, BoE.
- ⁷³ Magyarország, 1925. január 15, XXXII/11.
- ⁷⁴ The New York Times, 1925. január 15.
- ⁷⁵ Tyler Felkinnek, 1925. január 17. T. II. Incoming and outgoing telegrams, September 24–June 26. C. 120, Financial Reconstruction of Hungary, LNA.
- ⁷⁶ The New York Times, 1925. február 6.
- ⁷⁷ The New York Times, 1925. február 12.
- ⁷⁸ Lásd Smith tizedik és tizenegyedik jelentéseit.
- ⁷⁹ Goode Normannak, 1925. május 19. OV33/73, BoE; Magyarország, 1925. május 19. XXXII/112.
- ⁸⁰ Smith Felkinnek, 1925. május 22. C. III (6) Correspondence – M. A. E. Felkin, C. 111, Financial Reconstruction of Hungary, LNA.
- ⁸¹ Smith tizenharmadik jelentése.
- ⁸² *István Bethlen*: Hungary in the New Europe. In: Foreign Affairs, 3, no. 3 (April 1925) 455.
- ⁸³ W. A. Harriman & Co. Analyses, 1925. június 5. L.V. (2) May 1925–Dec 1927. C. 114, Financial Reconstruction of Hungary, LNA.
- ⁸⁴ LNJ, 6th Year, No. 7, July 1925, 859. Maga a többlet még önmagában nem lett volna akkora jelentőségű, de megindult a tőkebeáramlás, ami mindenképpen a nemzetközi pénzpiac bizalmát jelentette.
- ⁸⁵ A bizottság jelentése, 1925. június 11. C. 335 (I). M. 116. 1925, LNA.
- ⁸⁶ Smith Normannak, 1925. február 15. OV33/73, BoE.
- ⁸⁷ Pesti Hírlap, 1925. június 6. XLVII/125.
- ⁸⁸ 3. csomó 1921–1928 B/2, Külpolitikával összefüggő iratok, 570/925, K 468, Bethlen iratok, MOL.
- ⁸⁹ LNJ, 6th Year, No. 10, October 1925. 1355.
- ⁹⁰ Smith beszámolója, 1925. szeptember 11. Financial Reconstruction of Hungary, Discussions at the 6th Assembly, 1925. Doc. No. 46255, Registry Files, R. 301, LNA.
- ⁹¹ Pesti Napló, 1925. szeptember 11. 76/203.
- ⁹² Boston Daily Globe, 1925. október 29.
- ⁹³ The New York Times, 1926. július 11.
- ⁹⁴ Ez egy politikai kompromisszum volt, hiszen a kisantant, francia támogatással, el akarta napoltatni a döntést, a magyarok, akik teljesítették az elvártakat, viszont egy nagyobb összeget szerettek volna kapni.
- ⁹⁵ Magyarország, 1926. január 15. XXXIII/11; Pesti Napló, 1926. január 15. 77/11.
- ⁹⁶ Pesti Napló, 1926. január 15. 77/11. A pozitív kijelentést a washingtoni legáció is megerősítette: „Gazdasági helyzetünket az összes közlemények kedvező színekben ecsetelték. E tekintetben a népszövetségi főbiztos jelentési számunkra igen előnyösek, mivel azok változatlanul helyet nyerne a sajtóhírek között, és gazdasági, valamint pénzügyi helyzetünk megítélésében az itteni közönség főleg reájuk támaszkodik.” 1926. január 15. 53. csomó. 1926. I–5. tétel, Washington I, K 66, Sajtó- és Kulturális Osztály, MOL.
- ⁹⁷ Pesti Napló, 1926. január 15. 77/11. A frankhamisítási botrányról részletesebben: *Romsics Ignác*: Franciaország, Bethlen és a frankhamisítás. In: Történelmi Szemle, 26 (1983) 67–86.

- ⁹⁸ Smith huszonnegyedik jelentése.
- ⁹⁹ Ross Niemeyernek, 1926. június 3. C6375/443/21, 11369, FO371, TNA; Crewe Chamberlainnek, 1926. június 2. C6443/433/21, és Niemeyer Lampsonnak, 1926. június 4. C6392/443/21, 11370, FO371, TNA.
- ¹⁰⁰ Siepmann Normannak, 1926. május 31. OV33/42, BoE.
- ¹⁰¹ A Pénzügyi Bizottság jelentése a Tanácsnak, 1926. június 6. Financial Reconstruction of Hungary; Doc. No. 52083, Registry Files, R. 302, LNA. A Pénzügyi Bizottság munkája a huszonnegyedik ülészsakban, 1926. június 3–9, C. 359. M. 127. 1926. II, LNA.
- ¹⁰² A Tanács jegyzőkönyvének kivonata, 1926. június 10. Financial Reconstruction of Hungary, Doc. No. 52083, Registry Files, R. 302, LNA.
- ¹⁰³ Ibid.
- ¹⁰⁴ Ibid.
- ¹⁰⁵ Budapesti Hírlap, 1926. május 22. XLVI/114.
- ¹⁰⁶ Ibid.
- ¹⁰⁷ Nemzetgyűlési Napló, 1922–27. XLV. 42.
- ¹⁰⁸ Siepmann Normannak, 1926. május 31. OV33/42, BoE.
- ¹⁰⁹ Smith huszonötödik jelentése.
- ¹¹⁰ Class of 1945. Library, Phillips Exeter Academy, Jeremiah Smith Academy Archives (a továbbiakban Smith iratok). Smith végül 1928-ban vehette át a díszített emléklapot Széchenyitől Amerikában. Smith köszönétét felolvasták a nemzetgyűlésben is. Nemzetgyűlési Napló, 1927–1932, XI. 137.
- ¹¹¹ Smith Scitovszkynak, 1926. június 23. Smith iratok.
- ¹¹² Pesti Napló, 1926. június 29. 77/144.
- ¹¹³ *Nicholas Horthy: Memoirs.* New York, Robert Speller & Sons, 1957. 133.
- ¹¹⁴ Budapesti Hírlap, 1926. június 27. XLVI/143.
- ¹¹⁵ Jeremiahs Smith Főbiztos beszéde a magyar kormány által a tiszteletére adott vacsorán, 1926. június 26. Smith iratok.
- ¹¹⁶ *Mark Imre Major: American Hungarian Relations 1918–1944.* Astor, Fl, Danubian Press, 1974. 182–183.; Brentano Kelloggnak, 1926. június 30. 864.00/675, M. 708, Roll 7, NARA.
- ¹¹⁷ The New York Times, 1926. június 30.; The Washington Post, 1926. június 30.; Christian Science Monitor, 1926. június 30.
- ¹¹⁸ Ibid.
- ¹¹⁹ Ibid.
- ¹²⁰ Christian Science Monitor, 1926. június 30.
- ¹²¹ Ibid.
- ¹²² 1926. I–5. tétel, Washington, 53. csomó, K 66, Sajtó- és Kulturális Osztály, MOL. A már említett újságokon kívül a következő jelentősebb lapok számoltak be az esetről: Public Ledger, Pittsburgh Post, Evening Star, New York Herald Tribune, New York World.
- ¹²³ The New York Times, 1926. július 4.
- ¹²⁴ Ibid., 1926. július 18.
- ¹²⁵ Wall Street Journal, 1926. július 21.
- ¹²⁶ The New York Times, 1926. július 20.
- ¹²⁷ Az ösztöndíjprogram alaptökéjét kötvényekbe fektették a hozamok érdekében. Idővel azonban nem törődtek megfelelően a pénz kezelésével. A magyar kormány sem fordított kellő figyelmet a kiutazó magyar diákokra, akik sokszor teljesen magukra maradtak megérkezésük után. A követséget nem tájékoztatták érkezésükről, és gyakran pénzüik sem volt. Széchenyi hiába írt a külügyminisztériumnak többször is ez ügyben. Magyary Walkónak, 1928. december 22. 160. csomó, 121. tétel, K 106, Washingtoni követség iratai, MOL, valamint Széchenyi Walkónak, 1932. január 21. és 25. 161. csomó, Ibid.
- ¹²⁸ The New York Times, 1926. október 28.
- ¹²⁹ Bethlen Smithnek, 1926. november 4. 1922–1931 B/4. 706/926, 7. csomó, K 468, Bethlen iratok, MOL. A csoport a John Nickerson and Company volt.
- ¹³⁰ Smith Walkónak, 1927. január 4. 1921–1928 B/2, Külpolitikával összefüggő iratok, 118/927, 3. csomó, Bethlen iratok, MOL.
- ¹³¹ Deák Pelényinek, 1926. október 5. 89. csomó, 53. tétel, K 106, Washingtoni követség iratai, MOL.
- ¹³² Butterfield Pelényinek, 1926. október 23. Ibid.
- ¹³³ Wyzanski Russelnek, 1986. március 31. Iratok a Sacco-Vanzetti ügyhöz és tárgyaláshoz, 1962–1988. Francis Russell Papers, Boston Athenaeum, Boston, USA.

¹³⁴ Budapesti Hírlap, 1935. március 14. LV/61.

¹³⁵ Pesti Hírlap, 1935. március 14. LVII/61.

¹³⁶ Pesti Napló, 1935. március 14. 86/61.

¹³⁷ Magyarország, 1935. március 17. XLII/63.

¹³⁸ The New York Times, 1928. február 12.

SZEMLE

RANDOLPH L. BRAHAM – JULIA BOCK (COMPL. AND ED.)

THE HOLOCAUST IN HUNGARY. A SELECTED AND ANNOTATED BIBLIOGRAPHY 2000–2007

(A holokauszt Magyarországon. Válogatott és annotált bibliográfia 2000–2007)
New York, Columbia University Press, 2008. 324 p.

Annak, aki a magyar, illetve a magyarországi holokauszt történelme iránt érdeklődik, vagy netán kutatja is azt, nem lehet ismeretlen Randolph L. Braham neve. A téma doyenjének nevéhez számos, ma már alapműnek számító könyv köthető. A legismertebb talán a több kiadást is megélt kétkötetes *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary* (New York, Columbia University Press, 1981); illetve ennek magyar változata, a szintén két vastok kötetből álló *A népiértés politikája. A Holocaust Magyarországon* (Budapest, Belvárosi Könyvkiadó, 1997). Mindemellet Randy Braham számos tanulmánykötet és szinte felsorolhatatlan számú tanulmány és esszé szerzője és szerkesztője. Utóbbiak közül is kiemelkedő vállalkozása volt – immáron túl a nyolcadik, közel a kilencedik x-hez (!) – *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája* (Budapest, Park Kiadó, 2007) című háromkötetes munka koordinálása és szerkesztése. Mindemellet meg kell említenünk, hogy Braham professzor a magyar holokausztkutatókat – legyenek azok fiatalok, vagy kicsit idősebbek – tanácsaival, ötleteivel állandóan segíti, pályázataikat támogatja. Ezen hatások alól jelen sorok írója sem kivétel, s mint recenzens ezzel védekezik az elfoglaltság abszolút jogos „vádja” ellen.

Talán kevésbé ismert, hogy a City University of New York City professzor emeritusa pályája kezdetén a holokausztra vonatkozó dokumentumok rendezésével, illetve az egyre nagyobb számban megjelenő holokauszt tárgyú könyvek lajstromba vételével foglalkozott. Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy Braham professzor már az 1960-as évek elején fontosnak tartotta, hogy az addig megjelent magyar vonatkozású könyveket és cikkeket összegyűjtse, és rendezett formában kiadja a YIVO Institute támogatásával. Ez az 1962-es első bibliográfia még „csak” 752 tételt tartalmazott. Azonban a holokauszt szakirodalma, ezen belül a magyar, illetve a Magyarországra vonatkozó könyvek és cikkek száma évről évre nőtt. Így – igaz, több mint 22 évvel később – 1984-ben megjelent az első bibliográfia javított és kiegészített változata, a közel 2500 tételt tartalmazó *The Hungarian Jewish Catastrophe. A Selected and Annotated Bibliography* (New York, Columbia University Press, 1984). 2001-ben pedig *The Holocaust in Hungary. A Selected and Annotated Bibliography 1984–2000* (New York, 2000) cím alatt az 1980–90-es évek legújabb könyveit és cikkeit gyűjtötte össze, és közölte róluk rövid ismertetést. Ennek a sorozatnak a negyedik kötete jelent meg 2008-ban *The Holocaust in Hungary. A Selected and Annotated Bibliography 2000–2007* cím alatt, 1459 tételnyi, a magyar holokauszttal kapcsolatos könyvet, cikket és filmet (!) felsorolva. Ezen utóbbi bibliográfiának az összeállításában és szerkesztésében elsősorban Bock Júlia volt Braham professzor segítségére, aki szintén a téma ismerője, képzett könyvtáros, egyben a Long Island University adjunktusa.

De miért is érdekes egy ilyen bibliográfia? Egy kissé közhelyszámba menő mondással élve, napjainkban az adatbázisok jelentősége igencsak megnőtt. A világban – elsősorban az USA-ban és Izraelben – számos könyv mellett szinte megszámlálhatatlan számú tanulmánykötet, periodika és újság jelenik meg évről évre, bennük számos a holokauszttal, illetve a magyar/magyarországi holokauszttal kapcsolatos cikkel. Még a magyarországi kutatók számára sem mindig egyszerű feladat, hogy a Magyarországon megjelent valamennyi cikket és tanulmányt ismerjék, s így adott esetben kutatásukban felhasználhassák. Ezek összegyűjtésének és rendszerezésének fontosságát nem kell hangsúlyoznunk. Szintén hasznos, hogy a bibliográfiai tételek többségénél a szerkesztők igyekeztek rövid, néhány soros ismertetést adni az adott műről. Ebben nemcsak leírták az adott könyv vagy cikk lényegét, hanem több alkalommal felhívták a figyelmet az adott dokumentum összefüggésére más, a bibliográfiában található könyvekkel vagy cikkekkel.

Érdeemes elolvasni a bibliográfia nem túl hosszú, de tartalmas bevezetőjét (hasonlóan a korábbi kötetekéhez). Braham professzor ugyanis nemcsak a szokásos és illő köszönetnyilvánításokat teszi meg ebben, hanem egyben egy historiográfiai és módszertani kérdéseket leíró, illetve feszegető tanulmányt is közöl. Ezeken az oldalakon áttekinti a világ más és más pontjain, különböző időben, adott esetben eltérő politikai berendezkedésű országokban megjelent könyvek és cikkek garmadáját. Hangsúlyozza, hogy bizonyos kényes kérdések megítélésében (Kasztner-vonat, zsidótanácsok) mennyire parázs vita volt már 1945–1946-ban is. Ezek a viták – amelyek gyakran személyeskedésektől sem voltak mentesek – még napjainkban, 65 évvel a tragikus események után is nemegyszer inkább az érzelmekre, mintsem az értelemlre próbálnak és tudnak hatni.

A bevezetőben Braham professzor külön részt szánt a kommunista rezsim regnálása alatt kiadott munkák elemzésének is. Felhívta a figyelmet, hogy a korszakot jellemző interpretáció szerint a holokauszt áldozatai milyen könnyen válhattak egyszerű csak a fasizmus áldozataivá, ezáltal erősen eltorzították a történelmi tényeket. Hiszen a fasizmus áldozatai alatt a kommunista terminológia elsősorban azokat értette,

akik politikai alapon álltak ellen a nácioknak/fasisztáknak, s ezért fogták el és ölték meg őket. Ezzel szemben a holokauszt áldozatai faji alapon, „csak mert” zsidók voltak, eleve „bűnösök” voltak az Endlösung végrehajtói szemében. Természetesen az „átjárás” nem zárható ki a két csoport között, de nem lehet néhány példából általánosítani. Hasonlóan fontos hangsúlyozni, hogy a Vörös Hadsereg által megszállt közép-kelet-európai országok politikáját 1948 után alapvetően a Moszkvához való igazodás határozta meg. Így a szovjet–izraeli viszony, illetve az 1950-es évek elején a Szovjetunióban tervezett anticionista per nem is oly burkolt antiszemizmusa döntően befolyásolta nemcsak a Szovjetunióban, hanem Magyarországon is a holokauszt kutatását. Bár Sztálin halála, illetve 1956 után némileg enyhült a téma elzártsága, de az 1967-es háború, illetve annak következményei megint csak hátráltatták a holokauszt kutatás kibontakozását Magyarországon, és tegyük hozzá: egész Közép-Kelet-Európában.

A könyv második része maga „a” címben jelzett bibliográfia. Ha az olvasó, vagy talán helyesebb kifejezés: a kutató tudós, diák, érdeklődő végigfut a tartalomjegyzéken, hamar átlátja a kötet logikáját. A szerkesztők alapvetően témakörönként, néhány esetben műfaj szerint csoportosították a megjelent munkákat. Az egyes témakörök gyakorlatilag a magyar zsidóság első világháború utáni történetének, illetve a magyar holokauszt történéseinek főbb címszavai is lehetnének. Ugyanakkor összegyűjtötték a mai napig vitákat kiváltó eseményeket, illetve személyeket feldolgozó munkákat is, így a különböző keresztény felekezetekre, illetve a zsidó hitközségekre vagy a Kasztner Rezsőre vonatkozó legújabb szakirodalmat. Örömteli, hogy számos munka foglalkozik a zsidómentéssel, az ún. önmentéssel, illetve a diplomáciai testületek, valamint a Nemzetközi Vöröskereszt és a Svéd Vöröskereszt embermentő tevékenységével.

A recenziens azonban itt hadd utaljon a bibliográfia egyik újdonságára, s időzzön ezen pár mondat erejéig! A szerkesztők modern felfogását mutatja, hogy nem csak a klasszikus értelemben vett szakirodalmat vették lajstromba. Összegyűjtették az oktatásban használható, vagyis a kifejezetten diákok számára készült könyveket. Ez a téma iránt érdeklődő tanároknak ad komoly segítséget, hogy mely könyvek segítségével tudják még inkább megértetni a tanítványokkal a holokauszt lényegét. Hasonló hasznos újdonság volt a témába vágó, elsősorban dokumentumfilmek összegyűjtése. Ez – megítélésem szerint – újfent elsősorban a pedagógusoknak nyújt(hat) segítséget oktatómunkájukban. Felmerül az olvasóban a kérdés, talán érdemes lenne a témába vágó játékfilmekről is összeállítani egy részletes listát. A modern idöket jelzi, hogy a világban – és így Magyarországon is – számos holokausztmúzeum nyílt. Az ezekkel foglalkozó írások, illetve ezek kiadványainak összegyűjtése is megtörtént, különös tekintettel a budapesti Holokauszt Emlékközpontra. Végül, de sajnos ki kell emelnünk, hogy a holokauszttagadás miatt kialakult polémiát sem lehetett kihagyni a bibliográfiából: arra is külön fejezetet volt kénytelen szánni a szerkesztőpáros. A kötet végén található név- és helységnévmutató segíti a kötetben való keresgélést.

Talán magából az ismertetésből is kiderült, hogy a kötetet mindenki nagy haszonnal tudja forgatni, aki a magyar, illetve a magyarországi holokauszt iránt érdeklődik. A recenziens csak bízni tud abban, hogy ezt minél többen megteszik.

Kovács Tamás

**„KELET-EURÓPA” ÉS A „BALKÁN”, 1000–1800
INTELLEKTUÁLIS TÖRTÉNETI KONSTRUKCIÓK VAGY VALÓS TÖRTÉNETI RÉGIÓK?
SZERK.: SASHALMI ENDRE**

**Pécs, Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ,
2007. 446 p.**

A Pécsi Tudományegyetem Kelet-Európa és a Balkán Története és Kultúrája Kutatási Központ munkacsoportjának 2007-ben megjelent kiadványa a Baltikumtól a Balkánig nyúló köztes-európai régió és Kelet-Európa (Oroszország, Ukrajna) egyedülállóan széles (politikai)történeti áttekintését nyújtja az e térségben megjelenő államok megalakulásától kezdve a 18. század végéig terjedő időszakban. A kötet szerzői, Font Márta, Bagi Dániel, Polgár Tamás, Oborni Teréz, Sashalmi Endre, Varga Beáta, Bebesi György, Szeberkényi Gábor, Barbarics-Hermanik Zsuzsanna egyes országok, államalakulatok (Lengyelország, Csehország, Magyarország, „Kijevi Rusz”, Moszkvai Oroszország, Oszmán Birodalom), illetve régiók (Balkán) mentén mutatják be a térség történetét, mindegyik államhoz, illetve régióhoz ugyanazokat a kronológiai kereteket és értelmezési szempontokat társítva (az adott időintervallum jellemzői, a kormányzat jellege, kormányzati infrastruktúra). Ez a szerkesztői koncepció kézikönyv jelleget ad a munkának, s lehetővé teszi az olvasó számára, hogy térben és/vagy időben szelektálva figyelemmel kövesse a térség történelmét.

A címben felvetett kérdésre, nevezetesen, vajon egységes egésznek lehet-e tekinteni ezt a hatalmas, Köztes-Európát és Kelet-Európát is magában foglaló régiót – és ha igen, akkor mennyire –, a könyv szerkezete, felépítése önmagában mintha igenlő választ adna. Nemcsak azért, mert a könyv tematikus

szerkezete egységes, hanem mert azonos kronológiai határokat alkalmaztak ezen különböző sorsú történelmi régiókból álló, nagy földrajzi terület egésze számára, melynek sarkaszámai: 1000, 1204, 1389, 1453 (1526), 1569, 1654, 1725, 1800. Nyilvánvalóan nehéz olyan évszámokat találni, amelyek egységesen kijelölik e hatalmas terület történelmi fordulópontjait, s más dátumok mellé nem kevésbé fajsúlyos argumentációt lehetett volna rendelni (1236–1242, a tatárjárás Kelet-Európában, ami az egész térség fejlődésére nézve nagy hatással volt, 1478, Novgorod bukása, 1541, a középkori Magyarország bukása stb.).

A kérdés a közép-kelet-európai, valamint a balkáni régió „egybetartozásáról”, az egyes régiók határaitól, strukturális hasonlóságairól és különbségeiről ma is aktuális, ám a könyv célja mégiscsak az, hogy bemutassa a felvilágosodás és a 19. század, tehát a mai Európa-fogalom kialakulása előtti fejlődéstörténet főbb jellemzőit, s összehasonlítást adjon az egyes történeti régiókról. Sashalmi Endre szerkesztő joggal mutat rá a régió fogalmának változó voltára, s arra, hogy a régióhatárok sokszor ideológiai konstrukciók termékei. Még a látszólag „egzakt” földrajzi választóvonalak is képlékenyek, nem beszélve a regionális különbségekről. Európa keleti határának például az antikvitástól az újkorig a Don folyó számított, s csak a 18. században, V. N. Tatyiszev orosz történész-enciklopédista (kormányzó, városalapító) munkásságának eredményeképpen terjedt el a nézet arról, hogy Európa keleti határa az Urál, s illetéknéppen Moszkóvia 16. századtól kezdődő keleti expanziójának hódításai, a Volga–Urál vidéke, amelyet korábban a barbár „Szkítia” (S. Herberstein), „Szarmatia” (Miechowi Mátyás), „Tartaria” (N. Witsen) részének tekintettek, geográfiaiilag Európa részei lett. Ebből is látszik, hogy az Európa-fogalom nem földrajzi meghatározottságú, hanem elvi-ideológiai konstrukció. Erre a közelmúlt is példákat szolgáltat: lényegében a szemünk előtt zajlik az Európai Unió és Európa fogalmának egymásba mosódása a köznapi nyelvben.

Másrészről tagadhatatlan, hogy a régiók és alrégiók közt jelentős különbségek vannak, s nemcsak „civilizációs” jellegűek (keleti kereszténység és nyugati kereszténység, nomádok és letelepedettek, etnikai-kulturális törésvonalak), hanem az egyes alrégiókban belül is különböző alternatívák versengtek egymással. Ezek nemcsak politikai-hatalmi értelemben rivalizáltak, hanem eltérő mentális, kulturális modelleket testesítettek meg: a legjobb példa erre talán Moszkva és Novgorod küzdelme, amely jóval több volt egyszerű hatalmi versengésnél. Novgorod, valamint az általa képviselt, alulról szerveződő, választott képviselőkkel rendelkező, „demokratikus”, „nordikus” tradíciójú („szeveroszty”) berendezkedés bukása az erős hatalomcentralizációval, militarizmussal, messianizmussal jellemezhető, részben az Arany Horda politikai-kulturális felépítését adaptáló moszkvai modellel szemben kolosszális következményekkel járt egész Kelet-, sőt hosszú távon Közép-Európa történetére is (Головнев А. В.: Нордизм и Ордаизм в русской истории. In: Новгородская земля – Урал – Западная Сибирь. I. Екатеринбург, 2009. 204–217.).

A kötet jól bemutatja azokat a strukturális azonosságokat és különbségeket, amelyek az egyes országokat, alrégiókat jellemzik. Font Márta például részletesen foglalkozik a Rusz és a Nyugat közti strukturális különbségekkel, sajátosságokkal, mint például a koronázás vagy annak hiánya, valamint a vitatott geneziszű vevése. A Ruszban nem voltak szabad városok, a vevese nem rendelkezett belső jogi, igazságszolgáltatási autonómiával. Fontos eltérés a Nyugattól a földbirtokviszonyok kezdetleges volta, s talán nem túlzás arra gondolni, hogy az 1097-es ljubecsi megállapodásban – miszerint a fejedelmek öröklék atyáik földjét – merült föl első ízben a föld magántulajdonként való értelmezése. Ugyanakkor merész párhuzamokkal is találkozhatunk a kötetben, például a középkori szerb sabor és a kora újkori orosz zemszkij szobor egybevetéséről.

Véleményem szerint vitatható az elképzelés, miszerint a Lengyelországtól az Urálig, a Baltikumtól a Balkánig terjedő hatalmas, különböző etnikai, vallási, kulturális törésvonalakkal szabdaltnak földrajzi térség története azonos kronológiai keretek között megragadható, mégis az olvasók remek szakemberek által írt, adatgazdag kézikönyvet vehetnek kezükbe Közép- és Kelet-Európa középkori, kora újkori és újkori történetéről. A kötet egy érdekes szellemi kísérletet reprezentál.

Gyöni Gábor

BODNÁR ERZSÉBET

A KELETI KÉRDÉS ÉS A BALKÁN AZ OROSZ KÜLPOLITIKÁBAN A 19. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Budapest, Hungarovox, 2008. 223 p.

Bodnár Erzsébet neve jól ismert az Oroszország, a keleti kérdés és a Balkán 19. század története iránt érdeklődők előtt. A 2008-ban megjelent tanulmánykötet 12 munkát tartalmaz, melyek a 18. század végétől a 19. század közepéig adnak bepillantást Oroszország keleti politikájába, illetve az itáliai ügyekkel kapcsolatos állásfoglalásába. A kiadvány olyan tanulmányokat gyűjt össze, melyek folyóiratokban, tanulmány- és konferenciakötetekben korábban már napvilágot láttak. A kötet felosztása tematikus és kronologikus. A keleti kérdésben követett orosz külpolitikával nyolc, a keleti kérdés speciálisabb

összetevőivel, illetve az európai ügyek és a keleti kérdés összefonódásával négy tanulmány foglalkozik. A magyar történetírást a történeti keleti kérdés ilyen aspektusú vizsgálatának alig szentelt figyelmet. Bodnár Erzsébet tanulmánykötete ezt a hiányt pótolja. A kiadványban a szerzőnek a moszkvai Orosz Birodalom Külügyi Levéltárában folytatott kutatási eredményei is megmutatkoznak. A kötet végén található a tanulmányok eredeti megjelenési helyének listája, illetve a szakirodalom és forrásjegyzék. A kiadvány jellegéből adódóan előfordulnak ismétlések (pl. a keleti kérdés fogalmának meghatározása, a keleti ügyekben folytatott orosz politika okai), melyek azonban nem teszik a könyvet nehézkessé, sőt a téma komplex jellege miatt kifejezetten hasznosnak bizonyulnak.

A szerző a bevezetésben kiemelve a fontosabb kulcsmozzanatokat tisztázza a keleti kérdés fogalmát. A kötet első tanulmánya a téma historiográfiai áttekintésével foglalkozik (*A keleti kérdés- és Balkán-kutatás az orosz történetírásban*), melyben Bodnár Erzsébet a keleti kérdés 18. század végétől 1856-ig tartó eseményeit feldolgozó munkákat tekinti át. 1830-tól Oroszországban megnőtt a keleti kérdéssel kapcsolatos publikációk száma, a külpolitikai koncepciókban elcinte megmutatkoztak a szalavofilek és a nyugatosok vitái. Sz. M. Szolovjov és Sz. Sz. Tatyiscsev új szempontokat és megközelítéseket vetettek fel, munkáikban különböző véleményeket fogalmaztak meg a keleti kérdés kialakulásáról és tartalmáról. Bodnár Erzsébet elemezte a szovjet korszak keleti kérdéssel foglalkozó történetírását is. Az 1960-as évek elejétől a kérdés kiemelt helyen szerepelt az orosz külpolitikával és a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó munkákban (pl. „Diplomáciatörténet”). Mérföldkönek számít a téma vizsgálatában N. Sz. Kinjapina munkája („Oroszország külpolitikája a XIX. század első felében”). A Balkán és a keleti kérdés vizsgálatával foglalkozó történészek között irányzatokat lehet elkülöníteni. A. L. Sapiro, A. M. Sztanyiszlavszkaja, A. F. Fagyjev, A. V. Georgijev Oroszország politikáját tanulmányozták a Közel-Keleten a 19. század első felében. A második csoportban található történészek (G. Sz. Groszul, V. M. Groszul, V. N. Vinogradov) a keleti kérdés fontos részét alkotó Balkán problémáira szakosodtak. A harmadik csoport kutatói (A. F. Miller, A. D. Novicsev, I. L. Fagyjeva és mások) az Oszmán Birodalom történelmével foglalkoztak. Jelentős tudományos eredménynek tekinthető, és nagymértékben megkönnyíti a kutatást, hogy 1960–1995 között 16 kötetben sok releváns dokumentumot adtak ki. A szerző tanulmánya végén felvázolja a még kevés figyelmet kapott aspektusokat.

A keleti kérdés és az orosz Balkán-politika 1815-ig című, átfogó jellegű tanulmány nyitja meg a keleti kérdéssel foglalkozó részt. A 18. század első felétől Oroszország aktívan részt vett a Balkánon zajló eseményekben. Az Orosz Birodalom súlya és déli irányú aktivitása a nagyhatalmakat cselekvésre készítette, így a Balkán a nemzetközi konfliktusok csomópontjává vált. A szerző kiemeli, hogy a keleti kérdés új tartalmakkal bővült, és a tengerszorosokért folytatott versengés kiterjedt a Balkán, Egyiptom, Konstantinápoly és a Közel-Kelet térségére is. A tanulmány bemutatja az 1768–1774-es orosz–török háborút lezáró kücsük-kajnardzsi békét és annak hatásait a Dunai Fejedelemségekre. A 18. század végére a nemzetközi kapcsolatokban a tengerszorosok kérdése vált a legkiélezettebb problémává. 1799-ben Oroszország és Törökország Napóleon területi foglalásai miatt szövetséget kötöttek. Ekkorra körvonalazódott az orosz külpolitika új elképzelése, az Oszmán Birodalom épségének megőrzése. Az orosz–török kapcsolatok 19. század eleji történetében Napóleon politikájának nagy szerep jutott. 1815-ig Franciaország és az ellene létrejövő koalíciók közti ellentétek egyik fő forrása a Földközi-tenger keleti medencéje és a Balkán maradt. 1805-ben aláírták az új orosz–török védelmi megállapodást, amely megengedte az orosz hadiflotta számára a tengerszorosok szabad használatát, és megerősítette Oroszország protektori jogát. A török–orosz szövetség kora az 1806–1812-es háború kitérésével zárult le. A bukaresti békét a szerző Oroszország számára rendkívül előnyösnek értékeli. 1815 után az orosz külpolitika arra törekedett, hogy a balkáni népek körében tovább erősítse befolyását, fenntartsa az európai erőegyensúlyt, ezért a Portával szembeni követeléseit körültekintően fogalmazta meg, úgy, hogy ne sértse a többi nagyhatalom érdekeit.

A 18. század és a 19. század fordulója az orosz–török kapcsolatokban bekövetkezett változások miatt fontos időszak a két ország és a nemzetközi kapcsolatok történetében. Ennek áttekintéséhez *A keleti kérdés az orosz külpolitikában (Egy furcsa szövetség: orosz–török közeledés és együttműködés a 18. század végén)* című tanulmány nyújt segítséget. Ekkorra egész régiók kerültek ki a Porta ellenőrzése alól, ezért az oszmán kormányzó körök a külpolitika módosítása mellett döntöttek. A megfogalmazott új cél a birodalom területi integritásának megőrzése lett, egyúttal a török állam belső modernizációja is hangsúlyt kapott (a hadseregreform életbevágóan fontos volt). A siker érdekében előtérbe került a békés együttműködés Oroszországgal, illetve a jó viszony fenntartása az európai nagyhatalmakkal. Az 1796–1797-es évek francia magatartása a Portát aggodalommal töltötte el, az egyiptomi hadjárat miatt török hadüzemre került sor. A török szultán Anglia lekötöttsége miatt Oroszországhoz fordult segítségért. Az Oszmán Birodalom a területi veszteségek mellett önállóságának és függetlenségének veszélyeztetettsége miatt közelített Oroszországhoz, utóbbi pedig a Közel-Keleten elért eredményeit, befolyását kívánta biztosítani a térségben. Pál – II. Katalin expanziós külpolitikájától eltérően – jó viszony fenntartására törekedett a Portával. 1799. január 3-án orosz–török szerződést írtak alá. A szerződő felek lezárták a Fekete-tengert és szorosait, Oroszország pedig

garantálta az Oszmán Birodalom szuverenitását. A szövetséghez később több állam is csatlakozott, így létrejött az újabb koalíció Napóleon ellen. Az orosz–török együttműködés sikereit mutatta a Jón-szigetek visszafoglalása a franciáktól, valamint a Hét Sziget Köztársaság megszervezése. Az orosz flotta földközi-tengeri jelenléte Ausztria és Anglia oroszellenes magatartása miatt 1799 októberéig tartott. Pál halála után I. Sándor 1805 szeptemberében megújította a szerződést, és az 1806-ban kitört újabb orosz–török háborúig a térség viszonylagos békéje biztosított volt.

Az Osztrák–orosz együttműködés és vetélkedés a keleti kérdésben a 18. században és a 19. század első felében című tanulmányban az Oszmán Birodalom ellen irányuló orosz–osztrák szövetségek megkötésének története követhető nyomon. Az első szövetség létrehozására 1697-ben került sor, amelyet 1726-ban megerősítettek. 1746-ban Ausztria és Oroszország 25 évre szóló szövetségi szerződést írt alá. Ez az 1726-os szerződés folytatása és továbbfejlesztése volt. A szerző hangsúlyozza, hogy Pétervár és Bécs szövetsége a következő száz évben az orosz külpolitika alapja maradt. A két birodalom kapcsolatában voltak elhanyagolt és szoros együttműködési szakaszok, a szövetség azonban mindkét fél számára hasznosnak bizonyult. Az 1774-es kücsük-kajnardzsi béke megkötése után Ausztria attól félt, hogy Oroszország további területi gyarapodása vagy befolyásának növekedése veszélyezteti Ausztria biztonságát. Oroszország szövetsége maradt, de igyekezett megfékezni annak keleti előrenyomulását. A 19. század első felében a Habsburg Birodalom passzív vá vált, és pozícióját az oszmán ügyek iránt aktív érdeklődést mutató Anglia foglalta el. A szerző I. Sándor 1815 utáni külpolitikájáról hangsúlyozza, hogy legfontosabb törekvése az volt a keleti kérdésben, hogy megszilárdítsa a korábban elért eredményeket, és a balkáni népek körében tovább erősítse a befolyását, illetve fenntartsa az európai egyensúlyt. A tanulmány bemutatja a kongresszusok korának a keleti kérdéshez kapcsolódó határozatait, majd I. Miklós külpolitikáját, és értékeli az 1833-ban Münchengrätzben aláírt orosz–osztrák, illetve orosz–porosz–osztrák szerződést. Az 1840-es évektől I. Miklós a keleti kérdésben az angol–orosz együttműködés megerősítésén fáradozott, az osztrákokkal való együttműködés az európai ügyekre szorítkozott.

A keleti kérdés az orosz külpolitikában a 19. század elején (1799–1806) című tanulmányból a 18. század végén a francia terjeszkedés miatt az orosz keleti politikában megjelenő új, átmeneti jellegű problémát ismerhetjük meg, a földközi-tengerit. Az 1799-es orosz–török szövetségi szerződést követően F. F. Usakov admirális a török flottával együttműködve a Földközi-tenger keleti medencéjéből és a Jón-szigetektől kiszorította a franciákat, A. V. Szuvorov pedig Itáliában aratott győzelmeket. A szerző áttekinti az orosz külpolitikát I. Sándor uralkodásának első éveiben, egészen a Porta 1806. tavaszi hadüzenetéig. Az oroszok a tengerszorosok kérdését, a Földközi-tenger keleti medencéjének problémáit, a Balkán-kérdést is sikerrel kezelték a Törökországgal kötött szövetség keretein belül. Az orosz–török viszony megromlásához és a háborúhoz a nemzetközi viszonyokban bekövetkezett változások vezettek. Az orosz kabinet az orosz–török viszony átgondolására kényszerült, és az új program kidolgozására a tiltsi béke (1807. június 25.) után került sor.

Bodnár Erzsébet a 18–19. század folyamán a Török Birodalom birtokainak felosztására irányuló számos tervezet közül külön figyelmet szentelt Napóleon 1807. júniusi elképzelésének, amelyet Tiltsiben mutatott be I. Sándornak (*Az „ottomán örökség” a francia–orosz tárgyalásokon, 1807–1808*). A tiltsi tárgyalások azt mutatják, hogy a keleti kérdés volt az egyetlen terület, ahol a francia és az orosz hatalom a korábbi évek véres háborúinak lezárása után közeledett egymáshoz. A Török Birodalom felosztásáról nem született írásos megállapodás, csak arról döntöttek, hogy a keleti kérdés fontos problémáit később tárgyalják meg. A dokumentumok szerint Oroszország nem kívánta a Török Birodalom teljes felosztását, de a részleges felosztás gondolatát nem vetette el. Tiltsit nem hozta meg Oroszország számára az óhajtott eredményeket az Oszmán Birodalom részleges felosztása tekintetében, a keleti kérdést érintő cikkelyek inkább Franciaország számára voltak előnyösek. Az „ottomán örökség” való osztozkodás fontos téma maradt Franciaország és az Orosz Birodalom között, és az 1808-as erfurti találkozóig több stádiumon ment keresztül. A tanulmány felvázolja ezeket a kulcspontokat, és kiemeli, hogy a Török Birodalom felosztását maga Napóleon sem akarta. Az 1808 elején Pétervárott folytatott tárgyalások burkolt célja francia részről az volt, hogy Oroszországot keleten egy elhúzódó konfliktusba hajszolja bele. Oroszország Napóleon keleti szándékait igyekezett kipuhatolni. Az erfurti találkozó megváltozott politikai körülmények között zajlott le, amikor a francia császár számára különösen fontos volt az oroszokkal való szövetség. Így Oroszország a tiltsinél jóval eredményesebb megállapodást írhott alá. Az Orosz Birodalom Törökország részleges felosztásával szerezte meg az óhajtott területeket, és elérte, hogy a teljes felosztás kérdését elodázzák. Erfurt után az orosz külpolitika követendő elvévé vált az Oszmán Birodalom integritásának megőrzése, és az állam teljes felosztását javasoló tervezetek megvitatása elől kitért, mivel francia csapdát látott benne.

A kötet legátfogóbb munkája az *Oroszország keleti törekvései, 1792–1830* címet viseli. II. Katalin uralkodásától I. Miklósig tekinti át az orosz diplomácia és külpolitika akcióit a keleti kérdésben, valamint a háborúkat és az azokat lezáró békéket. A kiadvány keleti kérdéssel foglalkozó részét *A keleti (krími) háború (1853–1856)* című tanulmány zárja. Bodnár Erzsébet felhívja a figyelmet arra, hogy a háborút egy sor probléma eredményezte, voltak politikai, ideológiai és gazdasági okai, és a Köz-el-Kelethez,

valamint a Balkánhoz fűződő nagyhatalmi érdekek összeütközéséből fejlődött ki. Források alapján azt állítja a szerző, hogy az oroszoknak konkrét és határozott elképzelésük volt a keleti kérdésben, és I. Miklós komolyan vette az ügyet, ezzel szemben III. Napóleon csupán jó lehetőséget látott a szent helyek körüli vitában, amely révén Franciaország tovább erősítheti nagyhatalmi pozícióit. A tanulmány részletesen bemutatja az orosz diplomácia törekvéseit (főként A. Mensikov herceg konstantinápolyi tárgyalásait), a nyugati államok magatartását, majd a nagyhatalmak katonai és diplomáciai tevékenységét Abdul Medzsid szultán 1853. októberi hadüzenetétől egészen 1854 szeptemberéig, a szövetségesek partraszállásáig Jevpatotijnál, amely az addigi történelem legnagyobb partraszállása volt.

A *Mazzini, a szlávok és a keleti kérdés* című dolgozat szervesen illeszkedik a korábbi, a keleti kérdéssel közvetlenül foglalkozó tanulmányokhoz, ugyanis a szláv probléma a keleti kérdés részeként fokozatosan európai problémává nőtte ki magát, és fontos helyet foglalt el a nagyhatalmi politikában. A kis szláv nemzetek, illetve államok kezdték kialakítani identitásukat, az önálló államiságra vágyakozó Itália pedig megértőnek mutatkozott a függetlenséget és autonómiát követelő déli szlávok törekvései iránt. Ausztria Itália és a szláv államok közös ellenségének számított. A Risorgimento korszakában a szlávok iránti érdeklődés elsősorban a lengyelek iránti szimpátiában nyilvánult meg. Bodnár Erzsébet figyelmeztet arra, hogy a forradalmár hírében álló lengyelekkel az itáliaiak nem akartak túlságosan szoros kapcsolatba lépni, nehogy kiváltsák a nagyhatalmak (főként Oroszország) ellenszenvét. Az itáliai államok számára I. Sándor határon túli alkotmányos diplomáciai törekvései – amelyek az itáliai államok számára megfelelőbbnek és előnyösebbnek tünnek, mint a szomszédos nagyhatalmaké – és az itáliai ügyek iránti érzékenysége a nagy távolság ellenére életben tartotta az oroszok iránti érdeklődést. Az itáliaiak lelkesedését I. Miklós hűtötte le az 1830–1831-es és az 1848–1849-es forradalmak leverésével. Bodnár Erzsébet részletesen bemutatja Mazzini Ifjú Itáliájának elképzeléseit, hangsúlyozva, hogy ebben a külpolitikai koncepcióban az olasz probléma és a keleti kérdés összekapcsolódott. A tanulmány végén a szerző Mazzini terveinek kritikáját adja, felhívja a figyelmet arra, hogy Mazzini egyenlete – ami szerint a nemzet = nép – sok ellentmondást tartalmazott, és a tarka etnikumú közép-kelet-európai népeknek nehéz volt ezt a koncepciót befogadni (tekintve, hogy homogén nemzet meglétét feltételezte az ország területén).

A *Magyar–orosz kapcsolatok a 19. században (József nádor és Alekszandra Pavlovna)* című tanulmány Alekszandra Pavlovna (II. Katalin unokája, I. Pál legidősebb lánya) és József főherceg, 1796-tól Magyarország nádora házasságának szentel figyelmet, az Oroszország és Ausztria közötti diplomáciai kapcsolatokra is kitérve. A két fiatal házassága egyedi esetnek tekinthető, mivel a Romanov- és a Habsburg-dinasztia között nemigen létesültek rokonai kapcsolatok. Az eljegyzésre 1799. március 3-án került sor a szentpétervári palotában, és ez az orosz–osztrák katonai szövetséget is szentesítette. A szerző párhuzamosan tekint át az oroszok itáliai jelenlétének eseményeit és az esküvő előkészületeit. A házassághöz képest 1799. október 30-án került sor pompás ünnepek keretében. Az ifjú pár december 2-án indult el Gatszinából Bécsbe, és februárban érkezett meg Budára. Az orosz–osztrák kapcsolatok ugyan 1800 elejére megromlottak, de ez nem hatott ki a nádor és a főhercegnő magánéletére. Alekszandra Pavlovna rendkívül népszerű volt a magyarok körében, a fiatal pár fellendítette a kulturális életet. Alekszandra Pavlovna 1801. március 16-án hunyt el.

A Romanov-dinasztia „érdekes, eredeti, rejtélyes és ellentmondásos egyéniségéről” írt tanulmányból megismerhetjük I. Sándor trónra kerülése utáni intézkedéseit, reformjait és külpolitikának jellemzőit, illetve ezek változásait (*I. Sándor: reformer és diplomata*). 1804-re a külpolitikai események miatt Sándor intenzív reformtevékenységének vége szakadt, az államigazgatás átalakításában, a jobbágykérdésben és az oktatásban megszületett néhány liberális reform. Sándor hatalomra jutásakor a belpolitikában jól körülhatárolt programmal rendelkezett, viszont nem voltak világos elképzelései az orosz külpolitikáról. A szerző ennek okait főként a nevelésében látja, a külkapcsolatokról alkotott korai nézeteit leginkább naivnak és idealistának értékeli. Sándor külpolitikai nézeteinek első tömör összefoglalását az a „Titkos utasítás” tartalmazza, amely alapján az orosz–angol szövetséget megkötötték 1805-ben. Első jelentősebb diplomáciai szerepvállalására a tilsi és az erfurti tárgyalásokon került sor. Az 1802-ben felállított modern külügyminisztérium és a főként külföldiekből álló diplomáciai testület egyre eredményesebben működött. 1815 után a cár a kongresszusok munkájában aktívan részt vett, az európai béke híve volt, és Oroszországot a béke megőrzésének szolgálatába állította. Bodnár Erzsébet szerint ekkor már Sándor elképzelései nem voltak naivak, jól érzékelte az Orosz Birodalom új helyzetét és erejét a nemzetközi kapcsolatokban. Az 1820-as évek forradalmi mozgalmai miatt Metternich osztrák kancellár befolyása alá került. A görög kérdésben végül a görögök megsegítése mellett döntött, és ennek előkészítésére utazott a Krímbe. 1825 novemberében Taganrogban bekövetkezett halála állította le az eseményeket.

A következő tanulmány a Giuseppe Garibaldi szicíliai hadjáratát követő orosz diplomáciai lépéseket veszi nagytító alá (*Garibaldi hadjárata és az orosz diplomácia*). II. Sándor és A. M. Górcsakov orosz külügyminiszter is nyugtalan volt a marsalai partraszállás miatt, és szükségesnek ítélték Garibaldi azonnali visszarendelését. Torino igyekezett elhatárolódni Garibalditól, és megnyugtani az orosz kormányt.

II. Sándor a hagyományosan jó orosz–nápolyi kapcsolatok miatt nem zárkózott el a nápolyi király megsegítésétől sem. Oroszország a dél-itáliai eseményeket Franciaországgal egyetértésben és annak támogatásával kívánta megoldani, ám III. Napóleon hallgatásba burkolózott. 1860. június 28-án P. Kiszeljov személyesen tárgyalt III. Napóleonnal, de a francia uralkodó konkrét elképzelését a nápolyi ügygel kapcsolatban nem sikerült kideríteni, csak annyit, hogy Franciaország kitart a be nem avatkozási politika mellett. A francia külpolitikát valójában a keleti kérdés érdekelte, melyben az angol egyetértésre nagy szüksége volt. Így a francia politika leblokkolta az orosz aktivitást, és az orosz uralkodó csak erkölcsi támogatásról biztosíthatta II. Ferencet. Az orosz kabinetnek figyelnie kellett arra, hogy Franciaországgal megőrizze a jó viszonyt, mivel számított rá a krími háborút lezáró párizsi béke revidálásában. A Nápoly–Szcífliai Kettős Királyság összeomlása után Oroszország megszaktította a diplomáciai kapcsolatokat Piemonttal, a kapcsolatok helyreállítására csak 1862 nyarán került sor.

Összességében elmondható, hogy a Bodnár Erzsébettől megszokott magas színvonalú, forrásokon és külföldi kutatómunkán alapuló kiadvány látott napvilágot, melyet érdemes megismernie a téma iránt érdeklődő minden olvasónak.

Bodor Mária

LORENZ M. LÜTHI

THE SINO-SOVIET SPLIT. COLD WAR IN THE COMMUNIST WORLD

(A kínai–szovjet szakítás. *Hidegháború a kommunista világban*)

Princeton, Princeton University Press, 2008. 375 p.

A kínai–szovjet szakítás döntően meghatározta a hidegháború alakulását. A témának terjedelmes szakirodalma van, ám Lorenz M. Lüthi az első kutató, aki kínai, orosz, amerikai és kelet-európai levéltári dokumentumok ismeretében elemzi a folyamatot. A korábban megjelent munkák nagy része vagy az események idején, vagy rövidebb-hosszabb idővel azok után, de még a levéltári források feldolgozása nélkül jelent meg. A svájci történész bőséges szakirodalomra és hatalmas levéltári munkára alapozva, tíz fejezetben tárja elénk a kínai–szovjet szakítás kibontakozó drámáját, számba veszi az 1956–66 közötti évtized minden fontos eseményét, amelyekről az eddig ismertnél jóval árnyaltabb képet rajzol fel.

A könyv elsősorban Kínáról és Mao Ce-tungról szól, a kínai–szovjet kapcsolatokat Mao kínai és nemzetközi vezetői ambíciói, illetve a vezető szerepért folytatott küzdelme szempontjából elemzi. Lüthi eljárása helyénvaló, hiszen elsősorban Mao helyzete és tevékenysége határozza meg a kínai–szovjet viták folyamatát és kimenetelét.

Mivel a kapcsolatok megrontásában Kína játszotta a kezdeményező szerepet, és az összeomlás folyamatát is jórészt Peking irányította, az is elfogadható, hogy a szerző csekély figyelmet szentel a szovjet belpolitikának. A Szovjetunió belső hatalmi viszonyait és a külpolitikai fejleményeket, például a szovjet–amerikai közeledés vagy a szovjet szövetségi politika részleteit csak a Kínához való viszonyukban tárgyalja, gyakran csak a kínai válaszlépések tükrében. A szovjet belső helyzet részletesebb bemutatása érthetőbbé tette volna a Moszkva lépései mögött meghúzódó megfontolásokat.

Lüthi fő tétele, hogy a szakítás fő oka az ideológiában keresendő. Azt csak mellékes körülménynek tekinti, hogy a szakítást számos tényező összjátéka eredményezte, többek között kínai és szovjet belpolitikai okok, a szovjet–amerikai közeledés, a kínai diplomácia kudarcai, a másik lépéseinek vagy elképzeléseinek információhiányból származó vagy kommunikációs problémákból adódó félreértése, és hogy mindezt sajátosan alakította a szovjet és a kínai vezető személyes ellentéte. Felsorolja az összes főbb tényezőt – a kínai gazdasági gondoktól a vezetésen belül dúló küzdelelmeig, valamint a szuverenitás kérdésétől a szovjet–kínai viszony egyenlőtlen voltáig –, amelyek hozzájárultak Mao ideológiai radikalizálódásához, de érvelését fejre állítva azt állítja, hogy maga az ideológia megváltozása volt a szakítás oka.

Kétségtelen, hogy Mao saját céljai érdekében alakította és használta fel az ideológiát. Teljesen elfogadható Lüthi álláspontja, amely egyben a kínaiak véleménye is, hogy a szakításhoz vezető ideológiai vita az SZKP XX. kongresszusán, 1956 februárjában elhangzott Hruscsov-beszédekkel kezdődött. Mao Ce-tung először ezeket bírálta, 1956–57 folyamán egyre hevesebben. Mind radikálisabb érvelése abból a félelemből fakadt, hogy Sztálin bírálata nyomán az ő személyi nimbuszát is megkérdőjelezhetik, s akkor elveszítheti az ország vezetésé fölötti totális ellenőrzését.

Félelmet olyan gazdasági gondok szaporították, amelyek háttérben rossz gazdasági döntései álltak. Az iparban és a mezőgazdaságban felszínre került súlyos torzulások a sztálini szovjet modell szolgálai másolásának a következményei voltak. Lüthi maga is megállapítja, hogy a kínai–szovjet viszony megromlását az 1950-es évek közepén elindító fő probléma az ipar és a mezőgazdaság szerkezeti válsága, a Kína által átvett szovjet gazdaságfejlesztési modell következménye volt (41. o.). A kínai vezetést is elsősorban a gazdaságot érintő viták osztották meg. A Mao és vezetőitársai – többek között Peng Tö-huaj,

Liu Sao-csi, Teng Hsziao-ping és Csou En-laj – közötti konfliktusok hátterében főként a gazdasági problémákra javasolt különböző megoldási módok álltak.

Lüthi világos különbséget tesz az ideológia és az ideológia politikai eszközként való felhasználása között, és nem kerüli meg az alapvető kérdést: vajon a kínaiak őszintén hittek-e a kommunista ideológiában, vagy eszközként használták azt rövid távú politikai, sőt személyes célok elérése érdekében. A válasza az, hogy mindkettő igaz. Azt írja: mindkét vezető őszintén marxista–leninista volt, és nincs arra bizonyíték, hogy az ideológiát álságosan, a marxista–leninista alapelvekkel ellentétes célok elérése érdekében használták volna fel (347. o.). Én máshová helyezném a hangsúlyt, ugyanis szerintem Mao és a pekingi vezetés elsősorban a saját céljai elérésén dolgozott, és ezeket kívánta harmonizálni a marxista alapelvekkel. Ez viszont azt jelenti, hogy az ideológia elsősorban eszköz volt a kínaiak számára, mint ahogy ez sok esetben nem volt másként a Szovjetunióban vagy a kelet-közép-európai szovjet csatlósállamokban sem. A marxizmus–leninizmusban való őszinte hit nem zárja ki ezen alapelvek felhasználását a nemzeti érdekeken alapuló bel- és külpolitikai célok elérésére. Jelen esetben a konfliktus forrása éppen az volt, hogy ezek a vélt vagy valós kínai érdekek a Szovjetunió hatalmi érdekei ellen voltak.

Példaként a szövetség létrejöttét említhetjük. A Maoval létrehozott szövetség megkötésekor Sztálint saját stratégiai, nemzetbiztonsági és gazdasági megfontolásai vezették („hogy gazdaságilag kihasználja a szövetségeseit”, 39. o.). Maga a szerző is megállapítja, hogy Sztálin számára a szövetség olyan eszköz volt, amelynek segítségével megszerezhetette azokat az engedményeket, amelyeket már 1945-ben megpróbált kicsikarni a Kuomintangtól (31. o.). Felsorolja azokat a merőben gyakorlati okokat, amelyekért Sztálin a gazdasági „együtműködésre” szavazott: a kínai stratégiai anyagokhoz és természeti kincsekhez, mezőgazdasági termékekhez és keményvalutához való hozzáférés. A Sztálin által a Kuomintangtól és a kommunista párttól kicsikarni kívánt engedmények között volt Talien és Lüsun bérleti joga, valamint a Liaotung-félszigeten található két kikötő és haditengerészeti támaszpont, illetve mandzsúriai és hazsiniangi bányászati, kőolaj-kitermelési és vasúti koncessziók megszerzése, emellett Külső-Mongólia, a Mongol Népköztársaság szuverenitásának kínai elismerése.

A stratégiai és gazdasági megfontolások a szövetség megkötéséről hozott kínai döntésben is kulcsszerepet játszottak. A szovjeteknek tett engedmények sok tekintetben hasonlítottak az imperialista hatalmak (a britek és a franciák mellett többek között a cári Oroszország) és a mandzsú Csing-birodalom között a 19. században létrejött egyenlőtlen szerződésekre. Ennek ellenére a szovjet–kínai szövetség fontos szerepet játszott Kína biztonságának garantálásában abban a három térségben, amelyekben az „amerikai imperialisták” is közvetlen érdekeltségekkel rendelkeztek: a Koreai-félszigeten, Tajvanon és Vietnamban. Legalább ilyen fontos, hogy Kínának a Szovjetunió kívül nem volt más jelentős forrása gazdaságának újjáépítéséhez és fejlesztéséhez. Vagyis Peking számára a szovjet–kínai szövetség minden vonatkozása, a pártkapcsolatoktól a katonai segítségnyújtáson át a gazdasági együttműködésig, az újonnan megalapított Kínai Népköztársaság modernizációját szolgálta, és azt, hogy Kína ismét világhatalommá válhasson (45. o.). A szorosabb katonai együttműködéssel szemben mutatkozó kínai ellenállás, ami különösen a Varsói Szerződés 1955-ös létrehozását követően jelentkezett (36. o.), szintén erre bizonyított. Összességében elmondható tehát, hogy a szovjet–kínai szövetség létrejöttében fontos szerepet játszottak ideológiai motívumok is, a döntő megfontolások mindkét részről mégis elsősorban gyakorlati, stratégiai és gazdasági természetűek voltak. Ugyanez mondható el az 1960 végén végbement átmeneti közlekedésről és a nyolcvanas évek végéről, amikor sor került a kapcsolatok rendezésére. Miért történt volna másként a szakítás esetében?

Lüthi az SZKP XX. kongresszusát nevezi meg mint az ideológiai viták forrását. Úgy érvel, hogy a kezdetben valódi elvi nézeteltérést Mao csak később használta fel eszközként saját céljai elérése érdekében. Véleményem szerint a Mao és a szovjetek közötti „elvi nézeteltérés” manipulatív jellege azóta kitapintható, hogy Mao lett a Kínai Kommunista Párt (KKP) első számú vezetője. A szakítás eredője ugyanis a szovjet és a kínai világnézet különbsége, valamint a felek hasonló vezetői ambíciói és egyenlőtlen helyzete közötti ütközés. Lüthi a kínaiak ideológiailag torzult világnézetéről ír (348. o.), én azonban azt hangsúlyoznám, hogy a hagyományosan Kína-központú világnézet volt az, amely nem fért össze a hidegháború logikájával, amelyben csak két tábor létezett, élükön a két szuperhatalommal.

Lüthi a két szövetséges partnernek a nemzetközi rendszerben elfoglalt egyenlőtlen helyzetét csupán adalékként, a szakítás egyik okaként említi (349. o.). Véleményem szerint ez volt a problémák gyökere. Peking éppen a viszony egyenlőtlen volta miatt nem érezte jól magát a szövetségben. A kínai–szovjet viták jellegét, módjait és kimenetelét az határozta meg, hogy Kína nem fogadta el a „fiatalabb testvér” státust. Kína korábban évszázadokon keresztül a civilizált világ közepe volt, amely a 19. század közepén megszégyenítő vereségeket szenvedett az imperialista hatalmaktól. 1949-ben, a Kínai Népköztársaság (KNK) megalakulásakor, amikor Mao kijelentette, hogy a „kínai nép talpra állt”, azt is hozzátette, hogy a „hatalmas, bátor és szorgos” kínai népnek meg kell szabadulnia a külföldi elnyomástól. Az egyenlőtlenség és a kisebbségérzés érzés kibékíthetetlen ellentétben állt a központiságon és a kulturális felsőbbrendűségen alapuló hagyományos kínai világnézettel. 1956–57-ben Mao ezért akarta megnövelni Kína befolyását a szocialista világban (65. o.), 1956 végén a KNK ezért kérte arra a Szovjetuniót, hogy

tegye lehetővé a szorosabb külpolitikai koordinációt, az információcsere javítását, valamint a szovjet és kínai vezetők közötti személyes kapcsolatok erősítését (64. o.), és 1964-ben Mao ezért jelentette ki, hogy a KNK sosem adta meg magát, és a szovjet nagyhatalmi sovinizmusnak sem fog behódolni (289. o.).

A kapcsolat egyenlőtlen jellege több vonatkozásban is tetten érhető. Jelentős volt a különbség a két ország gazdasági és katonai erejében, különböztek stratégiai céljai, más volt a nemzetközi életben elfoglalt helyük, nem voltak egy szinten sem térségbeli, sem nemzetközi elkötelezettségeik. Lüthi rámutat, hogy a két állam katonai ereje és nemzetközi befolyása az évtized folyamán sosem volt összemérhető egymással. Mao országa messze elmaradt a Szovjetunió mögött a haditechnikában éppen úgy, mint gazdasági teljesítményét illetően. A keserű valóság szemben állt Mao vezetői törekvéseivel (Lüthi szerint „megalomániájával”), de ez nem akadályozta meg a kínai vezetőt abban, hogy helyet követeljen országának a Szovjetunió mellett, sőt inkább előtte, de semmiképpen sem mögötte.

A kapcsolat egyenlőtlen jellegének elemzésekor Lüthi azt hangsúlyozza, hogy miközben a szovjet–kínai szövetség létrejötté az új Kína számára döntő jelentőségű pillanatot, a Szovjetunió számára Kína csak egy volt politikájának sikerei között, ezért amikor a nézeteltérések napvilágra kerültek, Moszkva nem törődött a partnerség fenntartásával (12. o.). A szerzőnek ezzel a megállapításával nem értek egyet. Véleményem szerint Moszkvának mindvégig fontos volt Kína szövetsége. Minden szovjet vezető, Hruscsovtól Brezsnyevén át Gorbacsovig, a Szovjetunió és Kína közötti együttműködésre szólított az imperializmus ellen folytatott eredményes küzdelem érdekében. A gondot az okozta, hogy a szovjetek „természetesen” csak úgy tudták elképzelni Kína részvételét az antiimperialista összefrontban, hogy a küzdelem irányítója Moszkva legyen. Ez pedig egyre kevésbé volt tolerálható Peking számára. Ilyen körülmények között a szovjeteknek azt kellett megfontolniuk, vajon megéri-e nekik a Kínával fenntartott együttműködés, ha az a többi kötelezettségük rovására megy. Később viszont már az volt a kérdés, vajon Kína hajlandó-e egyáltalán a Szovjetunióval való kapcsolatok fenntartására.

Példaként megemlíthetjük a Kínának nyújtott szovjet támogatás kérdését. A könyv által tárgyalt évtizedben a szovjetek még az „ideológiai” viták 1960-as nyilvánosságra kerülését követően is támogatták Kínát. A negyvenes évek végén Maónak szüksége volt a tetemes szovjet segítségre a Kuomintang legyőzéséhez. A KNK megalakulását követően kért és kapott is szovjet tudományos és technológiai segítséget. Szovjet támogatás nélkül Mao nem tudta volna véghezvinni terveit, kezdve hatalmának az egész országra történő kiterjesztésétől a nemzeti szuverenitás helyreállításáig és Kína felemeléséig az egykor volt regionális és globális központi hatalmi státusba. Ennek eléréséhez egységre szólított Moszkvával, és igényelte a szovjet tanácsadók és szakértők kínai jelenlétét. Lüthi helyesen állapítja meg, hogy Peking akkor választotta az együttműködést, amikor szüksége volt Moszkva támogatására (198. o.). Moszkva az internacionalizmus és a barátság jegyében meg is adta az igényelt támogatást. 1960-ra azonban a KNK kimerítette a Szovjetunió által felajánlott katonai és gazdasági segélyeket, a kínai atomprogram szovjet támogatása a végéhez közeledett, és a gazdasági kapcsolatok is egyre hanyatlottak. Mao mindebből azt a következtetést vonta le, hogy a Szovjetunióval megkötött antiimperialista szövetség kifutott (152. o.). Ahogy a szovjet gazdasági, katonai és technológiai segély egyre kisebb jelentőséggel bírt Kína fejlődése szempontjából, Mao úgy érezhette, hogy a keze egyre kevésbé van megkötve, és már nem köteles megfelelni a szovjet elvárásoknak, nem kell betartania az együttműködés Moszkva által diktált feltételeit. Mao ugyan továbbra is kereste az együttműködés lehetőségeit, elsősorban a hadiiparban, de folyamatosan feszegette a szovjetek tűrészárát, és egyre újabb kérdéseket vont be a vitába.

Moszkva annak ellenére sem állította le a kínai iparnak nyújtott támogatást, hogy Peking egyre konfrontatívabb politikát folytatott a Szovjetunióval szemben. Néhány hónapos munkákra még azután is érkeztek szovjet szakemberek Kínába, hogy 1960 augusztusában a Szovjetunió az összes szakértőjét kivonta a KNK-ból. Végérvényesen csak akkor álltak le a beutazások, amikor az év októberében a KNK egyoldalúan felfüggesztett minden szerződést. A Szovjetunió a kínai atomprogramban való kutatási együttműködést is csak 1960-ban szüntette meg. Sőt a szovjet segítségnyújtás 1960 után is folytatódott. Az új MIG–21-es vadászgépek terveit a Szovjetunió 1962-ben adta át Kínának. 1962 nyarán a szovjetek az otthoni élelmiszerhiány ellenére egy kölcsönszerződés keretében gabonát és cukrot kínáltak Kínának. Moszkva tehát mindaddig támogatta Kínát, amíg azt nem érezte, hogy a „megbíthatatlan” kínaiaknak nyújtott segítség saját érdekeit és más kötelezettségeit fenyegeti.

Az ötvenes években Mao erősen függött a szovjet segítségtől, ezért kisebb volt a mozgásteret az erősebb szövetséges által meghatározott keretek között. Ennek következtében a nemzetközi kapcsolatokban vitt helyes irányvonal kérdése nem került a kínai–szovjet nézeteltérések középpontjába. A hatvanas évekre azonban, amikor Mao már rájött arra, hogy a szovjet támogatás már nem hoz elegendő hasznot saját céljai eléréséhez, egy percig sem habozott, hogy feláldozza azt. Ekkor kezdte el nyíltan hirdetni, hogy Kínának központi helyet kell elfoglalnia a kommunista világban. Azt hangsúlyozta: Kína arra rendeltetett, hogy vezető szerepet töltsön be a szocialista táborban és a nemzetközi kommunista mozgalomban.

Lüthi a kínai–szovjet nézeteltérések ideológiai alapjaként a békés egymás mellett élést (általában az imperializmussal és különösen az Egyesült Államokkal) említi. Nyilvánvaló, hogy az enyhülés politikája

a Szovjetunió számára fontosabb volt, mint Kínának. Ennek azonban nem elsősorban ideológiai okai voltak. A stratégiai és gazdasági megfontolások legalább olyan fontosak voltak a békés egymás mellett élés különböző, szovjet és kínai megítélések.

A szovjet vezetésnek érdekében állt a közeledés az Egyesült Államokhoz, mivel nyilvánvalóvá vált számára, hogy a hidegháborús ellentét jelentősen megterhelte a szovjet gazdaságot (47. o.). Kína számára ugyanakkor az Egyesült Államok fenyegetést jelentett, egyrészt közvetlen biztonsági szempontból, másrészt azért, mert hozzájárulhatott az ország megosztottságának fenntartásához. A nemzeti szuverenitás és a területi integritás a KKP számára a legfontosabb, az állampárt hazai és nemzetközi legitimitását alapjaiban meghatározó célok közé tartozott. A kínai vezetés nem tekinthette Kína nemzeti érdekeit szolgáló lépésnek a közeledést egy olyan nagyhatalomhoz, amely katonákat állomásoztat Tajvanon és a térségben. A szovjet stratégiai cél – a Nyugattal fennálló feszültség enyhítése – szemben állt Mao azon szándékával, hogy megszerezze az USA által támogatott Tajvan feletti fennhatóságot. Peking tehát egy stratégiai kérdés, a Tajvan miatt megromló kínai–amerikai viszony következtében nem támogatta a békés egymás mellett élés szovjet politikáját.

Hruscsov két, egymással szembenálló stratégiai célt egyszerre kívánt elérni. Egyrészt fenn akarta tartani a partneri kapcsolatot az egyre kiszámíthatatlanabb, harcosan antiimperialista kínaiakkal, miközben érvényre akarta juttatni az enyhülés politikáját a fő riválisával, az Egyesült Államokkal fenntartott viszonyában. Mao a szovjet–amerikai közeledésből azt a következtetést vonta le, hogy a szovjet–kínai szövetség többé semmiféle haszonnal nem jár a KNK biztonsága és gazdasági fejlődése számára. Az értékelések különbsége a két ország globális helyzetének különbségeiből adódott.

A két szövetséges partner egyenlőtlen helyzetének egy másik következménye a katonai doktrínák különbsége. A kínai politika 1958-ban bekövetkezett általános radikalizálódása legalább annyira oka, mint következménye a különböző stratégiai megfontolásoknak. A Szovjetunió a KNK-t – Kelet-Európához hasonlóan – biztos, alárendelt partnernek tekintette. A szovjet vezetés ezért teljes lelki nyugalommal tett olyan katonai együttműködésre (közös tengeralattjáró-flotta létrehozására) javaslatot, amely bántotta a kínaiaknak az ország szuverenitására vonatkozó érzékenységet. Az 1958-as szovjet javaslat elutasítása az önerőre támaszkodó, önálló kínai honvédelmi elképzelések egyik első egyértelmű megnyilvánulása volt. Ekkor már semmiféle együttműködés nem illett bele Kína katonai doktrínájába. Mao ellentét mindenféle külső kontrollt tengeralattjáró-flottája fölött, amelynek lehetséges feladatai között Tajvan felszabadítása is szerepelt (93. o.).

Az önálló kínai katonai doktrína nemzetközi vonatkozásaira jó példa a Vietnam kérdésében kialakult nézeteltérés. A vietnami háború kapcsán Peking és Moszkva között kialakult versengés és vita elemzése lehetőséget nyújtott volna annak az állításnak a bizonyítására, hogy a Vietnam körül kialakult szovjet–kínai szembenállás mögött a nemzeti érdekek konfliktusa – Kínának azon szándéka, hogy kizárja a szovjet befolyást (336. o.) – húzódtott meg. Lüthi csak annyit ír, hogy a térség legnagyobb országaként Kína úgy igyekezett megjelenni, mint a természetes vezető (304. o.), de nem teszi hozzá, hogy ez a természetes vezető szerep évszázados hagyományokra tekint vissza, mivel a mai Vietnam területe az ókortól kezdve a kínai érdekszféra és kulturális befolyási övezet részét képezte. Véleményem szerint a kínai lépések mögött az a félelem húzódtott meg, hogy a Szovjetunió a háborút a saját céljaira kívánja felhasználni, és hogy a szovjet részvétel lehetővé teheti Moszkva számára a Hanoi külpolitikája fölötti ellenőrzést. Ha a kínaiak együttműködtek volna a szovjetekkel, hagyományos érdekszférájuk a katonailag erősebb partner akaratának lett volna alárendelve. Nyilvánvaló, hogy az ideológiai vitákra történő hivatkozás kínai részről csak ürügy volt az együttműködés elutasításához.

Lüthi érvrendszerének különösen erős és meggyőző eleme a Mao bel- és külpolitikai megfontolásai közötti szoros összefüggés tárgyalása. A kínai–szovjet szakítást az események logikus láncolataként mutatja be, amely abból eredt, hogy Mao saját belpolitikai érdekeinek eléréséhez hajlandó volt kockára tenni a szovjet–kínai szövetséget is (86. o.). 1956 után Mao kétfrontos (hazai és nemzetközi) harcot folytatott, amelynek célja az volt, hogy ideológiai köntösbe bújtatott taktikai lépéseivel biztosítsa a maga számára a vezető szerepet a hazai és a nemzetközi kommunista mozgalomban. Az utóbbi, vagyis a Peking és Moszkva közötti hatalmi vetélkedés volt az, ami a hatvanas évek közepére a kínai–szovjet szakításhoz vezetett. 1962-re Mao már úgy érezte, hogy a partnerség ellenőrzött összeomlása sokkal nagyobb haszonnal kecsegtet számára, mint a Moszkvával fenntartott kapcsolat megújítása (244. o.). Másrészt a külpolitikában aratott ideológiai győzelem fegyverként szolgált az elnök számára a belpolitikai problémák megoldásához is. A szerző megállapítja, hogy ilyen körülmények között a szovjetek vagy a Romániához hasonló kívülről bármiféle arra irányuló kísérletei, hogy véget vessenek az ideológiai támadásoknak, kudarcra voltak ítélve (300. o.).

A történet általában véve nem ismeretlen, de az újonnan kutathatóvá vált források felhasználásával a szerző fontos részletekkel színesíti a képet, és jól megalapozott kapcsolatokat hoz létre a kínai külpolitika lépései és a belpolitikai folyamatok, valamint a hazai megfontolások és a külpolitikai lépések között. Lüthi Mao külpolitikai lépéseinek nem csupán a hazai hátterét tárja fel, hanem a belpolitikai

céljait is. Részleteiben is kibontakozik előttünk a radikális Mao és a legfelső vezetés mérsékeltebb tagjai közötti folyamatos hatalmi harc, és az, hogy Mao a szovjetellenességet hogyan használja fel eszközként a belpolitikai küzdelmekben. Véleményem szerint a 7. fejezet végén Lüthi a kínai–szovjet szakítás lényegét ragadja meg, amikor azt írja, hogy Mao belpolitikai célok érdekében segítette elő a kínai–szovjet viszony megromlását (244. o.).

Nem csak a kínai szovjetellenes propaganda szolgált belpolitikai célokat. Mao taktikájának az is a részét képezte, hogy külső válságokat használjon fel hazai célok elérése érdekében. E közvetlen kapcsolat legfényesebb bizonyítéka a nagy ugrás meghirdetését közvetlenül megelőző második tajvani válság, illetve a második kínai–indiai határháború, amit a szocialista nevelési mozgalom megindítása követett. A forradalmi Kubát támogató és a defetista Szovjetuniót elítélő tömegtüntetések minden kétséget kizáróan Mao azon kísérleteihez tartoztak, hogy tovább erősítse a kínai tömegek forradalmi öntudatát (228. o.).

Számos esetben a szovjetek és szövetségeseik kritikája valójában Mao kínai kritikusa ellen irányult. Az elnök számára a kelet-közép-európai pártokkal való konfrontáció az 1962–63 folyamán lezajlott pártkongresszusokon, illetve a szovjetellenes polémia 1963–64-ben ugyanazt a belpolitikai célt szolgált: hogy nyomást gyakoroljon hazai ellenzékére, valamint hogy fenyegetettnek érzett politikai felsőbbrendűségét továbbra is biztosíthassa (300. o.).

Mao folyamatos ideológiai és politikai radikalizálódása belpolitikai kérdések eredményeként következett be. Ilyen volt például személyes felelősségének tagadása az 1959–61 közötti éhínségek kapcsán (159. o.), vagy az olyan nemzetközi következményekkel járó belpolitikai kérdésekben, mint a tibeti kérdés és az annak következtében kibontakozó kínai–indiai és szovjet–kínai vita (347. o.). Mao nemzetközi ügyekben tanúsított kompromisszumra képtelen hozzáállása is belpolitikai célt szolgált: ha elérte a nemzetközi vezető szerepet, akkor ki merne szembeszállni vele otthon? (285. o.)

Lüthi megmutatja, hogy a Szovjetunióval kapcsolatban a kínai sajtóban jelentkező hangnemműltatások – az ellentétek hangsúlyozása, illetve a közös pontok kiemelése – a belső hatalmi egyensúly függvényében alakultak. Maónak a kapcsolatok megromlásában betöltött kulcsszerepét az a tény is bizonyítja, hogy 1961–62-ben, amikor az elnök átmenetileg meghátrálásra kényszerült, vezetőársai felismerték, hogy Kína belpolitikájának szüksége van a külpolitika radikalizmusának csökkentésére, és sokkal békülékenyebb hangot ütöttek meg. Mao 1962. nyári visszatérése azonban egyben az ideológiai radikalizmus visszatérését is jelentette. Az új jelszó, a *fanxiu fangxiu* („Lépjünk fel a [külföldi] revizionizmus ellen, és akadályozzuk meg a [hazai] revizionizmus [terjedését]!”) volt az első alkalom, amikor a kül- és belpolitika nyíltan és közvetlenül összekapcsolódott. Mao tehát politikai és ideológiai eszközként használta a Hruscsovvval szembeni elégedetlenségét arra, hogy támadja a reformer Liu Sao-csit és Teng Hsziao-pinget (244. o.). Lüthi véleménye szerint a kínai vezetés reformszárnyának 1962-es veresége döntő fordulatnak bizonyult, ahonnan aztán egyenes út vezetett a kulturális forradalomig (222. o.).

Hruscsov 1964-es leváltásának legfontosabb kínai belpolitikai következménye a Mao ellenzéke elleni üldözések megindulása volt. A szovjet vezető bukását követően Mao beszédeiben és írásaiban összekapcsolta belső ellenzékét és a szovjet revizionizmust. Sőt Lüthi szerint a szovjet–kínai pártkapcsolatok 1966. márciusi végleges megromlása is belpolitikai célokat szolgált (285. o.). Az egyre konfrontatívabb kínai viselkedés a külpolitikában szoros kapcsolatban volt a kulturális forradalom gyors hazai kibontakozásával (298. o.).

Mindezekből jól látható, hogy Mao leghatékonyabb fegyvere a szó volt. Mao különleges tehetséggel volt képes a propagandát saját céljai érdekében felhasználni. Élvezte a jelszavakkal folytatott harcot, ez volt az a fegyver, amelyhez a legjobban értett. Pszichológiai hadviselést folytatott hazai ellenfeleivel szemben éppen úgy, mint a szovjet vezetés és személyesen Hruscsov ellen. Otthon arra használta az ideológiai érveket, hogy megvédje saját pozícióit, és hogy elhallgattassa a pártvezetésben meglévő ellenzéki hangokat. A legtöbb esetben, mint például 1959-ben Lusanban vagy 1962-ben Pejtajhóban, kizárólag retorikai eszközökkel támadt ellenzőire. Egyetlen címke megváltoztatásával, a jobboldali oportunisták helyett a kínai revizionizmus kifejezés bevezetésével, minden hazai kritikusat képes volt besorítani a revizionista kategóriába (222. o.). Ehhez hasonlóan a kapitalizmus restaurációjával való fenyegetés szintén olyan retorikai fegyver volt a kezében, amellyel az ő elveivel ellentétes nézeteket vallókat diszkreditálta (211. o.).

Az is a történethez tartozik azonban, hogy kellő katonai és gazdasági eszköz hiányában Mao csak szavakkal tudott küzdeni a Szovjetunió ellen. Miközben Hruscsov erősen hitt a nyers erő alkalmazásában, Mao kitarított az ideológiai helyesség mellett, így próbált nyomást gyakorolni a szovjet vezetőkre (192. o.). A propaganda volt gyakorlatilag az egyetlen eszköz, amellyel a kínai vezetők harcolni tudtak az ellen az ország ellen, amely szerintük nem érdemelte meg a szocialista tábor és a nemzetközi kommunista mozgalom vezető szerepét. Az ideológiai háború volt Mao számára az egyetlen járhatóan tűnő út a nagy cél eléréséhez: hogy kínai vezető szerepét megtartva a nemzetközi porondon tekintélyt szerezzen Kínának és önmagának. Lüthi azt bizonyítja, hogy Mao nem volt hajlandó kompromisszumokra: válságokat és

ellenségeket kreált, és sosem tévózott, ha a jobb tárgyalási pozíció érdekében életeket kellett feláldoznia. A kínai–szovjet szakítás azonban Mao harcának csupán egy része volt, a kínai–szovjet ideológiai viták eszközként szolgáltak a vezetésért folytatott harcában otthon és a nagyvilágban.

Az ideológiai köntösbe bújtatott keserű hatalmi harc 1957-ben a gazdasági fejlődés sebességét érintő barátságos nagyotmondó versennyel kezdődött (76. o.). 1960 után, amikor Mao számára világhosszá vált, hogy Hruscsov túl van hatalma csúcán, a rendelkezésére álló összes eszközzel azon dolgozott, hogy felgyorsítsa a bukást. 1964-ben Mao maga is bevallotta, hogy „minden túlzás ... csak üres beszéd volt, hogy Hruscsovot egy kicsit idegesítsük” (277. o.).

Mao hozzáállásából következően minden adódó lehetőséget kihasználta az ellentétek szítására és a feszültség keltésére a szovjetekkel fenntartott viszonyban. Azt, hogy a szovjetek előszeretettel alkalmazzák a kemény kéz politikáját, és hogy Moszkva gyakran érzéketlen volt a pekingi aggodalmak iránt, egyetlen kínai vezető sem szerette. Ennek köszönhetően a kínai vezetés tagjai, köztük a maói radikalizmust ellenző Liu Sao-csi és Teng Hsziao-ping, egységesen léptek fel a szovjetekkel szemben. A kínai vezetők a szovjetek érvelésének egyes elemeit külön-külön cáfolták, és a cáfolatokat beépítették saját érvrendszerükbe, a szovjetellenes propagandába. A szovjet szakértők 1960 nyarán bekövetkezett visszahívását és az 1962–63-as kelet-közép-európai pártkongresszusokon napvilágra került nézeteltéréseket egyaránt felhasználták a Szovjetunió elleni újabb és újabb propagandatámadásokban. Még a kétoldalú kapcsolatokról független nemzetközi események, mint például az U–2-es amerikai kémrepülőgép lelővése 1960-ban, az 1962-es kubai rakétaválság, vagy az olyan, Kína által kezdeményezett konfliktusok, mint az 1962-es kínai–indiai határháború is megadta Maónak a számára szükséges politikai lökést. Lüthi azonban nagyon helyesen megjegyzi, hogy ha Mao mindezt nem akarta volna kihasználni saját céljai elérése érdekében, egyiknek sem lett volna ilyen aránytalanul romboló hatása a szovjet–kínai viszonyra (350. o.).

A gazdaságfejlesztés elmélete körüli viták is csupán a kínai retorikai fegyvertár részei voltak. 1959 után, a nagy ugrás katasztrofális kimenetelét követően, amikor Kína már nem hivatkozhatott gazdasági sikereire, és nem mondhatta, hogy az ugrásszerű fejlődésnek köszönhetően majd előbb fog eljutni a kommunizmusba, mint a Szovjetunió, Mao nem használt gazdasági érveket a szovjetekkel folytatott vitájában. Mao retorikájában jól megfigyelhető váltás következett be. Érvrendszerében, amely megkérdőjelezte Hruscsovnak a szocialista táborban betöltött vezető szerepét, ezután már nem a gazdaságfejlesztés elmélete és a desztalinizáció kapta a fő hangsúlyt, hanem a világorrodatom helyes útja. Egészen Mao 1976-ban bekövetkezett haláláig ez maradt a szovjet–kínai nézeteltérések központi kérdése (157. o.).

Végül csupán egyetlen formai kifogást említek: hiányolom a bibliográfiát. A szerző közöl ugyan egy forrásfeltáró tanulmányt, de ezt még akkor is keveslem, ha a teljes bibliográfia megtalálható a kiadó (és a szerző) honlapján, és onnan elektronikus formában letölthető. A szerző ezt az eljárást helyhiánnyal magyarázza, ami persze tudomásul vehető, ugyanakkor az olvasónak kényelmetlen a bibliográfia külön kinyomtatása.

Lorenz M. Lüthi alapvetően fontos könyvet írt, amely a jövőben a hidegháború e korszaka iránt érdeklődők számára megkerülhetetlen hivatkozási pont lesz, de amely a korszak kutatói között máris heves viták tárgya.

Vámos Péter

Számunk szerzői

Bodor Mária, doktorandusz, Debreceni Egyetem

Borhi László, kandidátus, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Fejérdy András, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Gyóni Gábor, PhD, tudományos munkatárs, Eötvös Lóránd Tudományegyetem

Kecskés D. Gusztáv, PhD, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete

Kovács Tamás, történész-levéltáros, Magyar Országos Levéltár

Peterecz Zoltán, adjunktus, Eszterházy Károly Főiskola, Eger

Vámos Péter, kandidátus, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézete

